

Magyar *contrainte*-ek és francia megkötések

Amit az elmúlt fél évszázadban az OuLiPo (az Ouvroirs de Littérature Potentielle, vagyis A Lehetséges Irodalom Műhelyei) *contrainte*-eknek, ki- vagy megkötéseknek nevez, e többnyire sok évszázados vagy olykor több mint kétezer esztendősi hagyománnyal büszkélkedhető szövegprodukciós területre egyaránt igényt tartottak a mindenkori poétikák és a retorikák is. Így például az ekhós verset többnyire poétikai kategóriaként tartották számon, ellenben a korrelációs verssorokat retorikai-szintaktikai alakzatként. A poétikák és a retorikák közötti területre háborúk története nagyban befolyásolta a *contrainte*-ek szemléletének, megítélésének a történetét is. De olykor születtek olyan értekezések, amelyek általános szövegprodukciós elveknek tekintették a megkötéseket, és úgy látták, ezek a kutatás vagy a vizsgálat autonóm területét képezik (vagyis elhessentették mind a poétikák, mind a retorikák hívogató szirénhangjait). De évszázadokon keresztül mind a poétikák, mind a retorikák ezekkel a bizonyos *contrainte*-ekkel vagy megkötésekkel csak érintőlegesen foglalkoztak.¹

¹ A megkötések helykeresése, pontosabban az a tény, hogy többnyire a kézikönyvek legvégén bukkannak föl, még tovább finomítható. A példaként e legelső lábjegyzetben olvasható kötet 1550-ben jelent meg, s bár egy helyütt magát *ars brevis*-ként hazározza meg, tulajdonképpen elemi grammatika, amely érint néhány költői műfajt és néhány retorikai alakzatot. Mindezek *után* a kötet végén egy levél formájú rövid metrika olvasható, és az értekezés szerzője ide szötte be a megkötéseket, mintegy a költői nyelvtan (főleg szintaxis) és a metrika *elegyébe vegyítve bele*. Fordítás nélkül idézem a megkötéskere vonatkozó részeket, egy-egy példával, mert e tanulmány elolvasása hitem szerint teljességgel érthetővé teszi az általam vastag betűkkel kiemelt megnevezéseket. „**Pangrammatum**, continens omnes literas: vt duc zephyre exurgens Caurum cum flatibus equor. [...] **Reciprocum**, quod & **retrogradum**, cum in se recurrit: vt Musa mihi causas memora, quo numine laeso : Laeso numine quo memora causas mihi musa. hoc & recurrens dixit Sidonius. **Recurrrens** (vt Sidonii verbis vtat) est metro stante, neque literis loco motis: vt ab exordio ad terminum, sic a fine relegitur ad summum: vt Roma tibi subito potibus ibit amor. & istud: Si bene te tua laus taxat sua laute tenebis. & illud: Sole medere pede ede oerede melos. haec ex Sidonio. **Serpentinum**, cum principia sequentem terminat versus vt Rumpitur inuidia quidam charissime iuli, Quod me Roma legit rumpitur inuidia. [...] **Correspondens**, cum dictiones per ordinem posite, ac coniunctae orationem faciunt, vt Pastor, arator, eques, paui, colui, superavi, Capras, rus, hostes, fronde, ligone, manu. **Leoninum** cum media carminis par sin eundem sonum vltimam secum trahit syllabam, vt Carmine grandiloquo semper cantatur Homero. hoc vsi sunt Barbari poetae: quos pudet nostris

Amikor a 19. század közepén a *Deutsche Verslehre*-k mintájára megjelentek a magyar verstanok, e megkötések sorsa megpecsételődött: a magyar verstanokban amolyan függelékes helyet kaptak csupán, valamint nagyon erős leminősítést. Ezek *artificialis* fogások avagy eljárások, és e szót szinte lehetetlen helyesen fordítani magyar nyelvre: a 'művészi'-ből könnyen lesz 'művészies', hogy a 'művészkedő' jelentést megkaphassa; és az ars szó másik alapjelentéséből (mesterség) könnyen előjöhet a 'mesterséges' és a 'mesterkelt' jelző. Első önálló magyar verstanunk szerzője, Greguss Ágost úgy érezte, hogy a contrainte-ekkel élő költészetet, amely még a közelmúlt költészetének is része volt, a költészettörténeti múlt háttorzongató tartományába kell számúzni, miközben nem vette észre, hogy az időközben a gyakorlatból kiesett contrainte-ek helyén nem valamely egészséges érzelem, realista és ideakövető képzelet, fenségesség jelenik meg, hanem csak másféle, újabb megkötések. Az a Greguss Ágost, akinek a verстана másfél évszázadon keresztül a magyar verstanok alapvető mintázatát rajzolta fel, az a Greguss Ágost, aki nagy hatással elsőként csinált a retorikák végén vagy a poétikák elején helyet foglalt *metricából* verstant, ugyanazokkal az érvekkel gorombította le a mesterséges versek költőit, mint később Alszeghy Zsolt fogja legorombítani a 17. századi ún. főrangú lírikusokat, vagy ahogyan még később a fiatal Szilágyi Ákos fogja üres formalizmussal elmarasztalni Weöres Sándort. „208. §. Külső szépséget is igen ritkán, de belsőt még ritkábban tüntetnek fel a többnyire hiú időtöltés szülte mesterségesnél mesterségesebb versek, melyek rendesen oly időszakában valamely irodalomnak szoktak támadni, midőn a tiszta lelki forrás kiapadt s a vásottság megölte az ízlést. A hanyatlás ezen idejében nem az kell többé, a mi valóban szép, de az, a mi nehéz; a művészetinek helyét a mesterséges foglalja el, és pusztá virtuositás pótolja a genialitást, - míg végre az elfajulás a művészet minden ágaiban annyira terjed, hogy a műalakzatok egészen kivetkeznek költői tartalmukból s nem eszmét érzékitenek többé, hanem egyenesen csak érzéki ingerlés eszközeivé aljasodnak. Az egészséges érzelmet érzélgés, a valóság jelentékével és eszmei belsővel bíró képzelmet képzelgés, a fenséget dagály, a kellemet külső

inserere papiris. [...] **Cento**, ex variis locis, sensibusque diuersis quae dam carminis structura solida in vnum versum: vt coexant caesi duo, aut vnus, & sequens cum medio: nam duos iunctum locare ineptum est. haec ex Ausonio: suum ex Virgilio fecitconnubium, fecit & proba Falconia. Centones ex Marone de veteri, nouoque testamento. & facti etiam sunt ex Homero: vnde Virgiliocentones, & Homerocentones dicimus. Dicitur autem Cento quasi *κέντρον* quod *απο του μεντιζεν*: quod inserere est, deducitur, r, literae abiectio. Ex hoc mitot Nicolaum Syrontinum libro Cornucopiae, a centum inseruntur carmina: vt videre est apud Burdegalensem poetam. **Monosyllabum** quando in fine monosyllaba dictio est.” Giovanni Francesco Quinziano Stoa: *De syllabarum quantitate Epographiae Sex*, Venetiis, Per Bartholomeum cognomento Imperatorem, M. D. L., 198-200. p.

czifraság és cziczoma váltja fel, s a mű utoljára nem kiüresedik, hogy a tartalom mivolta már nem is jó számításba s egyedül a technikai ügyesség lesz uralkodóvá.” De ez még csak egy rövid bevezetés, amit a körmondat iskolapéldája követ: benne felsorolva mindazok a megkötések, amelyek érezhetően jelentős szerepet játszottak költészettörténetünkben. Ugyan roppant elítélő értékeléssel, de Greguss Ágost 1854-ben katalógusát adja mindannak a nyelvi-poétikai jelenségnek, melyek a jelen tanulmány tárgyát alkotják. „Ilyenkor történik: hogy tudós értekezések is versben iratnak; hogy a rím nélküli mértékes sorok rímeltetnek (mintha szobrot festenének be) s a híres leoninusok előállanak; hogy viszhanggal ellátott versek gyártatnak (echo); hogy sorok készítettnek nagy fejtöréssel, melyeket vagy betűn-, vagy szavanként visszafelé is olvashatni, vagy melyekben valamennyi betű vagy beszédrész előfordul, vagy melyeknek kezdő-betűi (olykor a sorok végső, sőt középső betűi is) együttvéve nevet, mondatot képeznek (acrostichon), vagy melyeknek egyes jelentékenyebb betűiből rajzképletek állanak elő (kereszt, csillag, lobor, pohár, köb stb.); hogy verseket állítanak össze más költőknek ismeretes soraiból, vagy valamennyi versmértékes idomokból; hogy a szavakat tagonkinti növesztéssel vagy fogyasztással következtetik egymásra (versus scalares); hogy csupa hosszú vagy rövid szavakat függesztenek össze; hogy verseket faragnak, melyeknek római számokat jelező betűi bizonyos kívánt évszámot adnak (chronostichon); sőt hogy, minden betűnek számjelentést adván, oly verset kerekítnek, mely szintén évszámot jelöljön (versus cabbalisticus); stb. stb.” Greguss Ágost a hazai költői gyakorlatban meghonosodott contrainte-ek közül – mint majd látni fogjuk, vélhetőleg Kisfaludy Károly és Kölcsey Ferenc miatt – egyedül a verses talányoknak kegyelmez meg, némi fenntartással. „Rokonok ezen mesterkélt versekkel, melyekben máris vajmi nehéz megőrizni a költői tartalmat, az ugynevezett versjátékok, melyek közül némi szépszerűi értékkel legfeljebb a verses talányok (betű-, tag- és szórejtvények) bírhatnak, - ezek is csak akkor, ha valódi költő tollából erednek.”²

E tanulmányban, vagy inkább áttekintésben a francia szövegkutatások három corpusából indulok ki, amelyek egyébként nagyban építenek egymásra, pontosabban a későbbi értekezések igen erősen támaszkodnak a korábbiakra. Az időben hozzánk legközelebb álló értekezés és egyben a contrainte-ek legtömörebb modern kifejtése Raymond Queneau-tól való, címe: *A Li.Po*, és a *Bâtons, chiffres et lettres* kötetben olvasható.³ Ez egy megalapozó, rövid és összefogott írás, amelyet később gyakorlati szövegelőállító munkák

² Greguss Ágost: *Magyar verstan*, Pesten, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1854, 84-85. p.

³ Raymond Queneau: *Bâtons, chiffres et lettres*, Gallimard, Paris, 1965. Magyarul: R. Q.: *Lehetséges irodalom*, fordította Szigeti Csaba, Szépliteratúrai Ajándék, [Pécs], 1998, 2-3. szám, 151-165. p.

követtek az Oulipóban, valamint a contrainte-ek katalógusai, és résztanulmányok tömege. Ami a queneau-i megkötések elgondolásának és szemléletének a közvetlen hagyományát vagy előzményét illeti, a Transzcendens Szatrapa két előfutárt nevezett meg: Ferdinand de Gramont grófot (1812-1897), aki a megkötések költészet gyakorlásának Queneau szerint igen jelentős alakja volt, valamint Gabriel Peignot-t, aki a contrainte-ek filológiájában jeleskedett. A bibliográfus Étienne-Gabriel Peignot G. P. Philomneste álnéven 1808-ban adta ki Dijonban a számunkra legfontosabb művét, a *Filológiai mulatságokat*, amelynek nagyobb része a megkötések katalógusát adja.⁴ Igen fontos már maga a könyv címe is: a megkötések alkalmazó vagy contrainte-ekkel élő verses műveket Peignot szórakoztató, mulattató munkáknak érezte, a velük való foglalatosságot pedig *vidám filológiának*. Amikor a contrainte-ekre építő irodalmi gyakorlatot egy egyetemi szemiáriumi órán 1964-ben az OuLiPo egyik alapítója, Raymond Queneau röviden bemutatta, tudván, hogy a ki- vagy megkötések jól formalizálhatók, a munkálatok egyik jellemzőjeként a mulattatást nevezte meg:

„Mi a célja munkálatainknak? Új, matematikai természetű »struktúrákat« kínálni fel az íróknak, pontosabban új, mesterséges vagy mechanikus eljárásokat találni fel, az irodalmi tevékenységet serkentendő: hogy úgy mondjam, ihlet-támasztékokat adni, vagy pontosabban a kreativitás segédeszközeit.

Mi nem az OU.LI.PO?

1) Nem mozgalom vagy irodalmi iskola. Az esztétikai értéken innen helyezkedünk el, ami nem jelenti, hogy lebecsülnénk azt.

2) De nem is tudományos szeminárium, vagy nem valami – idézőjelbe téve - »komoly« munkacsoport, jóllehet egyikünk tagja a Bölcsészettudományi, egy másikunk pedig a Természettudományi Karnak.

Végül 3) szó sincs kísérleti vagy aleatórikus irodalomról (mint például Max Bense stuttgarti csoportja esetében).

Most rátérek arra, hogy mi is az OU.LI.PO, pontosabban hogy én minek gondolom. Kutatásaink:

⁴ [Gabriel Peignot:] *Amusemens philologiques ou Variétés en tous genres*, troisième édition, revue, corrigée et augmentée par G. P. Philomneste, A. B., Victor Lagie librairie-éditeur, Dijon, 1842. A továbbiakban e kiadásra hivatkozom a főszövegben: Peignot, oldalszám).

1) *Naivak*: a naiv szót perimatematikai értelemben használom, ahogyan a naiv halmazelméletben szokás. Amúgy túlzott kicsiszolás nélkül haladunk előre. Menet közben próbálunk megtanulni járni.

2) *Kisipari jellegűek*: de ez nem lényeges. Sajnáljuk, hogy nem rendelkezünk masinákkal: üléseinken folyamatos a *lamento*.

3) *Mulattatóak*: legalábbis számunkra.”⁵

A contrainte-ek költői alkalmazásának és vizsgálatának ezt a pihentető és szórakoztató jellegét mind Queneau, mind Peignot előfutára, szinte folyamatos hivatkozásaik 16. századi szerzője, a dijoni Étienne Tabourot (1547-1590) is hangsúlyozta. Ő maga gyakorló költő is volt, ahogy a lexikonok fogalmazni szoktak, „vidám, bizarr és különös darabok”, vagyis megkötéses művek szerzője. A mi szempontunkból az 1572-ben megjelent és csak *Bigarrures*-ként emlegetett értekezése a fontos, de jelzés értékű a mű egykorú népszerűsége is: 1660-ig 8 újrakiadása volt (legutóbb pedig Francis Goyet adta ki fac-simile kiadásban).⁶ Maga a *bigarrures* szó idővel műfaji típusú, vagy inkább egy adott tónust jelölő megnevezéssé vált: jelentek meg filozófiai és zenei bigarrure-ök is. Jóllehet már tanulmányok születtek e szó jelentéséről - ahogyan Tabourot önmagát nevezte – az Akkordok Uránál, a pontos jelentését nem könnyű megadni. 2013-2014-ben ideiglenesen és közelítőleges módon a »tarkabarkaságok« szót javasoltam.

Mi jellemző Tabourot, Peignot és Queneau megkötéseire általánosságban? Egyrészt az, hogy Európán belül e megkötések *univerzálisak*. Például akrosztichonokat, centókat, ekhós verseket vagy anagrammákat héberül, görögül, vagy latinul ugyanúgy létre lehet hozni, mint az egyes vulgáris nyelveken. A contrainte-eknek vagy megkötéseknek éppen ez az egyetemes jellege hatalmaz föl arra, hogy áttekintést adjak a magyar nyelvben működtetett contrainte-ek látható történetéről és kutatottságáról. De a megkötések a működésük során bizony *szingulárisak* is. Egyediek abban az értelemben, hogy mindig valamely adott nyelvben működtetjük őket, a megkötések mindig az adott nyelvből »hoznak ki« valamit, a nyelv mélyéről. Ez a megkötéses szövegek óriási többségének a fordíthatatlanságával jár a gyakorlatban: nem szójelentéseket kell fordítani, mert így a megkötés nem jön át, hanem azonos vagy analóg megkötéseket lehet és kell működtetni a fordítás során. Magyarán szólva:

⁵ Raymond Queneau: *Bâtons, chiffres et lettres*, Gallimard, Paris, 1965, 321-322. p.

⁶ A következő kiadást használtam: Étienne Tabourot: *Les Bigarrures du Seigneur des Accords*, A Poitiers, par Jean Bavhy, 1606. A továbbiakban e kiadásra így hivatkozom: Tabourot, oldalszám.

traduction helyett *transduction*-t kell alkalmazni, hogy a *beau présent* (a szép jelenlévő) oulipói megkötésével fejezzem ki magam. Fehér holló az olyan eset, amely pontosan és jól fordítható. Például a *belle absente* (gyönyörű hiányzó, ami a szép jelenlévő ellenpárja) megkötése valamely betű hiánya. Az oulipós Jacques Roubaud egyik kötetének címe *La belle Rose*, vagyis *A szép Róza* – természetesen a széppróza (la belle prose) helyett, ami kivételesen magyarul is tökéletesen működik: *A széppRóza*.

Másrészt az jellemzi a contrainte-eket, hogy elvileg *semlegesek a műnemekre és a műfajokra* nézve. Ami annyit tesz, hogy számos megkötéssel élhet a közbeszéd is, prózai szövegbe éppúgy beléptethetők, mint versesbe, s legfőljebb annyit mondhatunk, hogy egy adott megkötés egy bizonyos időszakban egy vagy két költészeti műfajban feltűnően gyakori volt. Mert a contrainte-ek önmagukban nem képeznek műfajt, mint ahogyan *önmagukban véve* nem is műfajkonstituensek.

Odaadó semlegességüket mi sem mutatja jobban, mint az, hogy *önmagukban véve* nincsen irodalomszociológiai státuszuk, vagyis közvetlenül nem kötődnek például magaskultúrához, vagy tömegkultúrához, arisztokratikus, vagy populáris regiszterhez, társadalmi berendezkedéshez, rezsimek típusához. Persze egy-egy megkötésről minden időszak kialakított magának valamilyen értékelést, de a pozitív vagy negatív értékminősítés időszakonként változhat – látni fogjuk majd, hogy olykor milyen drasztikusan. A contrainte-ek *önmagukban véve értékszemlegesek*. Fenti Queneau-idézetünkben erre vonatkozik az a kijelentés, hogy „Az esztétikai érteken innen helyezkedünk el”, vagyis arra, hogy egyugyanazon megkötés beléptetése vagy működtetése esztétikailag igen erős műalkotást ugyanúgy létrehozhat, mint rettenetesen gyengét. E tanulmány Olvasóját is arra kérem, az olvasás idejére függessze föl esztétikai ítélőerejének működtetését, és építse ki az ítélkezésmentesség semlegességét magában!

Talán a contrainte-ek mennyisége megszámlálhatatlan - de bizonyosan nem végtelen számú. Mivel e tanulmány műfaja »áttekintés«, még egyelőre azt a kérdést is korainak látom fölvetni, hogy mely jelenséget tekintünk contrainte-nek, melyet ne. Előveszem Étienne Tabourot értekezésének 18 fejezetcímét, vagyis előveszek 17 általa vizsgált megkötetést; majd ezt kiegészítem Gabriel Peignot értekezéséből néhány olyan szövegelőállító eljárással, amelyek érzésem szerint megkötéseként működnek, s amelyek a magyar költészettörténet szempontjából is fontosaknak tűnnek. Végül javaslatot teszek olyan megkötések definiálására, amelyek bár nem rokontalanok, a mi költészetünkben sokkal erőteljesebben voltak jelen, mint más népnyelvű költészetben. Az egyes megkötések diagnosztizálásakor a lehetőség szerint a következő eljárást követem: 1. adom Tabourot definícióját (az olykor felbukkanó

alosztályokkal vagy alesetekkel egyetemben); 2. felsorolom az általa említett hivatkozásokat »a régiségre« (többnyire a görög és latin, majd az európai humanista hagyományra); 3. ismertetem közel-kortársi vagy kortársi hivatkozásait; 4. utalok az OuLiPo vonatkozó mai írásgyakorlatára. Ezek után térek át a magyar anyagra: 5. az esetleges magyar definíció(k)ra; 6. a ma legkorábbiaknak tekinthető előfordulásokra, valamint a contrainte későbbi jelenlétére vagy hiányára a költészettörténeti idő múlása során; 7. az eddigi regisztráltság és kutatottság jellemzésére, s végül 8. a contrainte meglétére az ún. közköltészetben, vagy a közköltészethez közeli anyagban. Mivel látni való, hogy a »közköltészet« fogalma éppen mostanság jelentős átalakuláson megy keresztül (ami nyilvánvalóan visszamenőlegesen jelentősen befolyásolni fogja a XVII. századi közköltészeti anyag kiterjedését és határait is), ezt a magam és a jelen tanulmány számára pragmatikusan közelítem meg és kezelem. Közköltészet számomra az az anyag, amit Stoll Béla adott ki a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 2. kötetében, közköltészetinek tekintem a Varga Imre által sajtó alá rendezett *A kuruc küzdelmek költészete* számos darabját, valamint a Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi sorozatában eddig megjelent 3 kötetet. Munkámtól azt remélem, hogy talán némileg serkenti majd a régi magyar költészet történeti poétikai, történeti retorikai és történeti folklorisztikai megközelítéseit a maga új problémalátásával és közelítésmódjával.⁷

1. fejezet

Étienne Tabourot⁸ nyomában

⁷ Régi magyar költők tára XVII. század 3., *Szerelmi és lakodalmi versek*, sajtó alá rendezte Stoll Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.; *A kuruc küzdelmek költészete*, szerkesztette Varga Imre, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.; Régi magyar költők tára XVIII. század 4., *Közköltészet 1. Mulattatók*, sajtó alá rendezte Küllös Imola, munkatárs Csörsz Rumen István, Balassi Kiadó, Budapest, 2000; Régi magyar költők tára XVIII. század 8., *Közköltészet 2. Társasági és lakodalmi költészet*, sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István, Küllös Imola, Universitas Kiadó, Budapest, 2006; Régi magyar költők tára XVIII. század 14., *Közköltészet 3. A társadalmi élet költészete, 3/A Történelem és társadalom*, sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István, Küllös Imola, Universitas Kiadó – Editioprinceps Kiadó, Budapest, 2013.

⁸ Mivel életének nem eseménydús rajza bárhol könnyen megtalálható, egy arcképet adok helyette a 17. század közepéről. Szerzője a 17. század nagy francia poétika-írója, Guillaume Colletet így írt *La vie d'Estienne Tabourot* [E. T. élete] című portréjában: „Estienne Tabourot Dijon városában született, ahol elsősorban ügyvédi foglalkozását űzte a bírói testületben, és később királyi ügyész lett a bíróságon. Tudós férfiú volt, megnyerő, tréfás és hévvel teli, amint ezt különböző művei, melyek lelkének eleven képei, tanúsítják, és még az utókornak

1. §. *Des lettres vtilité & inuention d'icelles* (A betűkről, hasznosságukról és feltalálásukról, Tabourot, 10r)

E tulajdonképpeni bevezető és legelső fejezet még egyetlen megkötést sem tárgyal, viszont a később vizsgálandó *contrainte*-ek értelmezésének általános szemléleti keretét adja meg, és ezt alapvetően, bár nem teljesen kizárólagosan, belerögzíti a betűírásba. Áttekintő tanulmányom végén kívánok röviden kitérni arra az igen fontos kérdésre, hogy eddigelé látható magyar nyelvű megkötéses irodalmunk mennyire szkripturális, és milyen mértékben, mennyire működött a szóbeliségben, elszakadva tolltól, tintától, papirostól. Ennek a fejezetnek a 19. század elején a Tabourot szellemiségét követő Peignot-nál már semmi nyoma. Azért nincs nyoma, mert Tabourot betű-fogalma tágabb volt, és egy időben megelőző

is tanúsítani fogják. Latin és francia nyelvű verseket szerzett, melyek dallamosságáról és tisztaságáról megismerszik szellemének finom elevensége. Az első általa publikált latin versek Remy Bellaud *a Pillangó* és Pierre de Ronsard *a Hangya* című költeményét fordította le, kinyomtatva Párizsban, in-8°, 1565-ben, néhány más latin verssel együtt a szerző leleményéből.

Négy beszédet szerzett a Valois királyi család leszármazottjainak, Bourgogne négy hercegének életéről, melyek arcképeikkel Párizsban jelentek meg 1585-ben.

Rendbetette nagybátyja, Jean Le Fèvre által készített Francia Rímszótárat; és számos kiegészítéssel együtt közzétette 1572-ben. Bőségesen beszéltem e szótárról a *Jean Le Fèvre életében*, ezért itt semmi többet nem mondok róla.

De főleg a *Bigarrures* című könyve, melyet az Akkordok Ura felvett név alatt adott ki, és amely először 1583-ban jelent meg Párizsban, olyan alkotás, amely igen megnövelte hírnevét. Szinte hihetetlen látni őt a végtelenül sok vidám anyag és naiv ötlet között, melyeket kellemességgel tárgyalt, prózában és versben, és a maga szája íze szerint feldolgozta azokat a szép és komoly dolgokat, melyeket talált, megtanulásra, és különösen azok számára, akik szeretik a költészetet és mesterségükké teszik. Amint vannak emberek, akik játszva és kártyázás közben tanulták meg a latin nyelvtant, elmondhatom, hogy szintűgy megtanulható a mi egész költői mesterségünk [art poétique] és a retorika legszebb részei, szórakozva, e kellemes könyv olvasásával; De az én tanúságtételem kevés súlyúnak tetszik a nagy embereké mellett. E polcra helyezem Estienne Pasquier-t, akit ismertem, és aki gyöngye ifjúságomtól fogva szeretett engem. Íme, miként beszél e könyvről egyik kinyomtatott levelében (8. könyv, 12. szakasz), melyet a szerzőnek címzett: »Elovestam szép *Bigarrure*-jeit, és jó szívvel olvastam őket« ... [A hosszú levélre a tanulmány 2. fejezetében térek vissza, ezért itt nem idézem tovább, miként elhagyom a *Bigarrures* öt könyvének ismertetését is Colletet-től – Sz. Cs.] Nem tudtam kinyomozni még, hogy ez a nemeslelkű férfiú melyik évben hunyt el; csak azt mondhatom, hogy az 1585. évben még élt.” *Vie d’Estienne Tabourot, par Guillaume Colletet*, in: Étienne Tabourot: *Les Bigarrures du Seigneur des Accords avec les Apophtegmes du sieur Gaulard et les Escraignes Dijonnoises*, Bruxelles, 1866, Tome premier, 7-9. és 14. p.

olyan hagyományra ment vissza, amely hagyomány ebben a koraújkori formájában a 18. században a franciáknál lezárult. Ugyanis Tabourot-nál a *lettre* nem csupán a héber, a görög, a latin, a francia betű: „Azért nem említem kifejezetten a Hieroglifikákat – írja -, mert egy másik helyre tartogatom őket; nem mint egyszerű betűket, hanem mint emblémákat és jeligéket”.⁹ Ez Étienne Tabourot könyvének egyik legfontosabb forrásával függ össze, a Champ Fleury néven 1529-ben megjelent könyvvel,¹⁰ amelyben a szerző, eredeti nevén Geoffroy Tory de Bourges a képes rébuszok kapcsán a hieroglifikákat is tárgyalta. A Champ Fleury ugyanolyan devise-e volt Tory de Bourges-nak, mint a Seigneur des Accords volt Tabourot-nak. Ráadásul Champ Fleury az előszóban valami nagyon oulipósat, quenien-t, Peignot és Tabourot (no meg Marcel Proust) szája ízére valót írt műve megírásának körülményeiről: 1522-ben, alvás és pihenés után, reggel az ágyában fantáziált, és mozgatta elméje kerekét, ezer apró fantáziát gondolva, melyek egyszerre voltak komolyak és vidámak¹¹ - mint az elkövetkezendő megkötések.

2. §. *Des Rebus de Picardie* (A pikárd rébuszokról, Tabourot, 16r)

Sorrendben legelső megkötésünk a *rébusz*, amelynek a következő fejezetben Tabourot-nál különféle al- vagy egyéb fajtái kerülnek majd elő, itt azonban egy sajátos fajtája, a *pikárdiai* rébusz. Ennek ismertetése rögtön a nemzetközi kutatásban elhíresült definícióval kezdődik, „*devises par seules peintures* („csak képekből álló devizák”).¹² Az e tárgyban roppant fontos francia *devise* szónak, miután idővel roppant sok jelentést vett föl, szerintem itt a 'címerábra'

⁹ „Je n'ai point fait mention expressement des Hieroglyphiques, pource que ie les reserue en vn autre lieu à part; non comme simples lettres, mais comme emblemes & deuises” (Tabourot, 15v).

¹⁰ [Geoffroy Tory de Bourges:] *CHAMP FLEURY. Au quel est contenu Lart & Science de la deue & vraye Proportion des Lettres Attiques, quon dit autrement Lettres Antiques, & vulgairement Lettres Romaines proportionnees selon le Corps & Visage humain*. Paris, 1529.

¹¹ „Le matin du iour de la feste aux Roys, apres auoir prins mon sommeil & repos, & que mon estomac de sa legiere & iouyeuse viande auoit fait sa facile concoction, que lon comptoit M.D.XXII. me pris a fantasier en mon lict, & et mouoir la roue de ma memoire / pensant a mille petites fantasies, tant seieuses que ioyeuses, entre lesquelles me souuint de quelque lettre Antique que iauoys nagueres faicte pour la maison de mon seigneur le tresorier des guerres maistre Iehan groslier Connseiller & Secretaire du Roy nostre sire, amateur de bonnes lettres, & de tous personnages sauans, desquelz aussi est tresame & extime tant de la qne deca les mons”. [Geoffroy Tory de Bourges:], i.m., Ir.

¹² Étienne Tabourot nélkül a francia rébuszok tárgyalásánál kerül elő e rövid meghatározás Voigt Vilmos további hazai rébusz-kutatásra felhívó tanulmányában: Voigt Vilmos: *A rébusz*, 2000, 2013. január, 65. p.

jelentést kell adnunk: valamely olyan képet vagy ábrát, amelynek látható elemei verbalizálható jelentést tartalmaznak. A pikárdiai rébusz valamely kép vagy ábra egyértelmű szóbeli lefordítására és kimondására szólít fel Tabourot: „Az elmúlt időkben, szerintem mintegy három vagy négy évszázad óta kitalálták a csak képekből álló címerábrát, amit Rébusznak neveztek, imígyen határozva meg: Különféle általánosan ismert dolgoknak a lefestései, melyek nem egyenként sorjában kimondva bizonyos nyelvezetet adnak ki: avagy még rövidebben, Ezek az ábra és a szó egyenrangú megfelelései.”¹³ A *pikárdiai rébuszt*, mivel a földrajzi jelzője lokalizálja, Tabourot nem ajándékozhatta meg antik eredettel, hiszen – mint írja – ezek a rébuszok 1572-ben még négy-ötszáz év óta léteztek csak. De a „legelső és legrégebbi betűk”, az egyiptomi hieroglifák segítenek! Mivel a 11r oldalon Tabourot kifejti, hogy némelyek szerint elsőként Mennon ötlött ki rébuszokat. Egyiptomban; mások a földrajzi hellyel ugyan egyetértenek, de szerzőjüknek Merkúrt tartják. Kitalálását Platón egy bizonyos Vhetasnak tulajdonítja, mások azt mondják, eredete Etiópiában lelhető föl. Feltalálásának elsőségéért versenyeznek még egymással a föníciaiak, a frígek, a szírek, az asszírok és a zsidók. Étienne Tabourot annak a híve, hogy mind a betűk, mind a rébuszok a hieroglifákból erednek, de azt mondja, hogy ennek kifejtését későbbre hagyja. A hieroglifák kultusza mögött kétségtelenül egyfelől a Háromszor hármass Hermész iratainak felfedezése áll, pontosabban az a meggyőződés, hogy ezek az iratok Mózes könyveinél korábbi időből származnak (amit csak 1614-ben fog visszavonhatatlanul megcáfolni Isaac Casaubon); másfelől a nevezetes „Horapollo”, amely 1422 óta közkézen forgott, először 1505-ben adták ki nyomtatásban, majd Johannes Frobenius 1518-as és Platonides 1517-es kiadása után a 16. századi Európa szinte mindenütt olvasott, kultikus könyvévé vált.¹⁴

Ami a *pikárdiai rébusz* elnevezését illeti, ismereteim szerint Étienne Tabourot a legelső, aki Clément Marotnak az 1570-es évek elejére már jócskán megkopott tekintélyére

¹³ „Sur tout les folles inventions du temps passé, i'en n'es que depuis environ trois ou quatre cens ans en cà, on auoit trouué vne façon de deuse par seules peintures qu'on souloit appeller des Rebus, laquelle se pourroit ainsi definir, Que ce sont peintures de diuerses choses ordinairement cognues, lesquelles proferees de suit sans article font vn certain langage: ou plus briefuent, Que ce sont equiuoques de la peinture à la parole”. Étienne Tabourot: i.m., 16.

¹⁴ Az „egyiptomi varázslat” történetéről a reneszánsztól a felvilágosodásig összefoglalóan ld. Jean-Pierre Mahé: *La Renaissance et le mirage égyptien*, in: *From Poimandres to Jacob Böhme: Gnosis, Hermetism & the Christian Tradition*, Roelof van den Broek & Cis van Heertum (eds.), Amsterdam, In de pelikan, 2000, 369-384. p. A hieroglifák Champollion előtti olvasásának szemiotikai vitáiról és e viták következményeiről ld. a mára klasszikussá vált értekezést: Gérard Genette: *Mimologiques. Voyage en Cratylie*, Éditions du Seuil, Paris, 1976.

hivatkozik. E hivatkozás őt követően végigkíséri a rébusz francia poétikájának irodalmát. Tabourot legelső példája ez a Marot-idézet (amely nem pikárd rébusz!, különben is a Marot-k quercyens voltak, Quahors-en-Quercy-ben születtek): „Ami a pikárdiai melléknevet illeti, melyet a rébuszoknak adtak, ennek oka az, hogy a pikárdok minden franciánál végtelenül jobban kedvelték & gyönyörködtek bennük, amit coq à l’asne-jában Marot tanúsít:

Car en Rebus de Picardie

Vne faulx, vne estrille, vn veau,

Cela faict, estrille fauveau.” [16v]

Később is előkerül majd Marot-költemény, de a rébuszok más alfajában. Ugyanez a költemény (*Coq à l’asne à Lyon Jamet*) vezeti be 1833-ban a példák sorát a rébuszra C. Lebernél is.¹⁵

Ám egyáltalán nem volt ilyen jó véleménnyel Gabriel Peignot a rébuszokról 1808-ban megjelent könyvében! Rosszindulatának jelzése kiterjed Étienne Tabourot álnevének finom megváltoztatására is: nála a *Seigneur des Accords*-ból *Seigneur Désaccord* lesz, vagyis az Összehangzások Urából az Egyenetlenségek Ura válik. A rébuszokról szóló rövid rész címe a tartalomjegyzékben: „*Rébus*, genre détestable”, rébusz, ez az utálatos fajta. Ellentétben Tabourot-val, Peignot már a tudományos gondolkodás és feldolgozás magasáról tekint le tárgyára, a filológia Himalájáról. Mit mond a rébusz szó eredetéről 1808-ban? „Összességében látható abból, amit az iméntiekben idéztünk, hogy a *rébuszok* faja milyen szálanomra méltó és mennyire rossz ízlésre vall. Elvileg azért nevezik *pikárdiai rébusznak*, mert hajdan a pikárdok kitűntek ezekben a haszontalanságokban [*bagatelles*]; a szó ennek köszönheti eredetét; íme, milyen alapon: a bazoches-i¹⁶ szerzetesek e vidéken évente karnevált rendeztek, olyan hirdetményekkel, melyeket így hívtak: *de REBUS quae geruntur* (dolgokról, amelyek megestek): /.../ és a nép, aki latinul hallotta a *de rebust*, azt hitte, ez franciául *des rebus*, és ezután e haszontalanságoknak a *Rébus* nevet adta, így franciásítván el.”¹⁷ Már Étienne Tabourot azzal magyarázta a rébusz földrajzi jelzőjét, hogy bár másutt is

¹⁵ M. C. Leber: *Coup-d’œil sur les médailles de plomb, le personnage de fou, et les rébus, dans le Moyen Age; pour servir D’introduction a l’essai sur les monnaies inconnues des évêques des fous* par M. R., d’Amiens, J.-S. Merlin, Librairie, Paris, 1833, 96. p.

¹⁶ Basoche helységnev, a bolondünnep, a hamis (?) pénz François Rabelais *Pantagruel*jének II. könyvéből adatható. Erről Adrien Blanchet: *Les écus du Palais et la monnaie de Basoche*, extrait de la Revue Numismatique, Feuardent Frères, Paris, 1927.

¹⁷ [Gabriel Peignot:] *Amusemens philologiques, ou Variétés en tous genres /.../ par G. P. Philomneste, B. A. V.*, A Paris, 1808, 124. p. A továbbiakban e könyvre így hivatkozom: Peignot, oldalszám.

terem mustár, mégis Dijonhoz kötjük (hogy hazabeszéljen). Ahogyan a vaudeville (vaux-de-ville, veau-de vire) normandiai, úgy pikárd a fatras és a rébusz is: egy-egy vidék lakosainak észjárására és kedélyére jellemzőek, mint nálunk a székely furfang. Gabriel Peignot rébusz-ellenességének vélelmezhető okára a későbbiekben még visszatérek.

A pikárd rébuszhoz közel áll több későközépkori, 16. századi és későbbi jelenség, olykor műfaj. C. Leber 1833-ban megjelent könyvében ilyen közeliként szerepel a *blason*,¹⁸ a *devise* (címerfelirat, jelmondat), az *embléma* (a maga hatalmas egykori elterjedtségével, valamint népszerűségével és mai óriási másodlagos irodalmával),¹⁹ az epitáfium,²⁰ a proverbium vagy közmondás. És ezek még mindig nem a tulajdonképpeni értelemben vett műfajok! Mert a következő §-ban látni fogjuk, hogy – mint előzetesen már mondtuk – minden contrainte, így a rébuszé is képes megjelenni bármilyen műfajban, sőt az irodalom terepén kívül is.

A pikárd rébusz általános kérdésköréhez annyit még feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy képi rögzítettsége ellenére nem feltétlenül szkripturális jelenség, amennyiben a Lotman-követő szemioták nyomán az 'írás' fogalmát nem terjesztük ki szinte mindenre, ami emberi eredetű és sorozatszerű produktum. Vagyis a pikárd rébusz virágozhat az írástudatlanság és a vele szorosan összefonódó oralitás talaján is, ad analogiam *Biblia Pauperum*. 1833-ban a (kizárólag) képes rébuszoknak erre a megfontolandó tulajdonságára hívta föl a figyelmet C. Leber: „Az érzékek számára készített rébuszok olyan emberek könyveivé válhattak, akik nem tudtak olvasni. Ez olyan kép, mely csak a szemekhez beszél /.../”.²¹ Ilyen 'olvasható' Voigt Vilmos idézett tanulmányának 69. oldalán is.

Látni fogjuk, hogy a következő §-ban Étienne Tabourot továbbra is a rébuszokkal foglalkozik, csak némileg más jellegűekkel, mint a *pikárd* rébuszok. A mi számunkra azt

¹⁸ Eredetileg a francia heraldikában a címerbe foglalt képek jelölője, de a 16. század első felében költészeti műfajjá, népszerű költői verseny tárgyává vált.

¹⁹ „/.../ egy harminc millió lelkes nemzetet egy rébusz képvisel: Franciaországnak, a *Galli*, a kakasok régi honának emblémája egy Kakas.” M. C. Leber: i.m., 103. p.

²⁰ Hazai példa Voigt Vilmostól, aki a szöveget és az ábrát kis is olvassa (miként a rébuszokról szóló irodalom a kezdetektől teszi): „ez VĜVHA /a tetején D/R MRT NiRT M A /a tetején d/ R Holnap M + mind a hat szövegsor együttes magasságának megfelelő két ásó férfi rajza. A magánhangzókat rendre kihagyó és ismert rébusztipográfiát követő (pl. i = kis i betű; A /a tetején d/ = A-n dé betű) szöveg megfejtése az ismert rigmus: *Vége Vig Andrásnak, mert neki sirt ásnak. Ma ásnak Andrásnak, Holnap ásnak másnak.* Ezt a szöveget egyébként a »nevető fejfák«, sírfeliratok közlői is idézni szokták, noha biztosan nem volt sírfelirat.” Voigt Vilmos: *A rébusz*, i.m., 69. p.

²¹ C. Leber: *Coup-d-oeuil...*, i.m., 101. p.

vonhatjuk le a 16. század második feléből származó osztályozásból, hogy a pikárd rébusz vagy teljes egészében vagy részlegesen képekből áll. Ami Tabourot számára másféle rébusz, de rébusz, azt a következő fejezetben tárgyalja.

A pikárd-típusú rébuszra igen sok példa áll rendelkezésünkre, de ezek vagy viszonylag kései adatok, vagy folklorisztikus jellegűek, azaz a múltó kulturális-történeti időben nem a keletkezésükkel, csak a felbukkanásukkal helyezhetők el. A kép-rébuszoknak lelkes híve volt Mikszáth Kálmán, Arany János és főleg Jókai Mór. Ez utóbbi, mivel gyakorlott rajzoló is volt, szakmányban készített képes rébuszokat szórakoztató lapok számára.

3. §. *Autres facons de Rebus de Picardie par Lettres, Chiffres, notes* (A pikárd Rébusz egyéb módjai Betűkkel, Számokkal, hangjegyekkel, Tabourot 24r)

E különálló fejezettel nyílik meg a Mindenféle Rébuszok roppant tágas világa. Ami a *rébus par lettre*-et illeti, definíciója alapján igen könnyen belátható a minéműsége. Az eddigiek után, írja Tabourot, most „[...] egy másik sorozatnyit adok, melyek a betűk egyszerű kimondásából állnak a mi franciáinknál, akik így ejtik, bé, cé, dé, ef, gé, ache, ka, elle, ame, ane, pé, qu, erre, esse, té, miként az olaszok így ejtik ki, bi, chi, di, &c.”²² Szerzőnk hozzátézi, hogy ezt a gyakorlatot úzik spanyolok és németek is, majd egy olasz példát hoz fel, görög betűket felhasználó példát, egy meg nem nevezett, de nagyszerű Messertől:

„*Nella φ. δ. φ. v. ρ. la β.*

Nella fidelita finiro la vita.

Vagyis franciául:

En fidelité ie finiray la vie.” [24v]

És magyarul: *Hűségben végzem be életem.*

Gabriel Peignot ilyen betűsört adott:

g, a, c, o, b, i, a, l, n.

ami rébuszként kiolvastva azt jelenti: *J'ai assez obéi à Hélène.*²³ Ha ezt magyarra fordítom, egy másik, majd később előjövő megkötésbe ütközünk, a monovokalizmuba, vagyis az

²² „/.../ie donne une autre suite, qui se font selon la prolotion des lettres simplement, & ce parmy nos François qui prononce /.../ bé, cé, dé, eg, gé, ache, ka, elle, ame, ane, pé, qu, erre, esse, té, ce que les Italiens prononcent bi, chi, di, &c.” [Tabourot, 24r].

²³ Peignot: i.m., 120. p.

azonos magánhangzókat használó *contrainte*-be. De ez csak e magyarításra érvényes: *Nem engedelmeskedtem Helennek.*

És ha már a devise kapcsán utaltunk jelmondatokra, hadd idézzem be egy bretagne-i udvarház betűrébuszos feliratát! „A bretagne-i Kergos-ház jelmondatként ezt a betűrébuszt viselte: M qui T M”.²⁴ Kiejtve a betűket: *Aime qui t’aime*. Szeretem, aki szeret téged.

Ám érdekesebb, amikor számjegyeket kell kiolvasni, hogy létrejöjjön a rébusz értelme. Étienne Tabourot könyve 25r oldalán Maurice Scève-től idéz ilyet, és megjegyzi, hogy a kijelentés erősen proveriális:

1. 5. 9. 7. 1. p. a. 10.

Kiolvasva: Un con neuf sept un par a dix.

Megfejtve: Vn con neuf c’est vn paradis.

És valóban, az *Egy új pina egy Paradicsom* mondatban van valami olyan általános életbölcesség, mely a közmondásokéra emlékeztet. Betű- és számrébusz kombinálódhatnak egymással:

ooooo, eeee, sont aaaaa pons.

Cinq o, quatre e sont cinq a pons.

Vagyis:

cinq coqs chastrez, sont cinq chapons. /Tabourot, 25v/

Gabriel Peignot megjegyezte, hogy a rébuszokat az egyes elemek térbeli elhelyezkedése is irányíthatja. „Olykor bizonyos szótagok elhelyezése, egyeseket másikukra téve, vagy egyeseket másikuk alá, vagy egyeseket másikuk közé téve, adja a rébusz rejtélyét, amit a *sur*, *sous*, *entre* (rá, alá, közé) prepozíciókkal kell kiolvasnunk, melyek ugyan nincsenek kiírva, de hozzáteendők a szótagok elrendezéséhez.” (Peignot, 121. p.) Tanulmánya végén Voigt Vilmos elmeséli a következő betűrébusz magyar kulturális környezetét: „Margócsy István hívta fel a figyelmemet arra, hogy Jókai Mór: *A debreceni lunátikus* című kisregényében van több latin nyelvű betűrébusz, amelyek a betűk egymás alá és fölé írásából keletkeznek, ilyen például a következő, a vizsgáztatási jelenetben:

fontos hogy egyes betűk más betűk felett (super) állnak, és az, melyik betűt hányszor (ter = háromszor, bis = kétszer) írták egymás után:

o quid tua te

b bis? bia abit

aaa s et in amamam a a!

²⁴ Charles Grandmaison: *Dictionnaire héraldique* [...], publié par M. L’Abbé Migne, Paris, 1852, 255. p.

A megoldás: o (super)be! quid (super)bis? tua (super)bia te (super)abit!

A latin szöveg fordítása: Ó, dölyfös! Mit dölyfölsz? Dölyföd téged ledölyföl!

Föld vagy és földdé mulsz el!

Jókai egyértelműen a debreceni kollégiumi hagyományra utal ebben a vonatkozásban.²⁵ Igen, valamint a diszpozíciós rébuszok egyik őstojására! Étienne Tabourot-nál olvasható 1572-ben: „Tous ces autres sont par noms surentendus, comme.

O. cur, tua te

B. -bis, bia abit

Il ne faut sinon adiouster *super* entre la premiere & derniere ligne, il y aura, O super-b, cur super-bis, tua superbia te superabit.” („E többi mind hozzáértendő szavakkal él, mint: /következik a fenti példa/ Csak be kell illeszteni a *supert* az első és az utolsó sor közé, így lesz O super-b, cur super-bis, tua superbia te superabit.” Tabourot, 26v-27r.) Hogy e rébusz milyen úton jutott el Jókai Mórhoz, nem tudom. Természetesen megvan Gabriel Peignot-nál is.

Ha a dobókocka egyes lapjait felhasználó rébuszokat odahagyjuk, Tabourot-nál maradnak még a hangjegyeket felhasználó rébuszok (30r-31v). Ekkor a hiányos szövegbe a szöveg fölötti kotta hangjegyének a nevét kell beleolvasni a rébusz megfejtéséhez. Korzenszky Miklós Richárd a 17. század végi latin nyelvű magyarországi anyagban talált két ilyen példát. Az

rte es medio canta bo brili

sorba a fölötté álló hangjegyek elnevezéseit kell beleilleszteni ahhoz, hogy megkapjuk a *Mi-rte sol-es medio canta-re la-bo-re fa-brili* verssort. A kézirat a költeményt *epigramma musicum*nak nevezi.²⁶ A megkötésre – és ez igen erős restriktó ám! – az epigrammákon belül a tanulmány szerzője ebből az időszakból még csak egyetlen példát tudott említeni, holott azért e területen is több van. Említettem, és lényegesnek tartom, hogy a *contrainte*-ek, köztük a képes és a betűrébuszok is, semlegesek a műfajokra nézve. Ami annyit tesz, hogy elvileg bármely kanonizálódott műfajban írott szövegben működésbe léptethetők. Miként ezt Johann Baptista Adolf a zenei rébusszal tette az epigrammában. Az egyik legkorábbi, nyomtatott, 1521-ben megjelent poétika Második Könyvében, amikor Pierre Fabri, a Nagy Retorikusok közelmúltbeli és kortársi gyakorlatának e nagyszerű összegzője a rondó változatait leírta,

²⁵ Voigt Vilmos: *A rébusz*, i.m., 74. p.

²⁶ Korzenszky Miklós Richárd: *A magyarországi latin nyelvű költészet egyik barokk kori képviselője: Johannes Baptista Adolf*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1979 (LXXXIII. évf.), 5-6. szám, 516. p.

idézett egy rébuszban írott rondót.²⁷ Tabourot is idézett egy „régirondót” Jean Molinet-től, e nagy és jelentős retorikustól [Tabourot, 32r-v]. Voigt Vilmos tanulmányában fotomásolatban látható és olvasható a 16. századi olasz költő, Giambattista Palatino képes rébuszokkal alkotott szonettje. De ismétlem, a rébusz mint megkötés e költeményekben sem viselkedik műfajszerűen, még csak műfajkonstituensnek sem nevezhető (miközben az adott műfajú adott költemények konstituens eleme).

Ellenben kétségtelen, hogy olykor, nevezzük egyelőre így: a rejtvény-vers, kvázi-műfajként jelenik meg, vagy legalábbis a modern filológia e megjelenéseket műfaj példáiként értelmezi. Az európai népnyelvű költészet hajnalán született, *Faray un vers de drey/g/t nien...* kezdetű, IX. Vilmostól való költeményt ugyanúgy *aenigmaként* kezeli, pontosabban ennek egyik alosztályaként, *devinalh*-ként, ahogyan mi Balassi Bálint *Aenigma* című költeményét. Mindkét esetben némileg bizonytalan értelmezési területen járunk. De egészen bizonyos, hogy a rejtvény-versek a 18-19. században egész Európában teljesen világos alosztályokkal jelennek meg. A *Mercure de France* minden száma közli a megelőző folyóiratszám megfejtéseit *Mots de l'Enigme & des Logogriphe*s cím alatt, az évszázad utolsó harmadától kezdve pedig minden szám három darabot közöl, egy *charade*-ot, egy *énigme*-et és egy *logogriphe*-et. A Lipcsében 1792-től évente megjelenő *Taschenbuch zum geselligen Vergnügen*, a mi *Auróránk* mintaképe, egy-egy kötetében több mint 25 verses darabot közölt *Charaden und Räthsel* cím alatt, melyek között találhatók *Logogryphe*k is. És ezek magyar nyelvű megfelelője nálunk először a *Mindenek Gyűjteményben* (1789-1792), majd a *Hasznos Mulatságokban* bukkant fel, és az 1820-as évek elejétől folyóirat- és almanachirodalmunkban elharapódzott. A *Regélő* 1838. évének legutolsó száma a fél éves tartalomjegyzék végén közli az egyes (és majdnem mindig verses) rejtvények sorszámaát. Ez a lista igen pontosan adja a verses rejtvények alosztályait, abc-rendben (az utaló számokat elhagyom):

R e j t v é n y e k.

Betűrejtvény

Csererejtvény (Anagramma)

Hasonszórejtvény

Kérdőrejtvény (Calembour)

Komolyrejtvény (Aenigma)

Számrejtvény

²⁷ Pierre Fabri: *Le grand et vraie art de pleine Rhétorique* [Rouen, 1521], *Seconde Livre. – Poétique*, publié avec introduction, notes et glossaire par A. Héron, 1890., 69. p.

Szórejtvény

Tagrejtvény

Tréfarejtvény

Visszasrejtvény (Palindrom)²⁸

Ez már a rejtvényversek egy igen tagolt, igen kifinomult osztályozása, különösen, ha a *Hasznos Multságok* 1823-as évfolyamának műfaji típusú minősítő kategóriáival vetjük össze. Itt még csak három alosztály neve szerepel: a *Mesés kérdések* prózai formájú találós kérdések, a verses *Mesék* jelentése: találós kérdés, a *Rejtett szavak* pedig a logogryphumok. Ez utóbbiaknak nem csak a műfaji típusú karakterisztikája kötött és sziklaszilád, de megkötött az a nyelvezet is, amely valamely szó felbontásának technikájára vonatkozik. A verses *rejtett* szóban maga a kitalálendő szó egyes szám első személyben árulkodik magáról, s az ilyen kifejezések, mint: „főm”, „lábom”, „törzsem”; „eleje”, „vége”, „közepe”, „első tagom”, „utolsó tagom”, „középső tagom” – teljesen egybehangzik a latin, a német és a francia nyelvű logogrifek kifejtésmódjával. Számomra kissé váratlanul jelent meg a *Mercure de France* 1737. évfolyamában egy latin nyelvű verses munka. Teljes egészében idézem, hogy megfigyelhessük a szó felbontásának a terminológiáját.

LOGOGRYPHUS.

Partibus è septem conflor, miscere potentes

Abjectis novi; sceptrum, pedumque tego.

Tolle caput membrumque sequens. En utile monstrum,

Tertia cum pedibus, scrinia, scripta voro.

Tertia, cor, cervix, pedibus jungantur utrisque;

Qua doceor; linguâ reddere non valeo.

In capite et scapulis prodit conjunctio. Tollas

Cor, caudam; et vertas; sordida terra patet.²⁹

Vessük ezt össze egy francia nyelvű *logogriphe*-fel 1791-ből! Szerzője egy bizonyos J. B. Calvet, Rignac-ból, Aveyron département; a nyelvi rébusz megoldása a 'szabadgondolkodás': „*Libertinage*, melyben megtalálható *Age, Tage, la Reine, Rat, Elie, Neige, Ane, Lie, Lait, Liberté, Ligne, Gerbe, l'An, Bal, Air, Ange, Nil, Lit.*” Csak az első 8 sort idézem:

DANS Paris plus qu'ailleurs j'exerce mon empire,

Tel qui vit dans mon sein se prépare au martire...

²⁸ *Regélő. Szépművészeti Első Magyar Folyóirat*, Hatodik Évi Folyamat, 1838-ki II. Kötet, Alapítá és szerkeszté Mátray Gábor., 104. szám, Pesten vasárnap december 30^{kán} 1838, oldalszámozás nélkül.

²⁹ *Mercure de France*, dédié au Roy, A Paris, Septembre 1737., 1990. p.

Lecteur, tu peux ici me chercher sans péril;
Onze pieds font mon tout: sans un plus long babil,
J'offre ce que cache une fille;
De plus, un fleuve de Castille:
En me décomposant, tu trouveras en moi
Un objet que chérit Louis notre bon Roi³⁰

Magyar verses találós kérdéseket idézek be 1792-ből Nagyváradról, több okból. A megkötés vagy beszédmod megnevezése ritka (»fejtős mese«), és figyelemre méltó a verses találós kérdések inkonzisztens összekapcsolása ezekkel a fejtörőkkel. A (bécsi) *Magyar Hirmondó* maga is idézett 1782-ben egy hozzájuk érkezett levélből:

„Én egy Magyar munkát készítettem illy tzim alatt: *Ártatlan mulattságoknak próbái*. Az első rész 40 fejtős meséket foglal magában, Fedrusból, 's másunnét; a' másikon pedig 40 éles ejtések (epigrammata) Ovnusból [Ovenusból – Sz. Cs.], és másokból, mind a két rész versekbe van foglalva; a' harmadik rész szól a' tántznak eredetéről a' régi Irók, és a' Szent Irás szerint. Itt az úgy nevezett *Langausz*nak lelkesen befütök. De a *Menuet*, 's a' *Lengyel* tánczoknak meg adom illendő betsületeket. A' Magyar tántz rövideden ugyan, de egész az égis magasztaltatik. Végre a' tántznak erkölcsi, és egészségbéli szabási (regulái) adatnak elő. Ide rekesztek mustrául egynehányat a' fejtős mesékből:

1.

Egy engem' meg ronthat, még is győzők százat,
Ha meg öröz uram: örzők néki házat.

2.

Rendes vadászat ez: elhányod, mit találsz:
A' mit el nem talász, ágyoddal is kinálsz.

3.

Nintsen semmi tagom, még is irok képet,
Ha előbb meg látom, akár millyen szépet.

4.

Engemet formálnak a' leg kisebb tagok.
Én gyors járással várat is meg hágok.
Nints olly Király, Asszony, kit meg nem próbálok,
Még a' papokban is gyakran részt találok.

³⁰ *Mercure de France*, Samedi 19 Mars 1791, 92. p.

Teli foggal vagyok, erdő termést rágak,

De mind ebből semmit gyomromba nem rakok.

Az 1-ső kultsot, a' 2-dik tetüt, a' 3-dik tükröt, a' 4-dik balhát, az 5-dik fűrészst jelent,
Az egész munka mintegy négy árkusból áll készen nállam, mellynek ki-nyomtattatására
bártsak valamelly jó lelkü Hazafi fel áldozná 30 vagy 40 forintját.”³¹

Nem könnyű feladat megítélni e verses feladványok irodalmi értékét. Igen ritkán egy-egy jelentős költő is írt e nemben, de jó esélyünk van arra is, hogy a szerző neve a műve folyóiratbeli közlésével örökre titok marad. Mert a magyar verses feladványok a 19. század első felében javarészt névtelenül jelentek meg, olykor monogrammal, a név kezdőbetűinek a rövidítésével, és ugyanez volt a helyzet a francia kiadványok esetében is: a beküldő többnyire *egy előfizető nő* vagy *egy előfizető férfi*. Még a német rejtvényversek szignáltak a leggyakrabban. Így nem tudhatni, hogy például Vörösmarty Mihály két disztichonból álló *Rejtett-szó* című versecskéje megjelent-e név nélkül valamely folyóiratban. A vers Görbön készült 1823-ban, és a kritikai kiadás vonatkozó jegyzete szerint 1845-ben jelent meg először nyomtatásban a Bajza-Schedel szerkesztette *Vörösmarty' Minden Munkái* 1. kötetében. Így szól:

Három tagja elül könnyen forog a' vizek árján,

A' két végsővel gyáva csalásra mutat.

Bús az egész, 's ha hideg kezeit mellünkre lenyújtja,

Elhúl benne szívünk, 's lágú dobogása megáll.³²

A vers tökéletesen beleilleszkedik az időszak több száz általam ismert charade-jába, s bár az autográf kéziratban a szöveg után Vörösmarty odaírta: Halál, mind a szó felbontása (hal + ál), mind a terminológia (három tag elöl, két végső a végén, valamint az egész, egyben) szokványos. Ami valamelyest érdekesebb: 1823-ból ismerünk valakit, aki előszeretettel készített charade-okat, sőt ezeket névvel szignálva publikálta is. Ha összeállítjuk a *Hasznos Mulatságok* 1823. évi első félévéből a rejtvényversek szerzőinek, pontosabban a szignatúráknak a listáját, a következőt kapjuk: B.B.B., Cseh László, Dubecz, Egyed Antal, Folkusházy József, H. J. E. P., Hekly András, Hornok Márton, N., Sárkány János (S. J.), Sz. G., Tóth János. E sorozatból a rejtvénykészítők társadalmi hovatartozására nem következtethetni. Viszont feltűnő Egyed Antal neve, aki az 1920-as évek elején Vörösmarty

³¹ *Magyar Hirmondó*, Költ Bétsben, Kis-Asszony-Havának 10 dik napján, 1792, 226-227. p.

³² *Vörösmarty Mihály összes művei I. Kisebb költemények (1826-ig)*, sajtó alá rendezte Horváth Károly, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960, 256. p.

idősebb barátjaként bonyhádi plébános volt, s igen jelentős hatást tett a költői pályáját kezdő Vörösmartyra. 1824-ben az autográf *Vörösmarty Mihálytól avtographiai Töredék* című rövid írásában a költő így írt az akkor más Paksra költözött Egyedről. „Nem tudtam még ekkor, hogy egyebek is vannak, egyedül Édes Gergelyt forgattam, 's igen megörültem, hogy a' magyar nyelv olly könnyen perdült Római rend szerént. [...] Későbbben ösmerkedtem Egyedi és Teslér Pap urakkal Bonyhádon. Ezek közölték velem az Erdélyi Múzeumot, Kazinczy munkáit, és egyebeket.”³³ A ma már oly kevésbé emlegetett irodalmár pap, az Ovidiust és Tibullust fordító költő (aki 1824-ben alagját jelentetett meg szentkatolnai Cseh László, - láttuk az iménti felsorolásban, hogy szintén rejtvényversek szerzője - halálára), jóval a pécsi püspöki stallum és az akadémiai levelező tagság előtt nem tartotta költő önmagához méltatlannak verses rejtett szavak szerzését, természetesen disztichonban.³⁴

A rejtvényversek imént ismertetett válfajai természetesen nem maradtak meg a folyóiratok utolsó oldalán. Kiléptek az évkönyvekbe is: 1831-ben például Zábori Záborszky Alajos *Rejtett szók*-at tett közzé, szám szerint hatot, a következő jegyzettel: „A' ki ezen fentebbi hat rejtett szót megfejtí 's megfejtésöket a' kiadóhoz beküldi, a' Sasnak I-XII köteteivel fog tiszteltetni.”³⁵ De már a folyóiratok ilyen irodalmát megelőzően és később ezektől függetlenül jelentek meg különféle rejtvényversek, egyszerzős verseskötetekben. Fontos regisztrálni, hogy Faludi Ferenc II. számú pásztori éneke (kezdősora: *Minap egy kis kanász más juhász gyermekkel...*) verses találós kérdések versengése. Révai Miklós kiadásában 1786-ban jelent meg először nyomtatásban.³⁶ Említettem, hogy a megkötések általában, s így a verses rejtvények is a legkülönbélebb műfajokban megjelenhetnek. Édes Gergely *Enyelgése*i között például egy házasságra írott költeményben (XIX. Enyelgés: *Egy Tiszt. Férfi' párosodásakor. 1784-benn* a címe), leoninusokban olvashatjuk az ifjú ara, Baranyai Edit Erzsébet nevét:

[...]

Aszszonyi díszébenn ki ez? ezt el-rejtve nevébenn

³³ *Vörösmarty Mihály összes művei I. Kisebb költemények (1826-ig)*, sajtó alá rendezte Horváth Károly, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960, 389. p.

³⁴ Például: *Hasznos Multságok*, 1823, 48. szám, 384. p., megfejtése: *Szív, ív*; *Hasznos Multságok*, 1823, 49. szám, 392. p., megfejtése: *Tél, él*. Mindkettőnek a műfaji típusú klasszifikáló címe *Rejtett szó*.

³⁵ *Sas. Vegyes tárgyú iratok az olvasni és tudni méltó minden ágaiból*. Több tudósokkal egyesülve kiadta Thaisz András, VII. kötet, Pesten, könyvtáros Wigand Otto sajátja, Megjelent September 30. 1831, 144. p.

³⁶ *Faludi Ferentz' költeményes maradványai. Egybe szedte, 's elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal meg bővítve közre botsátotta a' Magyar Költeményes Gyűjtemény öregbedésére* Révai Miklós. Első kötet, Győrött, Strajbig József betűivel, [a címlapon:] 1786, 110-11. p.

Múza! velem ki-keresd 's lopva meg-írni szeresd.
 Nézz neve' rendjébe; hever egy ARANY az közepébe
 Melly aranyos nevezet drága nemére vezet.
 E' mese mit tézenn az aranyt mutató fele részenn
 Tsak tapagasd ki-tehetd', 's egy karikába szehed.
 B-ét feje' gombjának 's 'A-t, I-t az ARANY karikának,
 Lába helyett ha tehetsz Edipus egybe lehetsz.
 Tégy ide még-is ehez a' szinte le-írtt nevezethez
 Erzsébet nevet is; érdemel ez betset is.³⁷

Még a 18. század utolsó harmadából való Gyöngyössi János mikrociklusa, melynek címe *Mennyezői Mesék*, s amely 5 verses találós kérdést tartalmaz, megfejtéssel. A mikrociklus legelső darabját idézem:

„Van Tordán egygy Alak igen szép formájú,
 Mind elől, mind hátul azon-egy ortzáju:
 A' kinek fejére ha ezeret számlálsz,
 Változva Angyalok' Kenyerének találsz.

Meg-fejtése: ANNA, akár elől, akár vissza-felé egy formán olvastatik. Tedd eleibe az M-et, léssen Manna.”³⁸

Annál érdekesebb azonban, amikor Gyöngyössi János egy epitáfiumot tett verses találós kérdéssé, de lábjegyzetben védekeznie kellett, mert számos olvasója és egy erdélyi nemes úr homályosnak tartotta magát a találós kérdést. Ugyanis a *Tordai kémény-seprő, Kis János epitáfiuma* azon apropóból íródott, hogy ez a kéményseprő, barátai biztatására, akik azt mondták, hogy a tordai hasadékból majd elrejtett kincsre lel, a hasadék északi oldalán felmászott, ott az egyik üregből át akart mászni egy másikba, de a derekánál beszorult. Hat napig szenvedett ott, míg 1780. augusztus 13.-án meghalt, s minderről a Magyar Hírmondó beszámolt. Az epitáfium így kezdődik (a kurziválás a költőtől való):

Hol lehet olly tár-ház, mellyben a' Kints tsupa sár-ház?
 Hald meg pénz-kereső, kintset üregbe leső. (*)

³⁷ *Édes Gergely' Enyelgése Avagy Időt töltő tréfás versei. Íródtak rész szerént még az Oskolába, rész szerént Hetennyenn, rész szerént Martosonn. A' Vers-Szerző költségénn, Pozsonbann, Weber Simon Péter betűivel, 1793, 27-28. p.*

³⁸ *Gyöngyössi Jánosnak Magyar versei, mellyeket külömb-külob-féle alkalmatosságokra készített, és végre egyben is szedett, Pesten, Találatik Kilian Testvér. Könyv-Árosoknál, 1802, 357. p.*

(*) Ki-ki könnyen által-láthatja, hogy itten a' legelső rend nem egyéb, hanem egy meg fejtésre fel-tett kérdés, avagy Mese, azoknak számokra, a' kik a' földben, kövek' üregeiben 's egyebütt el rejtett pénzt szoktanak keresni. Még is számtalan tudósításból értettem, hogy ottan érthetetlen és sületlen homályt, 's erőltetést tudtanak azok képzelni, a' kik engemet verseimben való homállyal, és erőltetéssel szeretnek vádolni, melly abból-is esett, hogy némellyek a' második Rendben lévő *pénz keresőn* és *lesőn*, magát Kis Jánost, nem tudom mi okból, igen hibáson értették; holott én ottan közönségesen egy akármelly pénz-kereső a' féle korhelt értettem. Melly szerint a' dolognak értelme és önként való folyása nyilván vagyon, akárki megítélheti, mikor azt az üreget egy olyan *tár-háznak* nevezem, mellyben nem más kintset, hanem egy *sár-házat* találhat ezentúl a' pénz kereső. Maga a' szent Irás nevezi az embernek testét *sár-háznak*. Hiszem, ez nem homályosság, vagy erőltetés! Ha én olyan szerencsétlen nem volnék, kivált a' *Distichonaimban*, sokak előtt, hogy homályossággal és erőltetéssel tsak vádoltatom, nem volna szükségem reá, hogy annyi sok Jegyzésekkel terheljem munkátskáimat, és azokkal magamnak 's másoknak-is alkalmatlankodjam. Ki-kérem alázatosan a' közönségtől az egyenes és részre hajlás nélkül való ítélet-tételt.³⁹

Kováts József a címben már terminus technikusként írta: *Rejtett szó*.

A Deák, a' Görög és a' 'Sidó R-nek

Öszve-tett hangzási itt bőven hevernek.⁴⁰

A feladvány megoldása olyan kézenfekvő és egyértelmű, hogy maga a verseskötet nem is adja meg: *er-ro-res*, vagyis a (betű)hibák hevernek szanaszét a könyvben. 1813-ban Szluha Ádám epigrammában írt szórejtvény, megoldását a vers címébe rögvest belefoglalva.⁴¹ Verseskötetében Lauka Gusztáv *Rejtvény* címmel 1846-ban egy charade-ot és egy logogriphe-et adott közre, mindkettő tökéletesen megfelel a folyóiratokból megszokott elvárásoknak és terminológiának.⁴² A 19. század első felében a talán legismertebb szó-rejtvény Kisfaludy Károly *Rejtett szó* című költeménye volt (kezdősora: *Hat betűből állok, házi eszköz vagyok...*). Toldy Ferenc e költeményt „Az első időszakból” való művek közé sorolta.⁴³

³⁹ Gyöngyössi Jánosnak Magyar versei..., i.m., 59-60. p.

⁴⁰ Kováts Jó'sef' Versei, melyeket halála után eredeti kéz írásaiból öszve szedett 's ki adott Ferdős Dávid gyönki professor, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1817, 53. p.

⁴¹ Szluha Ádám: *Fölibe írások vagy is: versekbe foglaltt erköltsi, és polgári igazságok úgy egyébféle elmélkedések*, Grün Orbánnál, Szegeden, 1803-dik Esztendőben, 11. p.

⁴² Lauka Gusztáv: *Verses (1841-1845)*, Nagy-Károlyban, Gönyüi Pócs Gábor' betűivel, 1846, 127. p.

⁴³ Kisfaludi Kisfaludy Károly' minden munkái, szerkeszté Schedel Ferencz, Első kötet, negyedik kiadás, Pesten, Kilián György' költségein, 1843, 23. p.

Megadta a verses talány megoldását is: *fűrész* (*fű, fűr, rész, ész*), s ezzel olyanná tette a verset, mint az asszonyi szív amilyen, Kisfaludy Károly szerint. *A leányőrző* című, 1827-ben írott vígjátékának egyik férfiszereplője mondja: „Az asszony csak teher, szíve olyan mint a’ rejtett szó, ha egyszer eltaláltuk, nincsen érdeme.”⁴⁴

A nyelvi és költői képzelőerőnek a charade-oknál és a logogriphe-eknél jóval tágasabb teret adott a rejtvényversnek az a típusa, amelyet az európai és a magyar folyóiratok *aenigmának* neveztek, s amelynek legszilárdabb magyar nyelvi megfelelője a reformkorban a *mese* szavunkat lassan felváltó *talány* volt. Amikor a 19. század első felének tankönyveiben és kézikönyveiben a szerzők az általuk műfajként vagy műfajféleséggként kezelt rejtvényversekre *iskolapéldát* adtak, Faludi Ferenc és Kisfaludy Károly mellett Kölcsey Ferenc versszövegeit ismételték. Meggyőződésem, hogy esztétikai minőségét tekintve a rejtvényversek típusán belül a legmagasabb színvonalat Kölcsey Ferenc *Talányok* című, 9 darabból álló mikrociklusa képviseli. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy bár itt is egy, és csak egyetlen szó adja meg a helyes megfejtést, ellentétben a charade-okkal és a logogriphe-ekkel, az *aenigmae* nem a megfejtendő szó betűire vagy fonémáira, és nem elöl, középen, vagy hátul álló tagjaira utal, hanem a jelentésére. Ezért nem is olyan könnyű megfejteni őket, mint az előbbi két típushoz tartozó rejtvényverseket.⁴⁵ A későbbiekben áttekintendő magyar poétikákban a VII. sz. darab jelenik meg tündöklő mintaképnél (megoldása: a szem), számomra mégis a rákövetkező, a *Van egy, ki nincs; s az én vagyok* kezdetű semmi-vers a legerősebb költemény. Egyrészt közel viszi az *énigme*-et, vagyis a rejtvényt a *mystère*-hez, vagyis a rejtélyhez;⁴⁶ másrészt a lehető

⁴⁴ Kisfaludi Kisfaludy Károly’ minden munkái, szerkeszté Schedel Ferencz, Negyedik kötet, negyedik kiadás, Pesten, Kilián György’ költségein, 1843, 49-50. p.

⁴⁵ Az első Kölcsey-összkiadás ezért meg is adta a megfejtéseket: I. a selyemhernyó; II. a bor; III. a gondolat; IV. a feledés; V. a zászló / a hírnév; VI. a lepke és a láng; VII. a szem; VIII. a semmi; IX. leány. *Kölcsei Kölcsey Ferencz’ minden munkái*, Szerkesztik B. Eötvös József, Szalay László és Szemere Pál, Első kötet, Pesten, kiadja Heckenast Gusztáv, 1840, 73-76. p.

⁴⁶ Aenigma és mysterium egymás mellettisége 1817-ben fölmerült Ungvárnémeti Tóth Lászlónál. A *Hasznos Multságokban* ugyanebben az évben közölt *Aenigma* című rövid és műfaji (!) megközelítésű írása mellett a *Tudományos Gyűjteményben* Ertsei Dániel *Philosophia* című értekezését bírálván „/.../ a korábbi műfajelméleti tanulmányához képest pontosabb tipológiát ad: e szerint léteznek mendemondák (*fabula*), fejteni való mesék (*aenigma*) és szent titkolózások (*mysterium*).” Merényi Annamária: *Ungvárnémeti Tóth László irodalomesztétikai tájékozódása*, Irodalomtörténet, 2008., 1. szám, 37. p.

legtermészetesebben kapcsolódik bele a semmi-versek, még pontosabban a semmi-enigmák hosszú európai láncolatába.⁴⁷

Az 1790-es évek első éveiből adatolható poétikai reflexiók után az időben legkorábbi fejtegetés Ungvárnémeti Tóth László *Aenigma* című írása 1817-ből. Mivel a Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi sorozatában kritikai kiadásban olvasható a *Ficzkópoéta* teljes ránk maradt életműve, benne ez a kis írás is (a kiadás Merényi Annamária, Tóth Sándor Attila és Bolonyai Gábor munkája), fölösleges lenne idéznem. A rejtvényversek hazai poétikájának következő darabja Bitnitz Lajostól való, 1827-ből. Érdemes figyelni az ő három alosztályára (a találós mese és a rejtett szó mellett megjelenik az anagramma), a rejtvényversek esztétikai értékének kijelölésére és a terminológiára. A vonatkozó részt egészében idézem:

„175. §. A' Találós mese, a' rejtett szó, és az anagramma.

Inkább az elmésség' könnyű és szempillantnyi közvetlen gyönyörködést okozó játékaiknak, mint sem az érző tehetségben mélyen gyökerezett költői formáknak kell tekinteni a' találós mesét, a' rejtett szót és a' szómesét, vagy anagrammát. Ezek aesthetikai divatjokra nézve a' lantos, oktató és elbeszélő költés felsőbb műdarabjaival egy sorban soha sem állhatnak, ámbár tárgyak a' három fő osztály közül majd az egyikével, majd a' másikával rokon.

A' m e s e kis költői formában valamelly tárgyat ad elő, melly ugyan meg nem neveztetik, hanem minden tulajdon és mivolti jegyei által pontosan leíratik, úgy hogy ezeknél fogva megesmertethessék 's kitaláltathassék.

A' r e j t e t t s z ó vagy mind a' tárgyat kifejező szónak egyes szótagjait, mind az egész szavat bizonyos jegyeknél fogva adja elő, hogy így a' lepel alá rejtett dolgot ki lehessen találni – és ekkor s z ó t a g m e s é n e k is mondatik; vagy pedig több, mind ugyan azon fő szóra vezető, olly meséből álló egész, mellyekben annak szótagjai egyenként levannak [!] festve; a' mint annak betűji elhányatván más, a' versezetben hasonlóképp megjegyzett szavakat tesznek és ekkor b e t ű m e s é – n e k is neveztetik.

Végre az A n a g r a m m a, vagy szómesé, a' szónak bötűjit egészen más sorba rakja, és így egy egészen új, a' szónak eredeti jelentésétől különböző, [!] értelmű szavakat alkot.

⁴⁷ Az első népnyelvű költészetet, a trobart Jacques Roubaud a semmi enigmájából bontotta ki könyve első fejezetében, melynek címe: A semmi vitaverse és a trobar dilemmája. „A semmi csak enigma maradhat.” Jacques Roubaud: *La fleur inverse. L'art formel des troubadours*, 2e édition révisée et augmentée d'une postface, Les Belles Lettres, Paris, 1994.

Ezekre elég példát találni Kulcsár' Hasznos Mulatságaiban a' Szép Literatúrai Ajándékokban, a' Hébe nevű Zsebkönyvben és Kis Superint. Ifjuság' barátjában.”⁴⁸

A verses talány időben rákövetkező mikropoétikája Zimmermann Jakab magyar irodalomtörténete, 1843-ban jelent meg. Nem is annyira az érdekes az igen rövid definíciójában, hogy nála a *mese* terminust felváltja a *talány*, ez a nagyon nyelvújításos szó. Hanem a pontos érzékkel kiválasztott két példája, mindkettő Kölcsey Ferentől. Az előbbi a fentebb emlegetett semmi-vers. Míg az utóbbi, nagyon 'erős' szerveződésű prózaverset nem találok a számomra elérhető Kölcsey-összesekben, de kizártnak tartom, hogy Zimmermann tévesen attribuíált volna. A Kölcsey-filológia dolga megvizsgálni és adatolni a *Himnusz* költőjének *Rejtvényét*. A kézikönyv vonatkozó részét a példákkal együtt teljes egészében közlöm:

„5. §. T a l á n y.

Talány bizonyos tárgyak körülírás általi ábrázolása, mellynek célja, hogy a kitalálásra ingereljen. Itt tehát nem csak a tárgy maga nem neveztetik meg, hanem még közönséges viszonya is elmellőztetik. A talány annál tökélyesebb, minél élesebben s szokatlanabban van a tárgy rajzolva. Nemei a szótagtalány és szó- vagy betűtalány. Költészeti alak igen emeli hatását [!].

Példák:

TALÁNY.

Van egy, ki nincs, s az én vagyok. Nekem
Nincs kezdetem, nincs végem is; soha
Nem láthat engem ember, sem nem hallhat,
Nem is tapinthat; test és forma nélkül,
Lélektelen, megfosztva mindenektől:
Ím, így vagyok, szegény, rideg, s üres;
S még sem szegény, se nem rideg s üres;
Mert név s dolog nem is lehet sajátom.
Kinek belőlem áll csak gazdagsága,
Megvettetett bujkál az a világon;
S ki nem tud mást, csak engem, elméjében
Örög [] sötétség vette thrónusát.

⁴⁸ [Bitnitz Lajos:] *A' magyar nyelvbéli előadás' tudománya. Írta Bitnitz Lajos, a' szombathelyi egyházi megye' papja, philosophia' doctora, a' boroszlói tudós társaság' tagja, a' szombathelyi kir. lyceumban mathesis' és magyar nyelvtudomány tanítója*, Pesten, Petrózai Trattner Mátyás' betűjével, 1827, 421-422. p.

Én nem vagyok sehol; szükség reám
Nincsen, nem is volt, és nem is leszen;
Még sem lehet nélkülem nyelv s beszéd,
Ámbár jelentéssel nem bir nevem.
Találd, mi légyek, és ha feltalálsz,
Vedd azt jutalmul, a mi én vagyok.

Kölcsey.

REJTVÉNY.

Van eleje, dereka és farka.

Az első akkor kedves, ha tűz van benne; a középső akkor kedves, ha tűz van benne; az utolsó akkor kedves, ha tűz van benne; a három együtt csak akkor kedves, ha tűz van benne.

Kölcsey.⁴⁹

Két esztendővel Zimmermann kötete után, 1845-ben jelent meg Ballagi Mór *Költészeti kézikönyve*, amely nem más, mint iskolások számára készített szöveggyűjtemény. Jellemző, hogy a műfajok legvégén, a doromb-költészetet, vagyis szerintem nem a kollégiumi diákköltészetet, hanem a kifejezetten »pórias« költeményeket ledorongoló költemény után, a szöveggyűjtemény legvégén talál helyet két példája a rejtvényversekre. Ballagi Mór itt két alosztályt is szerepeltetett: a *talányokat* (enigmákat) és a *betűrejtvényeket* (logogryphumokat). Első példája Kölcsey Ferentől való, a *szem* megfejtésű, *Tükör vagyok, de nem szobád falán...* kezdetű költemény, Kölcsey mikrociklusának VII. sz. darabja. A másik szerzője egy bizonyos Vincze, a szórejtvény megoldása *Baranya*.⁵⁰

Hogy a poétikai-retorikai tárgyú tan- és kézikönyvek példaanyaga nálunk is milyen szívóssággal él tovább könyvről könyvre, jól példázza ezt a poétikák történetét kutatók régi tapasztalata. Tatay István – egyébként gondolatilag feltűnően igényes, az átlagos kézikönyvek színvonalát messze meghaladó - könyvében *talányokat* „Különféle szerzőktől” idéz, de ráutal egy fontosnak tűnő lutheránus oktatási segédletre, így: „Lásd: Edvi Illés, népt. k.” Ami Edvi Illés Pál először 1837-ben, majd 1838-ban, később 1841 és 1844 között megjelent három kötetes *Első oktatásra szolgáló kézikönyvére* utal, mely *minden néptanítók' 's tanulók' számára készült*. Majd a talányok után Tatay István közöl *rejtett szókat*, Kisfaludy Károly már emlegetett *Hat betűből állok, házi eszköz vagyok...* kezdetű versét, majd Kölcsey Ferenc a

⁴⁹ Zimmermann Jakab: *Magyar irodalom*, nyomtatott Benko Antal betűivel, Bécsben, 1843, 180-181. p.

⁵⁰ [Ballagi Mór:] *Költészeti kézikönyv, vagy magyar költemények példgyűjteménye, a' költészet fajai szerint elendezve, költészet tanulók számára*, Szerkeszté Dr. Bloch Móricz nyilvános oktató, Pesten, Kilian György tulajdona, 1845, 201. p.

szem megoldású talányát, végül – név vagy szignó nélkül – a *Baranya* megoldású betűrejtvényt „Vinczé”-től, ami jól példázza, hogy „mintadarabok” miként vándorolnak tankönyvről tankönyvre. Mindezt azért, hogy kimerítően illusztrálja kézikönyve *aenigma* című paragrafusát. Ezt is teljes terjedelmében idézem:

„REJTVÉNY, (AENIGMA)

72. §. A rejtvény tulajdonképen csak külalakjára nézve tartozik a költészethez, mert inkább csak értelmi játék, melly valamely tárgyat úgy igyekszik előadni, hogy minden jegyeit és tulajdonait, bármi ellenkezők azok magokban, elbeszéli a nélkül, hogy a tárgyat megnevezné. A titokteljes, mi az előadásban nyugszik, s mi az elmét amaz ellentmondásoknak a név kitalálása általi megfejtésére ingerli, képezi a rejtvény érdekét, mellynek magas jelentősége abban áll, hogy a mindenségben szinte úgy, mint egyes elkülönzöt lényekben egymást színleg megsemmítő ellenmondások nem kevésbé mozdítják elő magát az egésznek összhangját. A rejtvény művészi föladata ennél fogva azon jegyeknek elmés föltalálásán s összeállításán, s a névnek a költőtől függő szép alakban ügyes rejtegetésén alapul.

A név ezen elrejtése vagy leplen keresztüli szemléltetése különfélekep eszközölhető: vagy az egész megfejtendő szó általános értelményében lepleztetik el, mint az egyszerű *t a l á n y b a n* (a népnél *t a l á l ó s m e s e*) vagy egyes szótagokra oszlik s ezek jellemeztetnek egyes jeleik szerint, és végre összefoglaltatnak, a *r e j t e t t s z ó b a n*, (charade) vagy egyes betűkre osztatván [!], ezeknek elválasztása s áttétele több szót és így több rejtvényt képez a *b e t ű r e j t v é n y b e n*, (logogryph) vagy végre valamely betű elcserélésén nyugszik, mi által új szavak erednek, a *c s e r e – r e j t v é n y b e n* (anagramma). Ezeken kívül még többféle nemei is lehetnek, péld. a *s z á m r e j t v é n y*, *k é p t a l á n y* (rebus) stb.”⁵¹

A reformkori hazai rébusz-poétikák sorának végén egy olyan szerző áll, akit már szoktak olykor emlegetni 20. századi retorika- és irodalomtörténetek is. Szvorényi József retorikája 1851-ben jelent meg először, s nála a *találós mese* már történetileg reflektáltan jelenik meg. Ő nem foglalkozik önállóan, külön a rejtvény-versekkel, talányokkal, rébuszokkal, de fontos példaként említi Faludi Ferenc II. pásztori énekét az *idyll* műfaján belül. Az ő – 18. századi, sőt még korábbi – felfogásában valamely *genre poétique* (költői

⁵¹ Tatay István: *Költészeti és szónoklati remekek, magyar prosodiával, metrikával, s a költői és szónoki beszédnemek és fajok rövid elméleti fölvilágosításával eme' nemek és fajok szerint osztályozva, szónokköltészeti és bölcsészeti osztályu tanulók, nemkülönben egyéb serdültebb mindkét nemű olvasóknak használatára*, Pesten, Kilián György egyetemi könyvtárus tulajdona, 1857 [első kiadás: 1847], 496. p.

műfaj) a lényegi összetevőinek felsorolásával definiálható. Ezeket az összetevőket – hogy archaikus műfajfelfogásunk ráncait felvarrjuk – az 1970-es években *műfajkonstituenseknek* keresztelték át, így tanították, és persze én is elhittem. Szvorényi József az idill nyelvét ilyen műfajkonstituensnek tekinti, jelesül a 4. számú műfaji jellemzőnek:

„N y e l v e az idyllnek, mint személyzete, legyen egyszerű minden keresettség nélkül; képeit, hasonlatait 's leírásait a' mező tárgyairól vegye, melyek mennél élénkebben 's rövidke legyenek. Fűszerezheti végül a' pásztorok' beszélgetéseit *példaszólások, talányok, mesék*' stb. közbeszövésével. Ily talányokkal versengenek Faludinál:

Tityrus.

Mese-mese, miaz? ha kulcsát találod,
Igért báránnyommal zsiros leszen tálod:
Piros, pocskos, kövér; mégis picin falat,
Nincs hozzá hasonló a' kerek ég alatt.

Koridon.

Mese-mese, mi az? nincsen az erdőben,
Fel nem találtatik a' tágas mezőben,
Nem fér a' pajtába, nem fér a' pincébe;
De szépkönnyen befér a' hajszál végébe' stb.”⁵²

Ha ehhez még hozzávesszük a 19. század tízes éveiből Ungvárnémeti Tóth László négysoros találós kérdését, amely így szól:

„Találós Mese

A mi nints Libériában

Ad nekünk Liberia

Mi pedig ha divattyaban

Vólna sem adnánk. Mi a?”

- akkor világosan látható lesz, hogy a contrainte-ek vagy megkötések, adott esetben a mi találós kérdéseink (rejtett szavaink, rébuszaink... stb.) költészetszociológiai szempontból mennyire elhelyezhetetlenek, vagy még pontosabban micsoda körütekintéssel kell eljárunk, ha a 'folklór', a 'közköltészeti', a 'tömegirodalmi' vagy a 'műköltészeti' jelzők valamelyikét használni kívánjuk.

⁵² Szvorényi József: *Ékesszólástan vezérletül a' remekírók fejtegetése- 's a' szép-írásművek kidolgozásában*, második, javított kiadás, Egerben, 1853, 107. p.

4. §. *Des Aequivoques Francois* (A francia azonos hangzású kétértelműségekről, Tabourot, 34r)

Étienne Tabourot e 4. fejezetben már él, mert élhet a vissza- és az előreutalás eszközével. És már láttuk, hogy bár a rébuszt egyetlen megkötésként szemlélte, a módjainak vagy fajainak (*façons*) különféleségét látva a taglalását két külön fejezetbe rendelte. Ugyanez a helyzet az *ekvivokáltság*, vagyis a *más* jelentéseket hordozó *azonos* hangzás jelenségével. E fejezet első bekezdése ezért így szól: „Fentebb bőven beszéltem a képnek a hanggal való megfeleltetéséről [ekvivalenciájáról, egyenértékűségéről], most egy másik fajtára térek át, a hangnak a hanggal való megfeleltetésére, amit a mi franciáink hosszú idő óta és leleményesen folytattak, valamint arra, hogy mennyi azonos hangzás hallható, akár általában véve az ugyanazon végződések szótagjaiban, akár a latin nyelvű rímes verssorokban, melyeket leoninus verseknek neveztek, s melyekről később beszélek majd, és arra is rátérek, hogy még ma is mennyi francia és itáliai költemény van, melyben kevés a kellem, ha két azonos hangzású hang nem találkozik két összerímelő verssor végén, amit a retorikusok a homoiuteleuton tulajdonnévvvel neveztek el, vagyis ugyanolyan végű soroknak: Olykor az Ekvivokális szót sajátos értelemben veszem, tudniillik amikor egy vagy több szó egy másik vagy több más szóra vonatkozik. a fül számára ugyanazon hangzással, de különböző jelentéssel.”⁵³ E problémát, tudniillik hogy maga a megkötései jelenség igen tág nyelvi-irodalmi (és társadalmi) területre utal, s ezzel már-már kezelhetetlenné válik, Gabriel Peignot 1808-ban azzal oldotta meg, hogy *Az ekvivokális verssorokról* szólva a tárgyat rendkívül erősen leszűkítette (ellentétben Tabourot-val). De Peignot példája is Clément Marot-tól való, ráadásul ugyanaz a 6 sor, mint amelyet legelső példaként a *Bigarrures* szerzője idézett a most tárgyalandó 4. fejezetben (az azonos hangzású sorvégek kiemelése dőlt betűkkel tőlem – Sz.

⁵³ „L’az cy deuant parlé amplement des aequivoque de la peinture à la voix, maintenant ie rapporteray l’autre sorte qui se fait de la voix à la voix, de long temps & ingenieusement traictee par nos François, & combien que le mot d’aequivoque, selon que nous le prenons generally, se puisse entendre des sillabes de mesme terminaison, selon qu’on faisoit les vers Latins rimez, qu’on appelloit vers Leonins, dont ie parleray cy apres, & que ce sont encor aujourd’huy toutes les Poësies Françaises & Italiennes, qui ont peu de grace, si deux voix vnisonnantes ne se rencontrent à la fin de deux vers s’ entrerimans, ce que les Rhetoriciens ont aappellé d’un nom propre Omoioteleste, c’est à dire finissant de mesme: Neantmoins ie prens iay ce mot d’ Aequivoque pour vne espece particuliere, sçavoir quand vn ou plusieurs noms se peuuent rapporter à vn autre ou diuers noms, de mesme son selon l’aureille, & de diuerse signification.” (Tabourot, 34 r-v)

Cs.): „E költeményszerűség [genre de poésie] olyan, hogy két verssor utolsó szótagjai, bár a hangzásuk azonos, mégis más jelentésűek. Már Marot adott erre példát:

En m'ébattant je fais rondeaux *en rime*,
Et en rimant bien souvent je m' *en rime*.
Bref, c'est pitié entre nos *rimailleurs*,
Car vous trouvez assez de *rime ailleurs*.
Et quant vous plait, mieux que moi *rimassez*,
Des biens avez et de la *rime assez*.” (Peignot, 73. p.)

Ám ha az ekvivokáltság magyar jelenlétét keressük, abba a nehézségbe ütközünk, amely minden egyes megkötés esetében előáll: hogy a contrainte-ek mindig az adott nyelvben benne lévő lehetőséget és lehetőt szabadját fel, s mi sem természetesebb annál, mint hogy a magyar rímek története, fajtái és használatuk olykor csak esetleges párhuzamokat kínálnak egy-egy francia rímfajtaéhoz. Verssorok végén az ekvivokáltság nálunk akkor áll elő, ha az egybe- vagy különírás a tökéletesen azonos hangzású sorvégeket eltérő jelentésűvé teszi. Ez az ekvivokáltság ugyanannyira restriktív, korlátozó felfogása, mint amit Gabriel Peignot-nál tapasztalhatni. De szabatosan megfelel neki például József Attila [*Leülepszik...*] című és kezdetű szonettjének szextettjében a rím:

Így eladott lány töpreng a hajón,
ha ráeszmél, hogy pártfogója foglár
s azért a ruha meg a durva boglár,
hogy enyhítsen a brazil óhajon.

Tudja: táncol majd s gépiesen apróz,
alája nyúlhat öklendező matróz,
ölelgethetik, ő már *nem ölel*.

Néki a gólya síró, tiszta úrt hoz,
azt is csak addig, míg a csend fülel
s majd nem vágyik és vágyat *nem öl el*.

Ilyen rímekkel a magyar közköltészetben vagy az ehhez közeli anyagban találkozni ugyan, de a jelenség messze nem oly gyakori, mint a francia költészettörténetben. Ilyen például a debreceni tűzvészről Szűcs Sára hajadon leány által írott és ponyván megjelent versek *Szűcs Sára koszorúja* című paródiájának következő helye:

Mert a' midőn volna ezer nyóltz-száz *kettő*:

(Jaj! ha eszembe jut, szívem hasad *kettő!*)⁵⁴

A *rimes équivoques* már a Nagy Retorikusok poétikáiban, pontosabban második retorikáiban önálló és gazdag rimosztályt képezett, rengeteg alosztállyal.⁵⁵ Egy névtelen szerző értekezéséből emeljük ki azt a példát, amely megkötésünket úgy mutatja be, hogy a hasonló kiejtés és a különböző értelem (*mots semblables de pronociation et différents de sens*) teljes sorokra kiejtődik: ez a szövegtapasztalat a későbbiekben hasznos lesz számunkra. A szövegkiadás 317. oldalán olvasható:

Tournay, entour sa folle outrecuydance

Tournaye, en tour se affolle outre qui dance.

E jelenségcsoportot vagy megkötést – rímfajtaként - Pierre Fabri 1521-ben poétikájának elején tárgyalta.⁵⁶ Persze a 18. század második felében ezeket a rímeket már a *régi Rímek* között emlegették, és az is természetes, hogy a rímszótárak az *Équivoque Rime*-re ugyanazt a példát idézik, Clément Marot-tól, amit korábban Tabourot, később majd Peignot idézett.⁵⁷ Valami azért csak föllelhető a mi költészetünk rímgyakorlatában is! Az egyik rímfajtat retorikai és poétikai kézikönyvében 1847-ben Tatay István *hangismétlő rím*nek nevezte, és a következőképpen jellemezte: „Ebben t.i. egy olyan szó vagy rag viszhangzik, melly hangra nézve egészen egy a’ rimhanggal, de érteményre nézve egészen más. Ez itt-ott a’ jobb költőktől is használtatik. [...] Jegyz. Meg kell jegyeznünk, miszerint egészben véve nincs igen sok hangismétlő rimünk [...]. Azonban – minden önhangzóink kifejeztére elégtelenek lévén betűink – főképp irva sok szavaink mutatkoznak úgy, mintha hangismétlő rímek volnának.” Példáiból néhány: véle (mit ihm) – véle (er meinte), vészték (ihr nehmet) – veszték (ich verliere) – veszték (sind verloren), vérnek (dem Blut) – kövérnek (dem Fetten).⁵⁸ Ha a legutolsó, a megelőzőektől némileg eltérő példát vesszük, megnyílik a magyar nyelvű ekvivokáltság óriási terepe. Az utóbbi évtizedekben érzékelésem szerint ez a contrainte-t

⁵⁴ Idézi Szilágyi Ferenc: *Csokonai művei nyomában*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 76. p.

⁵⁵ M. E. Langlois: *Recueil d'arts de seconde rhétorique*, Imprimerie nationale, Paris, 1902, 316-321. p.

⁵⁶ Pierre Fabri: *Le grand et vrai art de pleine rhétorique. Seconde livre – Poétique*, publié avec introduction, notes et glossaire par A. Héron, A. Lestringant Libraire Éditeur, Rouen, 1890, 17-21. p.

⁵⁷ P. Richelet: *Dictionnaire de rimes, ou se trouvent I. Les Mots & le genre des Mots. II. Un Traité complet de la Versification, & les Règles des différents Ouvrages en Vers*. Nouvelle édition, A Paris, 1781, XIV. p.

⁵⁸ Tatay István: *Költészeti és szónoklati remek, magyar prosodiával, metrikával, s a költői és szónoki beszédnek és fajok rövid elméleti fölvilágosításával eme’ nemek és fajok szerint osztályozva, szónokköltészeti és bölcsészeti osztályu tanulók, nemkülönbén egyéb serdültebb mindkét nemű olvasóknak használatára*, Pesten, Kilián György egyetemi könyvtárosa tulajdona,

Kovács András Ferencnél van a legerőteljesebben jelen. Olykor a legszigorúbb korlátozásnak megfelelően. A *Kiszámoló őrült íreknek* így kezdődik:

Ángliusnak vermet ír ás:

Egyre megy már fej meg írás.

És így fejeződik be: „G. B. Shaw! / Yeats! James Joyce! / *Beckett!* / Miért nem / Irsz / Még *szebbeket?* / Bum!” Azonban ennél sokkal inkább nyomra vezető a *Csokonai-rögtönzés*, némileg átigazítva:

Isteni, isteni, isteni, megvan a *szikrá*!

Néha kipattan –

Néha baszik rám.⁵⁹

Kétségtelen, hogy a rímek e típusa mulattató, és a *Csokonai-rögtönzés* a 19. század eleji diákirodalom felé mutat. Anekdota betétjeként maradt fenn például, hogy „A rektor uram pedig a község egyik érdemes gazdasszonyát így búsította el:

Még ezelőtt öt-hat nappal szőtt, font és varrt,

Konyhájában drága ételeket *kavart*;

Éppen akkor fújt rá a mord halál *szele*,

Mikor a konyhában tormácskát *reszele*.

Fáj ez, hogy elsodort ez a dühös *orkán*

Mátyás bátyádnak is, ki lakik *Aporkán*.

Legeljen földeden bár több ezer *gulya*,

Mégiscsak olyan vagy mint a fa-gurgulya [...]⁶⁰

A hasonló hangzás vonzása túlsaphat az ekvivokális rímeken. Az alábbi példa Gyöngyössi Jánostól való, egyik házasságkötésre írott költeményéből. Maga a példa is érdekes, de ennél fontosabb a költő önkomentárja, a hivatkozása Ovenus és Barleus tekintélyére, valamint a gyerekek játékaiban a megkötések működtetésére: a kreatív gyerekek ugyanis a már korábban játékba új megkötést is bevezethetnek (’ezt most ne így játsszuk, hanem úgy!’), és a megkötéshez mindaddig ragaszkodni kell, amíg meg nem únják. Vagyis a *contrainte* nem szabály (*règle*), s hát még mennyire nem törvény (*loi*). A kurziválás Gyöngyössitől való, nem terjed ki valamennyi azonos vagy rokon hangzású szóra:

Oh ki *Haraszkereken* lakozol, ’s ülsz a’ Papi Széken!

⁵⁹ Kovács András Ferenc: *És Christophorus énekelt*, Jelenkor Kiadó – Kriterion Kiadó, Pécs – Bukarest, 1995, 107. és 118. p.

⁶⁰ *A nevető Magyarország*, összeállította Gracza György [1887], I. kötet, Helikon Kiadó, Budapest, 2013, 144. p.

Jól szalad a' *Kereked*, már ha *Gerendre* reked.
 Jó *kereket* tettél Szekeredbe, hogy útnak eredtél,
 Addig azomba futál, aszszonyi kézbe jutál.
 Új *Kereket* hoztál? Szükség; leg-alább, ha falasztál:

Nints mód, rossz *Kereken*, futni *Haraszkereken*. (*)

(*) Az e' féle Neveknek hangzásaival, és jelentéseivel való jádzást némelyek én bennem sületlen haszontalankodásnak lenni nézték, mint a' melly igen alatonúl tartoznék a' Poésisnek azon szép részére, melly *Inventionnak Találmánynak* vagy *Gondolatnak* neveztetik. De ha én ebben majd minden Vers-íróknak nyomokon járok, nem lehet sületlenségnek bennem-is tartani. Tsak *Ovenusban*, *Barleusban* mennyi sokat olvasunk effélét! A' hol kivált valami jádzásra való alkalmatosságot lát a' Vers-író, ott éppen a' dolognak természetéhez illik illyen találmánnyal-is élni. A' gyermek-játéknak-is vagy a' maga természetéhez illő találmánnya, melly annak ékességére vagy. [...] Még az orátorok' és Poéták fejedelmei-is olykor tettenek efféle példákat.⁶¹

Ha a magyar rimes équivoques nyomába eredünk, a leggazdagabb anyagot kétségkívül a »rímkovács« Kováts József szolgáltatja. Amit Tatay István később hangismétlő rímnek nevezett, azokra Kováts kifejezetten vadászott: minden megkötés érvényesítése az anyanyelvben végzett kutatás. Ő rímhelyzetben sokkal több azonos hangzású, de különböző jelentésű szóra lelt, mint amennyit Tatay István, aki úgy ítélte meg, hogy *egészben véve nincs igen sok hangismétlő rímünk*, csokorba szedve bemutatott. Itt csak erősen válogatott bemutatót tartok, az idézetek után az 1817-ben megjelent kötet oldalszáma áll (a dőlt betűs kiemelés tölem való – Sz. Cs.):

- (i) Bűbajos szépem! Te *levél*,
 A' rám fűzött babér*levél'* (15. p.)
- (ii) S Be-fedte gyermeki *korom'*
 Hajnalát gyász füstös *korom*. (20. p.)
- (iii) Mert a' bús szerelme *által*
 Ezen formába tett *által* (20. p.)
- (iv) Sugár termeted a' *buja*
 Pompáju ligetbe *buja* (32. p.)
- (v) Lärmájok miatt ennek *hó-*

⁶¹ Gyöngyössi Jánosnak *Magyar versei, mellyeket külömb-külféle alkalmatosságokra készített, és végre egyben is szedett*, Pesten, Találatik Kilian Testvér. Könyv-Árosoknál, 1802, 51-52. p.

- Halma közt jajgat az *ekhó*. (36. p.)
- (vi) Jaj nálam a' kedves *élet*
Jó mézze keserűvé *lett!* (40. p.)
- (vii) Hogy tsak gyöngy ortzáddal 's *havas*
Mejjeddel kérkedjen a' *Vas-*
Vármegye. (46. p.)
- (viii) Szívem táblájára *én a'*
Te nevedet kis *Heléna*
Fel-írom. (47. p.)
- Idvezlégy hát fél *Istenné*
Tevő bársonyos *Istenné!*
/.../ Pásitra dülék, ez *mivel*
Bennem szent változást *mível*
/.../ Mind ezektől edgy bús *eset*
Miatt szívem már el-*esett* (50. p.)
- (ix) Irigy az ég 's illy *rettentő*
Tsapással azért *rettent ő;* (51. p.)
- (x) Bögg az ágyú, 's erre *ekhót a' sír*
Véres gyomrának siket jajja *sír!* (53. p.)
- (xi) Hiába trantsirozza *zok-*
Tsuklás halott *éneked.*
Jer a' fák közé, majd *azok*
Közt, mást súgok *én neked.* (65. p.)
- (xii) Gyöngy Liza! ah Fébe *jobbán*
Ülő legszebb és *legjobb lyán* (66. p.)
- (xiii) Úgy van, - ezen ditső vermet
Be-nőtt virágos *málva –*
Füvek alatt edgy gyöngy termet
Lágy pernyévé van *málva.* (71. p.)
- (xiv) De nem jön a' bús *Isten, - nem,*
Nem jön keseríteni!
Sír reszketve, - 's jaj, *Istenem!*
Edgy sírba süpped-le, ni!
/.../ Nyúgodj, szent halott! – hidd *el edgy*

Bús lyány tsak úgy él, ha itt
Feresztheti vérrel *elegy*
Könybe sírod tsontjait.⁶²

Ha az értekezések bőséges anyagára vetünk egy pillantást, feltűnő, hogy e jelenség is beágyazódik Tabourot-nál anekdotikus formában előadott köznyelvi használatba. Igaz, itt a nyelvi lelemény története kapcsán ritkán ír nevet („egy Desbordes nevű patikárius Champagne-ban”), az alanyok így jönnek elő: „egy tholose-i rímelő” (aki három vagy négyszáz soros nőellenes művet szerzett ekvivokokkal), „egy languedoci idős úr”, „egy másik Bourgogne-ból”, „egy szerelmes ifjú”, „egy ügyvéd”, „egy diák”, „egy szegény fiú”. És előkerülnek ekvivokális proverbiumok,⁶³ köz- és szólásmondások. Mint amikor nálunk ezt olvassuk Kisviczay Péter latin-magyar adagium-tárában: „Mennél vényebb, annál fösvényebb”; vagy: „Magyarnak tsetz, Németnek Bétz”.⁶⁴ A magyarról magyarra menő ekvivokálisok jelenségét a leggyakrabban a félrehallások vagy a félreolvasások eredményezik, mint Kosztolányi Dezsőnél például a »disznótóri avatásra« szóló nyomtatott meghívó, amely természetesen díszdoktori avatásra invitált. Gracza György a színészanekdoták között egy egész sorozat magyar-magyar ekvivokális mondatot közölt *Amikor a színész nem tudja a szerepét* címmel:

Súgó: Reményem vak volt és nem sikerült.
Színész: Legényem vak volt és megsiketült.
Súgó: Búza földön dülő úton megy a lány.
Színész: Buja völgyön üsző hátán megy anyám.
Súgó: Csodás alkotásit az elmének...
Színész: A csordás aklot ás itt a tehénnek.
Súgó: Rejts el völgy, ha a nap fénye feljő.
Színész: Rejts el hölgy, ha aznap férjed eljő.
Súgó: Lement a nap, de csillagok nem jöttenek.
Színész: Nevet a pap, de cipóját nem ette meg.
Súgó: Az árulkodás hitvény kereset.

⁶² Kovács Jó'sef' Versei, melyeket halála után eredeti kéz írásaiból össze szedett 's ki adott Ferdős Dávid győnki professor, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1817.

⁶³ „C'est vn prouerbe commun qu'on ferme bouteille à bouchons, & flacons à vis, id est, flacons à vits.” Tabourot, 38v.

⁶⁴ Kisviczay Péter: *Selecta Adagia latino-ungarica*, Bártfa, 1713, 9. és 347. p.

*Színész: A Samu kovács itt lányt keresett.*⁶⁵

5. §. *Des Aequivouques Latins François* (A latin-francia azonos hangzású kétértelműségekről, Tabourot, 50v)

Az előző fejezetben általában tárgyalt jelenség vagy megkötés után ennek két alfajával találkozhatunk. „Az ekvivokálisok rendjét követve nem helytelen a franciáról franciára menők után a maga helyén a franciáról latinra menőket leírni: Melyekhez nem kell más meghatározás, mint az előbbi, s csak annyit tennék hozzá, hogy ezek közül némelyek szentenciákból vagy körmondatokból állnak, melyeknek tökéletes értelmük van latinul, és helyes értelmük van franciául is: mások latin szavakból állnak, melyeknek sorba rakva semmilyen értelmük nincs, de franciául tökéletesen értelmesek. Az előbbiekre ritka a példa, az utóbbiak meglehetősen szokásban vannak, amint a következő példákból is láthatod.”⁶⁶ Majd következnek előbb a verses példák, sosem jelentős költőktől. Ilyen a következő disztichon:

Errant sumpta meos folij sunt vela sécundi

O nos tanta venus omnia malo via.

Errant sont a Meaux, folz ils sont, voila ce qu'on dict,

O maux tant aduenus on y a mal obuit. (Tabourot, 55v)

Pedig ez a technika a 20. század második felében a fordítás egyik igen különös fajtájává lépett elő. Miután Louis Zukofsky beházasodott a latin nyelvbe, vagyis feleségül vett egy latintanárnőt, Celia Zukofsky restituált kiejtéssel fololvasta neki Catullus összes ránk maradt költeményét, s erre a *hangzó* anyagra olyan angol fordítást írtak, amely ekvivokális viszonyban áll a latin eredetivel. Tabourot-val azt mondhatnók, ezek a költemények *Équivoques Latins-Anglais*. Hogy a talán legnevezetesebb catullusi kétsorost vegyem elő:

odi et amo, quare id faciam, fortasse requiris,

⁶⁵ *A nevető Magyarország*, összeállította Gracza György [1901], Helikon Kiadó, Budapest, 2013, I. kötet, 219. p.

⁶⁶ „En suyuant l'ordre des aequivouques, il me sera mal à propos apres ceux du François au François, d'escrire ceux du François au Latin: Ausquels il ne faut autre definition que la precedente, i'adiousteray seulement que les vns se font de sentences ou periodes qui ont vn sens parfaict au Latin, & rendent aussi vn bon sns en Francois: les autres se font de mots Latins, mis de suite qui ne font aucun sens en leur langue, mais rendent au François vn sens parfaict. Des premiers les exemples sont rares, des seconds ils sont assez familiers, comme tu pourras voir és exemples suyuns.” (Tabourot, 50v-51r.)

nescio, sed fieri sentio et excrutior

Az 1969-ben megjelent *Catullus (Gai Valeri Catulli Veronensis Liber)* című kötetben ez Louis és Celia Zukofsky fordításában így szól:

O th'hate I move love. Quarry it fact I am, for that's so re queries.

Nescience, say th' fiery scent I owe whets crookeder.⁶⁷

Maga a megkötés a mi irodalmunkban többnyire komikum forrása: a latinul nem tudók a hangzó anyagot magyarra magyarázván visznek értelmet névbe, szóba vagy szövegbe. A kollégiumi irodalomba illeszkedő, debreceni eredetű vígjáték, melynek egy másik lejegyzése a *Poétacenzúra* címet viseli, a költészetismeretet firtatta (*A híres Sós András és Szél Gáspár verseiből némely töredékek s ugyancsak nekik a debreczeni Muzsák közé való bévétetésének rövid históriája*):

Kuti. Hát esmeritek-e Ovidiust?

Szél Gáspár. (Gondolkozik, - lökdösi a másikat, hogy feleljen.) Nem lakik minálunk. (Nevetik.)

Sós M. Mi a, mi a?

Kuti. Ovidius.

Sós M. A vín Diós? Hogyne ismernétek, hiszen tú szomszédunkba lakik.

Kuti. Nem az öreg, hanem Publius Ovidius Naso.

Sós M. Papiros Sövényrázó, de ezt már magam sem ismerem (nevetik). No nem kell figurázni, jól kell cenzurázni.

Kuti. Hallottátok-e hírét a Bukolikának.

Szél és Sós. (Gondolkodnak, suttognak, lökdösi egymást.) Nem lakik minálunk.

Kuti. Ahol van ni.

Sós M. Mi a, mi a?

Kuti. Bucolika.

Sós M. Lú kólika? hogyne tudnátok azt, hiszen abba döglött meg a mi fakó lovunk.

/.../

Kuti. Scripsistine aliquando carmina Sapphica.

Sós M. Rab Fika?⁶⁸

⁶⁷ A kérdéssel nálunk – e tanulmány szerzőjének biztatására – Péterfy Gergely foglalkozott *Zukofsky Catullusa – avagy a szöveg klónozása* c. írásában, in: *A fordítás és intertextualitás alakzatai*, szerkesztette Kabdebó Lóránt, Kulcsár-Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna, Anonymus Kiadó, Budapest, 1988, 282-288. p.

⁶⁸ Balassa József: *Verseskönyv a század elejéről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1895 (V. évf.), 3. szám, 315. p.

Az ilyen típusú anyag roppant nagy, és eddigelé áttekintetlen. Ráadásul az anekdotán és a naív vagy furfangos szóetimológiákon keresztül ez a bigarrure eljutott a viccek tartományába. „Eszterházy Károly egri püspök egyszer Gödöllőn utazván keresztül, Grassalkovich herceg tudni akarta, ki megyen ott négylovas hintóban. Utánaszalajtotta hát cigány kengyelfutóját. A cigány nagy nehezen utolérte a hintót, s lihegve kérde: - Ki van a kocsiban?

- *Episcopus Agriensis* – (az egri püspök) felelt röviden a püspök.

Mikorra azonban a cigány hazaért, elfeledte a mondást, s Grassalkovichnak az üzenetét így jelenté be:

- A bizson eb is, kopó is, agár is.”⁶⁹

6. §. *Des vers numeraux*

A leoninusok egykori meg- és elítélése kapcsán már idéztem a *Sokféle* rövid írását.

Ugyanennek a befejezése a kronosztichonokról szól: „ – A *Chronostichon* nevű Esztendőt jelentő Vers a *Leoninus* Vershez hasonló Érdem nélkül való Elmetörés, főképen ha ki Nyelvünkön tsinállya, mellyhez a Római szám úgy illik, valamint Török fejhez a Német kalap.”⁷⁰ De hát lehet-e kronosztichont másként csinálni, ha nem a római számoknak megfelelő betűk felhasználásával? Lehet, csak megkötés kérdése az egész. És ahhoz, hogy egy kronosztichon pontos legyen, szükség van pontos megegyezésre. Amikor Pálóczi Horvát Ádám kronosztichonos négysorost („Esztendő’ jegyző Vers”-et) írt Mária Terézia halálára, jegyzetben rögzítette a betűk és a számok közötti megfeleltetést: „*Ezen Versben, az U, V helyett vétettetik, a’ J pedig nints I forma száma*”.⁷¹ 1854-ben magyar verstanában Greguss Ágost közvetlenül a *chronostichon* után említette a *versus cabbalisticust*, s e terminushoz a következő lábjegyzetet illesztette:

A-tól i, j ig egyes számok (1 – 9), k-tól S-ig tizesek (10 – 90), t től Z ig százások (100– 500). Valami orosz-barát 1829-re készített ily ármányverset; a benne kifejezett remény azonban nem teljesült s bizonyosan nem is fog teljesülni. Curiosum gyanánk ide tesszük:

„Constantinopolis Niclam superata tuebor.”

⁶⁹ *A nevető Magyarország*, összeállította Gracza György [1901], Helikon Kiadó, Budapest, 2013, I. kötet, 139. p.

⁷⁰ *Sokféle*. Írá ’s egybe szedé Sándor István. Hatodik darab. Győrött, Streibig Jó’séf betűivel, 1799, 50-51. p.

⁷¹ Horváth Ádám: *HOL-MI Külömb-külömb-féle dolgokról írt külömb-külömb-féle VERSEK* [...], Pesthenn, Lettner József betűivel, 1788, 96. p.

Hasonló számítás szerint készült ármány-sor a magyar ötös is:

„Szájás gögfi urak védve megejtik a hont.”

A római számbetűkre alapított évsorok gyakoriabbak s a magyarban is számosabban használtattak.⁷²

Figyelemre méltóak a kronosztichon terminus magyarításai a 18-19. század fordulóján: „idő vers” vagy ’esztendő’t jegyző vers”.⁷³

I d ő V e r s .

Ekkor bVltak egy ApostoL’ hIV Lába aLá a’ sok
ErDeLyI aVVLt fVVátV, ’s koMor azInV haVasok. - -
’S Néha ezt itt ha meg lepte a’ köd lármás éjjele,
Azt vélték, hogy az Istennek szent jobbjára üle le.

Pálóczi Horváth Ádám egyik versének címe pedig: *Felséges Mária Theresia halála’ tisztességére írt Esztendő’ jegyző vers*. A négysoroshoz fontos technikai magyarázat kapcsolódik, mert a szerző el kívánta kerülni a kronosztichon téves olvasói szám-olvasatát: „Ezen Versben, az U, V helyett vétettetik, a’ Jnek pedig nints I forma száma”.⁷⁴

7. §. *Des vers rapportés* (Az összefésült verssorokról, Tabourot, 128v.)

Mind az alakzatelemek elrendezését, mind a jelenség kutatástörténetét, mind magát a jelenséget tekintve az egyik legizgalmasabb megkötés. Feltűnő, hogy míg antik előzményeivel együtt e contrainte rendkívül gyakori az európai népnyelvű költészetekben, a mi irodalmunkban a hiányával tűntet. Ám meglehet, hogy ez csak annak köszönhető, hogy nem azonosított alakzatként vagy eljárás-ként (ki- vagy megkötésként) felismerhetetlen maradt. Az ezt tárgyaló fejezet legelején Étienne Tabourot éppen e megkötést elképesztő méretű elterjedtségét emlegette, és azonnal bemutatta régi és tekintélyes példáját, a mintaképet. „Látván, hogy régóta mily sokan gyakorolták elmésen az összefésült sorokban való írást, valamint hogy korunkban oly gyakori és általános lett, hogy sokasága inkább untató, mintsem gyönyörködtető, minthogy egyesek annyira kimódolttá tették az

⁷² Greguss Ágost: *Magyar verstan*, Pesten, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1854, 84-85. p.

⁷³ Kováts Jó’sef versei, melyeket halála után eredeti kéz írásából össze szedett ’s ki adott Füredös Dávid gyönki professzor, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1817, 91. p.

⁷⁴ Horváth Ádám: *HOL-MI Külömbkülömb-féle dolgokról írt külömb-külömb-féle VERSEK* [...], Pesthenn, Lettner Józaef betűivel, 1788, 96. p.

összefésüléseiket, hogy gyakran nem tudhatni, mit is akartak mondani, és így kellemes leleményüket túlzott kimódoltságuk rontja el, kevés példát iktatok ide neked. Vergilius művei között látható egy bizonytalan szerző Epitáfiuma, amelynél tudósabbat és naivabbat aligha kívánhatunk.

*Pastor, arator, eques, paui, colui, superaui,
Capres, rus, hostes, fronde, ligone, manu.*⁷⁵

Ami a megkötés költőinek sokaságát illeti, Étienne Tabourot-nak igaza van: elterjedtségének mértékét azóta látjuk igazán, mióta a párizsi Centre de Poétique Comparé keretein belül az 1980-as években intenzív anyaggyűjtés folyt egy *corpus correlativeum* létrehozására, kizárólag a 16-17. századi szonetteken belül. Az Akkordok Ura igen sok szerzőt idéz e fejezetben, jobbára ötödrangúakat, kivéve Étienne Jodelle-t, számos „egybefésült sorokból álló” szonett szerzőjét.⁷⁶

E megkötést a görög költészet a *hüpszantoi* névvel emlegette (egybeszótt szavak), főleg epigrammákban élt vele, s innen vette át e contrainte-et a római epigrammaköltészet is. A 12-13. századi latin nyelvű poétikák szerzői (a Faral-anyagban), Hildebertus Lenomanensis, Mathieu de Vendôme, Alain de Lille alakzatot láttak benne, és *metrum applicatum*nak nevezték, amit csak a 16. században váltott fel a *correlativi versus* elnevezés. Vagyis a *korrelációs*, az *applikációs*, a *rapportált*, sőt az *imbrikált* vagy *imbrikációs verssorok* elnevezés mind egyugyanazon jelenségre vonatkozik, csak az egyes nevek más-más időből származnak és különböző tudományágakból erednek.

Hogy e ki- vagy megkötés természete látható legyen, egy olyan példán keresztül mutatom be, amely az alakzat francia kutatói számára az egyik orvosi ló szerepét tölti be. Mivel a magyar fordítás pontosan és kitűnően adja vissza magát a megkötést, Rónay György fordításában teljes egészében idézem Étienne Jodelle (1532-1573) *Comme un qui s'est*

⁷⁵ „Veu que beaucoup de personnes ont practiqué de tout temps ceste spirituelle façon d’escrire en vers rapportez, & mesmes de nostre temps elle est si frequente & commune, que la multitude en est plus ennuieuse que Plaisante, pource qu’aucuns se rendent si affectez, que pour venir à leurs rapports, on ne sçait le plus souuant qu’ils veulent dire, & gastent ceste gentille inuention par leur trop grande affectation: Je t’apporteray peu d’exemples. Entre les oeuvres de Virgile, se void sur l’Epitaphe d’un incertain auteur aussi docte & naïf qu’on sçaueroit souhaitter.

*Pastor, arator, eques, paui, colui, superaui,
Capras, rus, hostes, fronde, ligone, manu.*” (Tabourot, 128v-129r.)

⁷⁶ Pierre Lusson – Jacques Roubaud: *Lectures Rythmiques XI-XII. (Deux sonnets en vers imbriqués d’Étienne Jodelle)*, Mezura, 10. szám, 1980. és Pierre Lusson – Jacques Roubaud: *Sur la devise de „nœu du feu”. Un sonnet d’Étienne Jodelle. Essai de lecture rythmique*, Langue Française, 49. szám, 1981. február, 49-67. p.

perdu... kezdetű szonettjét, mivel szinte a teljes szonett egyetlen összeszótt, összefésült költemény.

Mint aki elveszett az erdő sűrűjében,
s utat, tisztást, irányt, élőlényt nem talál;
mint akit tengeren dühöngő á dobál,
s már-már elnyelnek a vad hullámok sötéten;

mint aki nagy mezőn bolyong, midőn vak éjben
merül el a világ: nincs ösvény, út, sugár
számomra, s eszemet vesztettem szinte már,
elvesztve, akitől üdvösségem reméltem.

Ám aki végre lát (ha múlnak a bajok),
erdőn, vizen, mezőn, tisztást, révet, napot,
felejti kínjait, s úgy örül új javának.

Magam is, aki így gyötrődtem nélkülöd,
mindent felejték én, meglátva fényedet:
vak erdőt, vad vihart, fekete éjszakákat.

Bár szinte a teljes szonett, úgy, ahogy van, korrelációs szonett, figyelmünket fordítsuk kizárólag a 10. sorra! E verssor úgy tartalmaz 6 elemet, hogy 3 + 3 elemet foglal magában. A következő elképzelt vagy visszaalakított sor tartalmazza a tárgyi-logikai kapcsolatokat az elemek között:

*erdőn tisztást, vizen révet, mezőn napot

1	2		3		5	6
			4			

Ezt úgy tudom korrelációs verssorrá tenni, ha a számokkal ellátott és egymás mellett lévő, egymással összekapcsolt elemeket egy-egy fésűnek fogom fel (ekkor három fésűvel rendelkezem), s minden egyes fésűnek két foga van. Ekkor a fenti elemeket a korreláció így rendezi át:

erdőn, vizen, mezőn, tisztást, rétet, napot
1 3 5 2 4 6

A visszalakítás a „banális” mondatrendre ugyanúgy megtehető, mint a fordítottja, a „banális” mondatrend átalakítása korrelációs renddé. A szonett befejező sora a magyar fordításban nem korrelációs verssor:

vak erdőt, vad vihart, fekete éjszakákat.

De mi korrelációs sorra tehetjük, így: * vak, vad, fekete erdőt, vihart, éjszakákat. Sőt a két félsort fel is cserélhetjük, némi segédlettel:

*erdőt, vihart, éjszakákat, vakot, vadat, feketét.

Ha így teszünk, megkapjuk magyar nyelven Étienne Jodelle korrelációs szonettjének korrelációs befejezését:

Forest, tourmente, et nuict, longue, orageuse, et noire.

Ez egy három elemű (ternáris, mert három fésűből álló) korreláció. A fésűk száma természetesen növelhető, ahogyan a fogak száma is, de arra gondosan ügyelni kell, hogy az egyes fésűknek ugyan tetszőleges, de mindig ugyanannyi foguk legyen, mert ellenkező esetben a korreláció összezavarodik, percepcionális problémák állnak elő. A fenti korrelációs példa hármassága a petrarkista szonettekben azért messze a leggyakoribb korrelációs típus (és nem, mondjuk, a négyes korreláció), mert szerelemideológiai szempontból összefügg a férfiakra vadászó Diána hármasság fegyverzetével. Hiába a sok fegyver, tör, háló, horog, lándzsa, íj, nyíl, a szerelmi fegyverek, az *armes amoureuses* szeretnek hármasságával korrelálni egymással a 16. században.

Bár a *corpus correlativum* francia kutatói a korrelációs szonett-tár becses darabjainak tartják Giordano Bruno több szonettjét, én most nem költeményt szeretnék idézni a Nolaitól, aki költőnek is kiváló volt. Térjünk inkább haza, és nézzük meg a korrelációs megkötés példáit a magyar irodalomban, amelyben a konstrukció – úgy látszott – inkább a hiányával tüntet!

Amikor Jókai Mór 1871-ben, *Eppur si muove. És mégis mozog a föld!* című regényének legelső fejezetében ismertette a csittvári krónika, e képzeletbeli miscellanea anyagát, a debreceni Hatvani István tanárhoz kapcsolta a következő „hagyományos verset” (ez Jókai Mór minősítése), s úgy tűnik, a fordítást maga készítette:

Infans, út vervex, puerulus, nupta, maritus,

Cultello, flamma, fune, dolore cadunt.

(Bárányként csecsemő, kis gyermek és anya és férj

Kés, láng és kötelen s fájdalom által esék.)

„A rejtelmes epitaphium története az volt, hogy egy kisgyermek játékból csecsemő testvérét lekéselte, aztán féltében a kemencébe bújt, ott kenyérsütő anyja ráfűtött, az anya

kétégbeesetten felakasztotta magát, s a hazatérő férj fájdalmában szörnyet halt. – Ez eseményről írandó epitaphiumra Hatvani jutalmat tűzött ki, s a legrosszabb diák írta rá a legjobb verset. Persze hogy az ördög készítette azt neki.”⁷⁷

Ez egy korrelációs disztichon, mégpedig quadrális (négyes) korreláció. Ha az egymásba fésült mondat alakzatelemeit banális elrendezésben adjuk, a következő kijelentést kapjuk: *Infans cultello, puerulus flamma, nupta fune, maritus dolore cadunt* (A csecsemő kiskés, a kisgyermek láng, a feleség kötél, a férj fájdalom által pusztult el). Ez a „hagyományos vers” annyira hagyományos, hogy már ott szerepel Étienne Tabourot-nál is, a *Bigarrures* 129. lapjának versóján:

„Ce suyuant est assez ioly:

Hircus cum pueris vnus, sponsa, maritus,

Cultello, lympa, fune, dolore cadit.”

De ez a disztichon vajon miért és mitől „elégge bájos”? Annyi mindenesetre tudható, hogy a kétsoros már 1572 előtt létezett. A költemény Tabourot által idézett szövegváltozata felbukkan Gabriel Peignot *Filológiai mulatságok* című könyvében is, amely könyv magát *furcsa vagy különös poétikának* is minősíti. Bár könyvében másutt Peignot többször hivatkozik név szerint Étienne Tabourot-ra, a mi disztichonunk esetében az egyértelmű ráhagyatkozást jelzi, hogy a két sort az Akkordok Urának szövegalakjában hozza. A megkötésről Peignot így írt: „Összefésült verssoroknak nevezzük azokat, amelyek – disztichonokba rakva – úgy vannak kicsavarva, hogy az első verssor szavai a gondolatban és abban a sorrendben, ahogyan előjönnek, összekapcsolódnak a második verssor szavaival:

Hircus cum pueris unus, sponsa, maritus,

Cultello, Lymphâ, fune, dolore cadunt.”⁷⁸

Az *Eppur si muove* cselekményének történeti idejéhez viszonylag közel, 1833-ban jelent meg a Meyer-féle latin epigramma- és költeményes szöveggyűjtemény. A disztichon szövege itt is csak az első sor elején módosult. A szövegkiadás 1008. darabjaként a II. kötet 44. lapján olvasható:

Vervex út pueri unus, sponsa, maritus

Cultello, limpha, fune, dolore cadunt.

⁷⁷ Jókai Mór: *Eppur si muove. És mégis mozog a föld!* = J. M., *Regények*, 22., sajtóalá rendezte Margócsy József, Margócsy Józsefné Oberlaender Erzsébet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965 (Jókai Mór Összes Művei, 23.), 23. p.

⁷⁸ [Gabriel Peignot:] *Amusemens...*, i.m., (1808), 119. p.

A kötet vén található vonatkozó jegyzet merőben filológiai; nem utal szerzőre vagy ennek hiányára, sem keletkezési háttérre (vagyis nincs magyarázat valamely történeten keresztül), pusztán a költemény korábbi kiadását sérelmezi (amely szöveggyűjteményt Meyer csak bővítette és javította), azt, hogy Burmann helytelenül helyezte be a szöveget a sírfeliratok közé, ráadásul hibásan adta ki.⁷⁹

Pedig e disztichon eredetileg csakugyan sírfeliratként jelent meg 1521-ben Jacobus Mazochius könyvében. Ő a feliratokat úgy csoportosította, ahogyan ezek Rómában térben megtalálhatók voltak, és a mi kétasorosunkat DE REGIONE CAMPI MARTI találjuk meg:

„VERVEX ET PVER VNVS SPONSA MARITVS

CVLTELLO LIMPFA FVNE HIC DOLORE CADIT”⁸⁰

Amikor szintaktikai alakzatunk valamely műfaj (epitáfium vagy epigramma) alcsoportjaként jelent meg, a hozzákapcsolt „rémtörténet” rendszerint elmaradt. Így az 1648-ban megjelent *Nugae venales* című gyűjteményben is, ahol a „nevettető” és „vicces-mókás” anyagban előtte egy *carmen* áll, „in quibus omnes primae literae incipiunt ab F” (mint látni fogjuk később, ez is egy megkötés; Tabourot ugyanebben a könyvében külön fejezetet szentelt neki), majd *Carmen jucundum* címmel (!) (láttuk, Tabourot „elégge bájos”-nak minősítette) következik a mi disztichonunk, itt *Hirsus cum pueris...* kezdettel.⁸¹

Egészen más szál az, amelyen át ez a disztichon összesodródik a debreceni „magyar Faust”, Hatvani István alakját övező legendáriummal. Jókai Mór 1856-ban megjelent *A magyar nép adomái* című könyvébe már négy Hatvani-anekdotát vett föl, s ezek között szerepel *Az ördög és a diák* című anekdota, amelyben a beékelt verssorokban írott disztichon olvasható: a beékelés avagy rapportatio olyannyira artificális, olyannyira „mesterséges” a magyar költészettörténet felől nézve, hogy illet csak az ördög maga találhatott ki (ti. maga ez a contrainte vagy megkötés „ördögi” találmány):

Egykor történt az az eset Debrecenben, hogy egy szegény asszony kimenvén a piacra, két kis gyermekét azalatt magokra hagyta. Az egyik gyermek még csecsemő volt, a másik lehetett hároméves. Az asszony férje hentes volt, s a nagyobbik fiú, sokszor látva, miként öldösi apja az ürüket, azt gondolta ki, hogy kis öccsével ő is

⁷⁹ „1008. Anth. IV. 11. ubi inter epitaphia male est collocatum. Secundum, quod ibi additur, distichon errore cum illo coniunctum est, idemque Burmannus digessit et auxit lib. I. op. 48. iam ediderat.” *Anthologia veterum latinorum epigrammatum et poematum*, Editionem Burmannianam digessit et auxit Henricus Meyerus Turicensis, II, Lipsiae, Apud Gerhardum Fischerum, 1833, függelék, 34. p.

⁸⁰ *Epigrammata antique urbis* [colophon:] ROMAE, AEDIS. JACOBI MAZOCH / ROMANAE. ACAD. BIBLIOPOLAE / M. D. XXI. APRIL., LXXXIIa.

⁸¹ *Nugae venales sive Thesaurus ridendi & jocandi*, Anno 1648, Prostant apud NEMINEM; sed tamen VBIQUE, 97. p.

mészáros fog játszani, s fogta az öreg kést, s azt a gyermek nyakába döfte. Csak akkor ijedt meg aztán, mikor látta, hogy megölte kis öccsét, s feltében elbújt a kemencében, melyet anyja telerakott szalmával, sütéshez készülve. Az asszony megjött, s legelső dolga lévén a kemencét befűteni, a kisfiú, ki odabújt, a lángok közt összeégett, ekkor az asszony ki akarta vonni a parazsat a szénvonóval, akkor látta meg, hogy gyermeke iszonyúan odaégett. Kétségbeesve rohan erre a szobába, s amint ott a másik gyermekét vérben fekvé találja, fog egy kötelet, ő a mestergerendára felakasztja magát. Néhány perc múlva érkezik maga a gazda, s amint első tekintetre családja mindhárom tagját oly irtózatosan kimúlva látja, a fájdalomtól egyszerre megszakad a szíve, s holtan rogyik össze. Az eset nagy zajt csinált a városban, a részvét általános volt. A köz önség sírkövet akart emeltetni a szerencsétlenül kimúlt családnak, mely ily rendkívüli fátum által érte végét, s Hatvani jutalmat tett fel diákjai között annak, ki a legrövidebb és legjobban kifejező sírverset fog készíteni az esetre.

Volt a togátusok között egy Bóta nevű rendkívül együgyű ember, kit az egész kollégium minden gúny tárgyának tartott, kinek ostobaságánál csak a restsége volt nagyobb, ki ha leckét mondott, azt a tíz körmére írta s azon olvasta le, s verset ha kellett írni, mindig a szomszédját kérte meg, hogy firkantson neki egyet. Most azonban jutalom és kitüntetés lévén a megoldott feladathoz kötve, senki sem akart neki verset írni; amice Bóta tehát sok tollat összerágott anélkül, hogy egy gondolatnak urává tudott volna lenni, s mikor Debrecen városában nem talált gondolatot többé, kiment a Nagyerdőre, hogy majd ott keres egyet.

Hítta-e az ördögöt vagy sem, azt már nem mondhatom, meglehet, hogy biz ő emlegetett olyasformát, hogy miért nem tud az ördög most őneki valami kész verssel előállani; elég az hozzá, hogy amint így töprenkednék magában, íme szemközt jő rá egy különös viseletű úriember, rendkívül furcsa színű ábrázattal, kancsal szemekkel és igen-igen görbe orral, ha jól emlékszem reá, még egy kicsit sántított is. Ez megszólítja amice Bótát, hogy mit töprenkedik? – Verset kell írnom erről meg amarról, felel bosszúsán emez, aztán nem akaródzik kijönni. – Ha csak az a baj, szól az idegen, írok én amicének egyet, hanem hogy el ne felejtsem a nevét, s majd otthon megláthassam, kérem, írja fel egy darab papírra, három csepp vérével. – Amice Bóta ráállt az ajánlatra, akár eret is kész lett volna vágatni magán egy versért, s miután megkarcolt kezének három csepp vérével nevét leírta a papírra, az idegen úriember átadta neki a kívánt verset, mely a következő két sorból állott:

Infans út vervex – puerulus – nupta – maritus

Cultello – flamma – fune – dolore cadunt.

Amice Bóta beadta a verset, s íme azt egyhangúlag legjobbnak találták valamennyi között.

Mindenki csodálkozott rajta; mind professzorai, mind tanulóársai jobban ismerték Bótát, mint hogy tőle várhatták volna a legkitűnőbbeket.⁸²

A továbbiakban Jókai elbeszéli, hogy Hatvani professzor miként jön rá a valódi szerző kilétére, s miként menti meg tanítványát az ördögtől.

Imre Lajos *A magyar Faust* című tanulmányában – Jókai egyik szövegének bekapcsolásával – a szóban forgó disztichont még szorosabban kötötte Hatvani István legendás élettörténetéhez, másrészt viszont okkal figyelmeztetett arra, hogy vándoranekdotáról van szó. „Jókai szerint ugyanis az a Veronka, vagyis annak a lelke jár haza, kit Hatvani szeretett, de a kit szülei, míg ő külföldön jár, egy hentes mesterhez adnak

⁸² Jókai Mór: *A magyar nép élce*, Budapest, Unikornis Kiadó, é.n., 35-37. p.

nőül s mire hazakerül, már két fia is van. A fiatal professzor elég vigyázatlan volt ahhoz, hogy a fiatal asszonyt megátkozta: »vigye el az ördög!« És az átok beteljesedik rajta. [...] Ennek az asszonynak szerez tehát nyugalmat Hatvani az apa kérésére. [...]

Ugyanilyen esetet említ Weber Demokritosz III. kötetének 344-345. lapjain, avval a különbséggel, hogy a testvérét meggyilkoló fiút maga az anya szúrja le. A distichon itt így alakul.

Sus, pueri bini, pier unus, nupta, maritus

Cultello, lymphæ, fune, dolore cadunt.⁸³

Igen, a rendkívül népszerű weberi *Demokritos*-könyvárada 3. kötetében valóban ott van a Jókai Mór idézte distichon (én a 3. kötet 1843. évi kiadását értem el). Itt a történet így szól:

[...] und das eine tragische Begebenheit schildere Distichon, wo zwei Knaben eine Schweinemesselei nachahmen, der eine als Messger niederstösst, und da während dieser Scene ihr Kleines im Gabe ertrinkt, sich erhängt, worüber der Mann aus Gram stirbt, ist seine so leichte Ausgabe, und mit Geist gelöst:

Sus, pueri bini, pier unus, nupta, maritus

Cultello, lymphæ, fune, dolore cadunt.⁸⁴

A 13 kötetből álló weberi *Demokritos* 3-4. kötete, valamint az 5. kötet első 109 oldala megmaradt Jókai Mór könyvtárhagyatékában, az imént idézett szöveget tehát a regényíró *bizonyosan* ismerte, mert megvolt neki.⁸⁵ Egyszerűsödik a kérdés: honnan vette Carl Julius Weber a distichont és a hozzá kötődött rémtörténetet? Nyilvánvalóan – ha a legismertebb lehetséges forrást keressük – a Grimm-fivérek „mesekönyvéből”. Az 1812-ben megjelent 1. kötetben itt további ótmutatásokat kapunk e költemény és a rémes történet múltjáról:

Die zweite [Rezension] findet sich in Martin Zeilers *Miscell.* Nürnberg, 1661. S. 388 der sie aus J. Wolf Lectiones Memorabiles. L a v i n g. 1600. fol. genommen. Es wird hinzugesetzt, der Papst, der zu Zeit dieser Geschichte gelebt und ein fertiger Poet gewesen, habe versucht sie in ein Distichon zu bringen, es aber nicht vermocht. Da habe er einen stattlichen Preis darauf gesetzt, den ein armer Student verdienen wollen, dieser habe sich auch lange umsonst gequält, bis er endlich unmühtig die Feder weggeworfen und ausgerufen: »kann ichs nicht, so mag's der Teufel machen!« Dieser sey alsbad erwshienen, habe gesagt er wolle es zu Stand bringen, die Feder aufgenommen und geschrieben.

⁸³ Imre Lajos: *A magyar Faust (Befejező közlemény)*, Erdélyi Múzeum, 10 (1893)/4, 247-248. p.

⁸⁴ „[...] ez egy tragikus mozzanatot megörökítő distichon, a történetben két fiú egy disznóvágást játszik el, az egyikük a böllért imitálva agyonszúrja a másikat, a jelenet alatt pedig a legkisebb gyermek belefullad a kádba, az anya végül felköti magát, amitől az apa bánatában meghal, s megkönnyebbülve leheli ki lelkét: Sus, pueri bini [...]” Carl Julius Weber: *Demokritos oder hinterlassene Papiere eines lachenden Philosophen* Stuttgart, Scheible, Rieger & Hattler, 18843, 335. p.

⁸⁵ „Egy ember, akit eddig nem ismertünk.” *A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa*, 1, Könyvtára, szerkesztette E. Csorba Csilla, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006, 907. sz. tétel.

Sus, pueri bini, puer unus, maritus
Cultell', lymphâ, fune, dolore cadunt.

Neuerdings hat Werner in seinem Trauerspiel der 24ste Februar die alte Fabel benutzt und damit die Macht menschlichen Poesie gegen den Teufel bewährt.⁸⁶

Itt már maga az ördög készen is készen áll a debreceni egyszerűsített honosításra. Martin Zeiler az 1661-ben megjelent könyvében egyrészt visszautalt a történet és a kétsoros vers kapcsán az ő forrására, másrészt nála is készen áll minden: a szörnyű eseménysor, a verselő diák, és természetesen a végső szerző, az ördög is. A fejezet címe: *Az ördög*.

Man sagt ins gemein / der Teufel sey ein Tausent Künstler. Es erzehlet Wolfius in seinem Memorabilibus, dass einmal ein Hausvatter hab Schwein geschlachtet / welches seine íkinder gesehen. Als nun / Nachmittag miteinander spielen wollen / habe das eine Kind zum andern gesagt: Du solt das Schweinchen / und ich der Messger sein, habe darauff ein bloss Messer genommen / und es seinem Brüderichen in den Halss gestochen. Die Mutter welche oben in den Stuben gesessen / und ihr jüngstes Kindlein / in einem Zuber / gebadet / als Sie das Schreyen ihres andern Kindes gehöret / sey alsbad hinunter gelauffen / und habe Hertz gestossen: Darauff seye Sie bald wieder nach der Stuben gelauffen / und habe sehen wollen / was Ihr Kind in den Badzuber / mache / welches aber / unter dessen in dem Bad ersoffen. Desswegen dann die Frau so voller Angst worden / dass Sie in Verzweiflung gerathen / sich / vom ihrem Befinde / nicht wollen trösten lassen / sondern selbst erhenckt. Der Mann sey vom Felde kommen / und als Er dieses alles gesehen / hab sich so bekümmert / dass Er kurz darauff auch gestorben. Der damalige Pabst / welcher ein guter Poet gewesen / als er von dieser erschrecklichen Histori gehört / habe versucht / Sie in ein Distichon zu bringen / hab es aber zu thun nicht vermocht; sondern ausrufen lassen / wer diese Histori mein Distichon, oder zween Vers bringen würde / dem wol Er eine statliche Verehrung geben. Als dieses ein armer Student gehört / hab Er / aus Zorn / die feder weggeworfen / und gesagt. Kan ichs dann nicht / so mag es der Teufel machen, welcher auch alsobald erschienen / und gesagt: Ja / ich will es machen; schreib:

Sus, pueri bini, unus, Nupta, Maritus,
Cultello, Lymphâ, Fune, Dolore cadunt;

Sihe D. Schuppii Ehren Rettung / p. 95. seqq.⁸⁷

⁸⁶ „A második (ismertetés) Martin Zeiler gyűjteményében található (Nürnberg, 1661) J. Wolf Lectiones Memorabilesének 388. lapján. L a v i n, szül. 1560-ban. Hozzáteendő, hogy a pápa, aki ezen történetek idején élt és jó tollú költő volt, megpróbálta mindezt disztichonba foglalni, azonban nem járt sikerrel. Költői versenyt hirdetett, melyet egy szegény diák próbált megnyerni, sokáig gyötörte magát, míg végül dühösen eldobta a tollat, és felkiáltott: »nem vagyok rá képes, csinálja meg az ördög!« Az ördög ekkor azonnal megjelent, és azt mondta, megcselekszi, felvette a tollat, és írni kezdett: [Sus, pueri bini...] Nemrégiben, február 24-én szomorújátékában Werner e régi mesét használta fel, és ezzel az emberi költészet hatalmát bizonyította az ördög ellenében.” *Kinder- und Haus-Märchen*, 1, Gesammelt durch die Brüder Grimm, in der Realschulbuchhandlung, Berlin, 1812, XVI-XVIII. p.

⁸⁷ „Úgy mondják / az ördög tehetséges művész. Wolfius is így meséli Memorabilibusában, hogy valaha egy férfi levágott egy disznót, / amit gyermekei láttak. Aznap / délután egymással játszottak / az egyik gyermek így szólt a másikhoz: te légy a dusznó, / én pedig a böllér, fogott egy éles kést és / kisöccsét nyakon szúrta. Az anyjuk, aki

Innen már könnyű volt az út a Grimm fivérek mesegyűjteményéig, amelyben a rémséges történet 22. szám alatt és *Zum Kinderschlachtspiel* címmel szerepel 1812-ben.

Maga a rém- vagy alaptörténet igen régi. A 175 és 235 között élt Claudius Aelianusnál még nem kapcsolódott hozzá sem a disztichon, sem – természetesen – az ördögi segítség a diáknak, de az események összeláncolódása már megvolt.⁸⁸ Az „Aelius” nyomtatásban először 1545-ben jelent meg, ez után társult hozzá az „ördögi” korrelációs kétasoros vers, valamint a diák szerződésének története az ördöggel, hogy sok idő múlva nálunk hozzákapcsolódhasson az egész a debreceni Hatvani István alakjához.

De lépünk tovább a kevés egyéb, ám hazai példákhoz! Jókai Mór gyakran eljátszott az összefésüléssel prózában (erre már van példa az antikvitásban Suetoniusnál), és olykor egészen közel került a szabályos korreláláshoz. Például *A szerelem bolondjai* című könyvének ebben a bekezdésében (kiem. tőlem – Sz. Cs.): „Az ám nem hízelgett, az megbántotta durván, vakmerőségével. megbántotta őt akkor, amikor ha nem tisztelte benne a szűz hajadont, tisztelni kellett volna benne a szegénységet. *Kinek nem arcát kellett volna, nem csókjával, nem meggyalázni: de kezét, de könnyeivel, de megszentelni.*”⁸⁹

A következő példa szintén meglepő szövegkörnyezetből lép elő, engem bizony meglepett. Esterházy Péter *Hahn-Hahn grófnő pillantása* című regényében egy, a mű teljes szerkezete által kiemelt, hangsúlyos helyen, egy fejezet legvégén, a *forma* szóval összefüggésben olvashatjuk bizony a következő gyönyörű mondatot: „Mintha egy jobb hanyar helyett *három* balt tennénk. Nem mintha volna volna valaki, akit keresni lehetne.

a szobában ülve / legkisebb gyermekét / egy csöbörben / fürdette, / amint a kiáltást meghallotta, / azonnal kiszaladt / és amint meglátta / mi történt / a kést gyermeke / nyakából kihúzta, és dühében / a másik gyermeket / aki a hentest játszotta / szíven dőfte: azzal visszarohant a szobába / és látta, hogy kisgyermeke / akit a csöbörben hagyott / belefulladt a vízbe. Ettől az asszony annyira megrémült, / annyira kétségbe esett, / hogy vigaszt nemelve / inkább felkötötte magát. Amikor férje hazajött a mezőről, / és meglátta mindezt, / annyira elkeseredett, / hogy rövidesen meg is halt. / Az akkori pápa, / aki egyébként jó költő volt, / ahogy meghallotta a szörnyűséges történetet, / megkísérelte / az egészet disztichonba szedni, / ám nem járt sikerrel, / s kihirdette, / hogy aki ezt a történetet disztichonba vagy (?) versbe szedi, / állami díjat fog kapni. Amint egy szegény diák ezt meghallotta, / azonnal nekiveselkedett a feladatnak, / ám nem járt sikerrel. Végül pedig / mérgében / eldobta a tollat, és azt mondta, nem tudom megírni, hát írja meg az ördög, mire az ördög azonnal megjelent, és így szólt: / Rendben, megteszem hát; megírom [Sus, pueri bini...] Lásd D. Schuppius Ehren Rettung, 95. és köv p.” (Kántás Balázs fordítása.) Martin Zeiler: *Miscellanea, oder Allerley zusammen getragene Politische / Historische / durcwürdige Sachen*, Gedruckt zu Nürnberg, Anno 1661, 388-389. p.

⁸⁸ Az általam használt görög-latin nyelvű kiadás: Clavdii Aeliani sophistae *Varia historia et fragmenta*, cum integro commentario Jacobi Perizonii, Lipsiae, 1780, Tomus II, 209-212. p.

⁸⁹ Jókai Mór: *A szerelem bolondjai*, Budapest, Magyar Helikon, 1972, 302. p.

Utazó köteles nem egyéniség lenni, lenni akárki, azaz tartozik bóklászni a valaki és a senki között, tartozik lenni qa végtelen, vagy álszerényebben a létező, a forma, lenni *egy bődön, egy bõrönd, egy börtön, mézestül, zoknistul, rabostul.*”⁹⁰ Azért örülök annak, hogy mind a Jókai-eset, mind az Esterházy-példa prózában fordul elő, mert a korrelációs megkötés, mint érzékelhető volt, a nyugat-európai *költészetben* rendkívül gyakori. Amikor ezt a contrainte-et kutatta a francia szonettekben, Jacques Roubaud így írt tapasztalatáról, visszautal egy költő és kutató, Dámaso Alonso eredményeire: „Az Alonso által lábjegyzetben említett néhány sallustiusi példán kívül nem találkoztam korrelációs esettel prózában.”⁹¹

Verses formában persze a mi irodalmunkban is inkább várható qa megkötés felbukkanása. Korrelációs latin nyelvű epigrammát talált 1979-ben Korzenszky Miklós Richárd Johannes Baptista Adolph latin nyelvű kéziratos epigramma-gyűjteményében. A szintaktikai alakzat, vagyis megkötésünk elnevezése itt *paralellon*. [...] a *paralellon* (másként: *correlativi*) ismét csak a szavak ügyes elrendezésén alapszik. Lényege, hogy az előző verssor egy-egy szava összefüggésben legyen a következő verssor sorrendben megfelelő szavával.” J. B. Adolphnál ez így néz ki:

Miles	Protector	Dux	Rector	Mysta	Patronus
Defendit	Servat,	Ducit	Regit,	Immolat,	Adstat,
Divos,	Commissos	Comites	Pia,	Numen,	Egenis.

És jöjjön most a gyöngyszem, egy visszatéréssel az imaginárius csittvári krónika szellemi közegéhez! A Baksai Dániel által 1832 előtt Debrecenben összeállított *Mindenek Gyűjtemény* Sárospatakon őrzött kéziratában olvasható a *Ki a jó férj?* című négysoros, amelynek utolsó két sora (3,2) típusú korreláció (3 „fésű”, mindegyikőjük 2 „foggal”). Az alakzatelemeket dőlt betűkkel emelem ki:

Az a jó férj, nagysád, ha tudni kívánja,
 Aki olyan, mint a pogányok bálványa,
 Azaz: szája, füle, szeme van, mint annak,
 Mégis néma, siket és ami legfőbb, vak.⁹³

⁹⁰ Esterházy Péter: *Hahn-Hahn grófnő pillantása*, Magvető Kiadó, Budapest, 1991, 37-38. p.

⁹¹ Jacques Roubaud: *Sur le sonnet rapporté*, Cahier de Poétique Comparée, 6, Publication Langue d'O, Paris, 1983, 93. p.

⁹² Korzenszky Miklós Richárd: *A magyarországi latin nyelvű költészet egyik barokk kori képviselője: Johannes Baptista Adolph*, Irodalomtörténeti Közlemények, 83. évf., 1979, 514. p.

⁹³ Bán Imre – Julow Viktor: *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964, 214. p.

8. §. *De l'Écho* (Az Ekhóról, Tabourot, 139r)

Egy látszólag jól ismert, de szerintem nem pontosan értett nemzetközi és magyar költészettörténeti jelenség ez. Nálunk a régi magyar költészet kutatói műfajt láttak benne – holott megkötés. S mivel e contrainte-re támaszkodva egy Ballassi, egy Rimay és egy Zrínyi is írt ilyet, arisztokratikus műfajt láttak benne – holott a megkötés költészetszociológiai szempontból semleges, ami annyit tesz, hogy igen sok különböző költészeti-műveltségi tömbben találkozhatni vele. Étienne Tabourot azért is foglalkozott vele az akrosztichonokról írott fejezet után, mert e két megkötés, az akrosztichon és az ekhós verssor (és rím) egyugyanazon költeményben, egyszerre is működésbe léptethető. Amikor 1572-ben a fejezet elején Tabourot ismertette, akkor előbb a hagyományán keresztül definiálta, és ráadásul kettős módon: kulturális-történeti tradícióként Ovidiushoz kötötte, természeti-fizikai (akusztikus) jelenséggént Arisztotelészhez. „Tudnod kell, hogy a költői fikciók szerint Echo a kivételes szépségű Narcissusba szerelmes nimfa volt, aki annak dacára, hogy az ifjú megvetette őt, bár túrta szerencsétlenségét, mégis halálosan szerette ezt a kegyetlen ifjút, & végül azért kiáltozott, hogy az Istenek kegyelméből hanggá váljék, és az istenek ilyen módon átváltoztatták őt, úgy, hogy a hangja a halálig elkísérte azt a nyomorult ifjút, aki belehalt az önmaga iránti szerelembe, & abba, hogy nem részesíthette magát gyönyörben; e fabulát kimerítően leírta Ovidius az Átváltozásokban. A Filozófusok, különösen Arisztotelész a problémák című írásában, úgy tartották, hogy ez nem más, mint a levegő visszaverődése; néhány szikla, üreg, boltozat vagy mezei grotta visszatartja a hangot & és addig őrzi, mígnem az kiszökik s visszatér oda, ahonnan jött: & nem haladhat el hét szótagig, Lucretius tanúsága szerint *Sex etiam ac sepiem vidi loca reddere voces*, jóllehet a régiek följegyezték két valódi helyet, ahol Echo hétszótagos volt, vagyis az Olympiai oszlopcsarnokot, amit ez okból *Heptaphonos*nak neveztek, & a másik hely Cizique város a tornyaival, melyek ugyanennyi hangot vertek vissza. Én három helyet jegyeztem föl, melyek legalább hatszótagosak. Az egyik Tolose-ban van, közel a Roguets-hez, a másik a Langres-től négy mérföldre lévő Vaulx faluban: És még másik van Itáliában, közel a Sibylla barlangjához, és még beszélő Charantoné is, közel Párizshoz. És Retatince nénémről hallottam, hogy amikor ezek a hangok hallhatók, akkor bizonyosan szellemek róják le bűnbánatukat e világon.” (Tabourot, 139r – 140r) Tabourot magyar kortársa, Balassi Bálint ugyanezt a kettős, ovidiusi-mitológiai és

természettudományos-akusztikai eredeztetést adja az *Egy útonjáró szerzette ének* argumentumában: „Mely kérdezkedésinek mindenikére választ és értelmet vesz az erdő hangosságátul mindenik vers végiben, mert erdőn menvén éneklette az útonjáró. De nem könnyen értheti meg az éneket, aki nem tudja, hogy micsoda az Ekhó. Az pedig semmi egyéb, hanem csak az hangosság, ki vagy palotátul, vagy erőtül, vagy egyéb hangos helytül szokott embernek rikoltására vagy éneklésére az szózat után, az mondott igének végében feleletképpen esni. Ezt az Ekhót a régi bölcs versszerző Deákok tündér Asszonynak hirdették lenni s erdők között lakni s csak akkor szólni, midőn az útonjárók az erdőken általmentekben énekelnek. Azért az Ekhó semmi nem egyéb ugyan valóban igazán, hanem csak az erdő hangossága s ez az ének értelme.” Mivel Echo Balassinál egy útonjárónak felelget, a költemény valószínű mintája Johannes Secundus *Echo, Viator* című latin költeménye volt (kezdősora: *Quae Diua cauos colis recessus...*).⁹⁴

Étienne Tabourot világosan elmagyarázza, hogy az akusztikai magyarázat mellett miért van szükség az ovidiusi scenírozásra: mert van a rímeknek egy olyan fajtája, az ún. koronás vagy megkoronázott rím (*rime couronnée*), amely nem más, mint „egy Echo lélek nélkül” (*vne Echo sans ame*). S amikor e rímfajtát így definiálta, a példát rá természetesen Clément Marot-tól vette: A koronás rímek, melyeket az elmúlt időkben szerzettek, nem mások, mint Echo lélek nélkül, és egy megkettőzött rím. Mint Marot-nál is, kivéve a második sort.

La blanche *Colombelle belle*

Souuent ie vay priant criant /.../”.⁹⁵

Ebben pontosan követi Thomas Sébillet 1548-ban megjelent poétikai értekezését, még a marot-i példát illetően is. De Sébillet írt még valami fontosat koronás rím és ekhós rím azonosságáról és különbségéről is. „Ekho is ennek a koronásnak egyik fajtája: de itt a korona kívül van a verssor mértékén és kompozícióján: másként megismételve ugyanannak a hangzatnak vagy egy, vagy több szótagját, kettős értelemmel vagy kétértelműség nélkül:

⁹⁴ *Ioannis Secvndi Hagiensis poetae elegantissimi opera, nunc secundum in lucem edita, Apud Andream Wechelum, sub Pegaso, in vico Bellouaco, Parisiis, 1561, 152r – 153r.*

⁹⁵ „Les rimes couronnees qu’on faisoit au temps passé, ne sont autre, qu’vne Echo sans ame, & vne rime redoublée. Comme celuy-ci de Marot, hormis au second vers.

La blanche *Colombelle belle*

Souuant ie vay priant criant /.../”. (Tabourot, 143r.)

miként ebben az epigrammában: *Respon Echo, & bien que tu sois femme /.../*.”⁹⁶ A hangzásszerkezetét tekintve azonos (équivoque), de kétféle rím, a koronás és az ekhós rím közti különbség világos: míg a megduplázott és a koronás rím esetében a rímfelelő szótagszáma beszámítandó a verssor szótagszámába, addig az ekhós rím szótagjai – *syllabes non comptées* - nem számítandók bele, mert *kívül* vannak a verssoron. Balassi Bálint ekhós rímek túl és kívül vannak a róla elnevezett versszak kötelező 57 szótagján, s természetesen túl és kívül vannak a versszak utolsó, 7 szótagú során. Később látható lesz, hogy felező tizenkettőseiben Gyöngyössi Jánosnál viszont Ekhó válaszai bizony beszámítandók, csak a zárójelbe tett (Ekhó) hagyandó el a számlálás során. Étienne Tabourot a korábban Thomas Sébillet által idézett *epigrammát* idézi, ráadásul, mivel az idézett ekhós rímű költemény erősen nögyülölő irányú, az Akkordok Ura ugyanezzel az ekhós megkötéssel készített nődicsérő példával ellensúlyozza. De ami ennél sokkal fontosabb a számunkra: Sébillet és Tabourot egy epigrammával illusztrálta az ekhós rím jelenségét mint egy olyan megkötést, amely szinte bármilyen műfajban megjelenhet. Amikor Echo tündéresszony működésére Tabourot példákat hoz fel, első rangos francia példája Joachim du Bellay-től való (a *Pieuse Echo, qui erres en ce bois...* kezdetű költeményből idéz). Ám amikor Erasmus 1526-ban írott *Echo* című dialógusára utal,⁹⁷ akkor még az *ekhós vers* megjelölésről is le kell mondanunk, mert Roterodámi Rézmán munkája *ekhós próza*. De még az ekhós próza is az irodalom része: ám kihasználva azt, hogy az ekhó természeti-akusztikai jelenség, a mindennapi életből vett mikroanekdotákat is elmesél, nem csak Retatinec nénye véleményét a szellemhangokról, de *il magnifico Senatore di Milano* esetét, akit egy mély vízmosság mellett éjjel rossz szellemek szedtek rá visszhanggal, és majdnem elveszejtették.

Ami az ekhós rímet illeti, technikai szinten ez annyit tesz, hogy ha bárki francia költő ismeri a rím fajtáit, köztük a megkettőzött és a koronás rím jelenségét, akkor egyúttal már az ekhós rímét is ismeri, mert csak két dolga van: szenírozni kell, vagyis egy dialógus egyik fiktív beszélőjeként fel kell léptetnie Echót, valamint kivinni az Ekhótól elhangzó választ a

⁹⁶ „Echo est aussy vne espe’ce de couronne’e: mais en ceste cy la couronne est hors de la mesure & composition du vers: autrement re’pe’tant ou vne ou plusiers syllabes mesmes de son, en ou san e’quiuioque: comme en cest e’pigramme: Respon Echon, & bien que tu dois femme /.../”, Thomas Sébillet: *Art poétique François*, A Paris, 1548, 78v.

⁹⁷ „A Költők a Költés kedves módját találták meg a szavak olyan megismétlésében, melyet Echónak neveztek el.. Erasmusnál találsz egy kedves Dialógust ebben a formában.” „Les Poëtes on trouuë vne gentille façon de Poëtiser sur la repetition des mots qu’ils on surnommé vne Echo. Tu as en Erasme vn gentil Dialog en ceste forme.” (Tabourot, 142r.)

verssor és a versszak szótagszámán kívülre. Ha bárki magyar költő, mint Rimay János, kiötli a *nép – ép* rímet, ez után bármikor ekhós rímként is fölhasználhatja. Ha valaki, mint Liszti László, kitalálja a *magyar – agyar* rímet, ez után ekhós rímként bármikor fölhasználhatja.

Gyöngyössi János is élt a megkötések halmozásának eszközével. Kemény Farkas és Kornis Mária 1675. április 23.-án tartott menyegzőjére meglehetősen terjedelmes költeményt írt, amely a második részében »ekhós«, de ehhez egy újabb contrainte társul: az ekhós rímszó megismétlése a következő versszak legelején (amit aláhúzással jelzek – Sz. Cs.). A költemény befejező 4 versszaka így szól:

Aranyas' Vizei elébb meg-térjenek,
Kintses fővényei kóldulni menjenek,
Mint sem ez Egygyé lett szivek meg-szűnjenek,
Vagy bal szerentsétől *féljenek* (Ekhó) *Éljenek*.

Éljen e PÁR, 's hozzá *Júno* szállást-kérjen,
Az Égnek szebb' 'sirja Házokhoz bé-férjen,
Vig életek meszsze nyúló határt mérjen:
'S számos esztendőket így esmérjen (Ekhó) *Érjen*.

Érjen, azt kívánom, és meg-ne zavarja.
Hireket az álnok nyelvnek zűr-zavarja.
A' mordály irigység kedveket ne marja,
Sőt azt a' kegyes Ég *takarja* (Ekhó) *Akarja*.

Akarja-is, midőn jobb-karján e' végre
Viselvén, állítja értz-talpra, nem jégre;
Hazánkban emeli Fényes'bb Felsőségre,
Onnét halhatatlan Ditsőségre (Ekhó) *Égre*.⁹⁸

Ami a strófa legvégéről a rákövetkező versszak elejére »átkígyózó« rímet illeti, a versszakok ilyen (formális) összeláncolásának egyik módját megtaláljuk 1794-ben az igen termékeny költőnő, Molnár Borbála verseiben. A formális összeláncolás elemeit dőlt betűkkel kiemelve:

⁹⁸ Gyöngyössi Jánosnak Magyar versei, melyeket külömb-külob-féle alkalmatosságokra készített, és végre egyben is szedett, Pesten, Találatik Kilian Testvér. Könyv-Árosoknál, 1802, 34-35. p.

Látlak én *messzeségemben*
Nagy *messzeségemben*,
S lelkeddel beszélgetek;
Tsókjaidra *képzésemben*,
Édes *képzésemben*,
Tsókokkal felelgetek.
Estvéli gyenge szellőktől
Kérdezd hollétemet
Megmongyák ők; s *nyögésektől*,
Tsendes *nyögésektől*,
Tanuld ki szerelmemet,
*Hívségemet, hívségemet.*⁹⁹

A strófa végén álló (itt és most esetlegesen: ekhós) rím megismétlése a következő versszak legelején (vagy a sorvégi rím megismétlése a rákövetkező sor legelején) régi rímfajtája a francia költészetnek, már a Nagy Retorikusok gazdagon éltek vele. A poétikákban az ilyen rímek a *rime fraternisée* nevet kapták, és végig ott vannak a francia poétikák és verstanok hosszú-hosszú sorában. Legfrappánsabb definícióját a 18. század legelején Pierre Richelet találta fel, olyannyira, hogy Gabriel Peignot idézőjel és hivatkozás nélkül szó és betű szerint csak megismételte. „A *testvériesült Rím*ben a verssor utolsó sora vagy teljes egészében, vagy részben megismétlődik a következő verssor elején, vagy azonos hangzással, vagy másféle módon.”¹⁰⁰ De ezt a poétikai-szerkesztési jelenséget az értekezések szerzői miért nem tárgyalták a *bigarrure*-ök, a *contrainte*-ek között? Nyilvánvalóan azért, mert a rimes fraterniséés, valamint a hozzájuk igen közel álló rimes enchainée (összeláncolt rímek) benne maradnak költeményekben. Ellentétben Tabourot vizsgált nyelvi jelenségeivel, amelyek nem-költeményben ugyanúgy föllelhetők, mint közmondásokban vagy a közbeszédben.

Szilágyi Ferenc, úgy tűnik, végleges érvénnyel vitatta el Csokonai Vitéz Mihály szerzőségét a *Poétacenzura* című lakodalmi játéktól: Nagy István, Csokonai évfolyamtársa 1796. december 9.-én adatta elő diákjaival a kissé kínos ekhós rímet is tartalmazó darabot.

Dunyhát a tsapra, pénzt a szalupra,

⁹⁹ Idézi Mezei Márta: *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974, 173. p.

¹⁰⁰ „Dans la Rime *Fraternisée* le dernier mot du vers est répété en entier, ou en partie au commencement du vers suivant, soit par équivoque ou d’une autre manière.” Pierre Richelet: *Dictionnaire de rimes, ou se trouvent I. Les Mots & le genre des Mots. II. Un Traité complet de la Versification, & les Règles des différens Ouvrages en Vers*, Nouvelle édition, A Paris, 1781, xlv. p.

Rongyos a palást, vegyünk hát társ mást.

(*Echo*) Rókás áldomást.¹⁰¹

Ez ugyanaz a darab, mint amelyet Balassa József már 1895-ben közölt, egy másik, de szintén debreceni eredetű szöveforrásból. A poétai vizsga versszövegei teli vannak fonológiai szándékoltan rontott, »rossz« ekhós rímekkel.¹⁰²

9. §. *Des vers Leonins*

Sándor István nevezetes elítélő nyilatkozata 1799-ben egyszerre szólt a leoninusoknak és a verses kronosztichonoknak. A rímes-időmértékeléses költeményekről a következőket írta: 'Ama közép-idei Verselésnek szegény Módja, az úgy nevezett *Leoninus Versus*, melly azt kívánja, hogy közepén 's végén egyféle hangja légyen, példáulúl: *More Leonino dicere Metra fino*, bizonyos *Leo* Versszerzőről vette a nevét, ki VII. Lajos Frantz Király idejében élt. Ezen igen szorító és szószaporító Verselés Móján már mindenütt ki adtak. A közép-idei Barátok gyönyörködtek benne leginkább. Esztergomban IV Bélának Sirjára, hova a Nejevel és Fiával együtt temettetett, a Tséri Barátok ezen Verseket helyeztették:

Aspice rem charam, tres cingunt Virginis aram:

Rex, Dux, Regina, quibus adsint gaudia trina.

Már most tsak némelly izetlen Hazánkfiak ez ilyen Verselést követik s nagyra betsűlik. *)

*) Nem tsudálhatom eleget, miként találhatta kedvét ezen Verselés nemében amaz egyébként igen szerentsés Erdélyi Versszerző Gyöngyössi János. De nekem úgy tetszik, hogy ebben nem annyira a maga Izét követte, mintsem a mások kedvét akarta tölteni. Ha már a mi Magyar Verseink, főképen a Négyesek, az Egyhangúság, *M o n o t o n i a* miatt sokaknak, kik jobb Izhez szoktak, nem igen tetszenek, hogy hogy tetszhetnének ezek a lejtősök, mellyeknek mindenik sorában már azon egy Hang megkettőztetik, 's mellyeket lehetetlen Szótékozlás nélkül készíteni, amint ez kitetszik önnön magának a most említett Gyöngyösi Jánosnak Versei Verseiből is, 's mint ezt immár előttem észre vette 's kimutatta a M. Museum is II. köt. 92 lapján alól.¹⁰³

¹⁰¹ Szilágyi Ferenc: *Csokonai művei nyomában. Tanulmányok*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 100-101. p.

¹⁰² Balassa József: *Verseskönyv a század elejéről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1895 (V. évf.), 3. szám, 317-319. p.

¹⁰³ *Sokféle*. Írá 's egybe szedé Sándor István. Hatodik darab. Györött, Streibig Jó'sef⁷ betűivel, 1799, 49-50. p.

Pálóczi Horváth Ádám 1787-ben közölt a *Magyar Músa*-ban leoninusban írt költeményt, itt csak három és fél versszakot. A *Más a való, más a szín* című (kezdősora: *Más szépnek lenni, más szép szint képire kenni*) vers¹⁰⁴ igen érdekes problémát vet föl, ugyanis dallam is tartozik hozzá, vagyis – elvileg – énekelt költemény ez. A vershez tartozó zenei jegyzetben Domokos Mária így ír: „Nem tudtuk megoldani a dallam és a szöveg egyeztetését. Érdekes, hogy Tóth István gyűjteményében is fönnáll ugyanez a probléma, pedig ő kétszer írta fel a dallamot kétféle (a Horváthétól eltérő) szöveggel.” A nehézség alapja nyilvánvaló: a leoninus nem szótagszámláló sortípus.

9. §. *Des Amphibologies ou entend-trois* (Az Amfibológiákról vagy félreérthetőségekről, Tabourot, 59r)

Ez a *Bigarrures* leghosszabb fejezete. A címébe befoglalt görög eredetű és francia elnevezés a szerző szerint olyannyira közérthető, hogy nem is definiálja, pontosabban egy közmondással magyarázza meg. „Ezeket az ekvivokálisokat még tovább követjük az amfibológiákkal, amik kettős értelmű ekvivokálisok, melyeket a mi jó elődeink entend trois-nak [félreérthetőségeknek, félrehallásoknak] neveztek el. Ráadásul itt van a közönséges közmondás, miszerint ha valaki tettet, hogy nem érti azt, amit neki címeznek, és másra válaszol, azt mondják, hogy entend trois-t csinál.”¹⁰⁵ E rövid bevezetés után Tabourot azonnal rátér a megkötés antik hagyományára, hivatkozva Ciceróra, amit egy Esopus-történet követ. „Márpedig ezek az amfibológiák oly megbecsültek és gyakoriak voltak a görögöknél és a latinoknál, hogy a filozófusok úgy vélték, a világon minden szó alá van vetve a különböző értelmezéseknek. A második *De Oratore* könyvében Cicero is követi ezt a véleményt, mondván, *nullum esse verbum, quod non sit ambiguum*: és *pro Cecinna* intézett beszédében azt mondja, hogy soha nem lenne jó vége, ha valaki minden szót kicsavarna, amit úgy hívunk,

¹⁰⁴ *Énekes poézis*, Válogatás Pálóczi Horváth Ádám ó és új mintegy ötfélszáz énekek ki magam csinálmányja, ki másé című, 1813. évi kéziratos dalgyűjteményéből, válogatta Katona Tamás, szakmailag ellenőrizte, az utószót és a szövegre vonatkozó jegyzeteket írta Küllös Imola, a zenei részt gondozta és a dallamokra vonatkozó jegyzeteket írta Domokos Mária, Magyar Helikon, Budapest, 1979, 160. p. A jegyzetek a 401. oldalon olvashatók.

¹⁰⁵ „Novs suyurons encor ces aequivouques par les Amphibologies, qui sont aequivouques à deux ententes, que nos bons peres ont surnommé des entend trois. Et mesme nous auons encore ce prouerbe ordinaire, que propose, & respond d'autre, on dit qu'il faict de l'entend trois.” (Tabourot, 59r)

verba aucupari (szófeszegetés). És szolgálaink szolgálata sem működne: Esopus feleletei urának, Xantusnak elegendőképp bizonyítják, amikor is a jó étket a nőténykutyának tálalta föl, ahelyett, hogy a feleségének vitte volna oda, mivel Xantus azt mondta neki, vidd a barátnőmnek.”¹⁰⁶ Majd példák következnek a félreérthető fogalmazásra, előbb Quintilianustól, majd Cicerótól. Az előbbi szerint az amfibológia szónoki hiba, az utóbbi szerint a hibás szofizmára megy vissza, ami ily módon a szofistáktól ered. Tabourot két példája ez utóbbira:

„Item: *Mus casum [!] edit, /Mus est syllaba: /Ergo syllaba caseum edit.*

Item: *Populus est arbor. /Multitudo ciuium est populus. /Ergo multitudo ciuium est arbor.*

Az alábbi sem kevésbé leleményes:

A Bárány egy égi jel, / Bárányt ettem, / Tehát egy égi jelet ettem.”¹⁰⁷

Az amfibológiák eddigi két területét, a szónoki beszédet és a szofisták argumentációit Tabourot egy harmadik részterülettel növeli a latin múltban: „A jogászok sem akartak mentesülni az eféle érvelések alól, mivel éppen ők csinálták a következőket.”¹⁰⁸ És példák következnek a jogászi érvelés amfibológiáira. Ez után a félreszólások, félrehallások és félreértések területe mérhetetlenül kitágul, minden rend nélkül következnek példák, bevallottan azon sorrend szerint, ahogyan Tabourot fantáziájában fölmerülnek. És áradnak a rövid történetek, többnyire anekdoták, hol a régmúltból, hol a jelenből. Amfibológiáról olvasunk akkor, amikor Apollóntól jóslatot kért Croesus, a perzsa király, Cyrus megtámadása előtt, és azt a választ kapta, hogy ha megindítja a háborút ellene, egy nagy birodalom fog széthullani. De nem Cyrusé, hanem Croesusé hullott szét. „Szerző Hérodotosz első könyv.”¹⁰⁹

¹⁰⁶ „Or ces Amphibologies ont esté estimees si frequentes entre les Grecs & Latins que les Philosophes ont estimé tous les mots du monde estre subiects à diuerses interpretations. Ciceron en son second *De Oratore* suyuant cest opinion, dit *nullum esse verbum, quod non sit ambiguum*: & en l’oraison *pro Cecinna*, dit que ce ne sera iamais fait qui voudra chiquoter tous les mots, ce qu’il appelle *verba aucupari*. Et que iamais nous n’aurons mesme seruice de nos seruiteurs: Les responses d’Esopé à son maistre Xantus en font preuue suffisante quand il porta le bon plat à sa chienne au lieu de le porter à sa femme, pource que Xantus luy auoit dit, porte cela à m’amie.” (Tabourot, 59r-v)

¹⁰⁷ Tabourot, 61v-62r.

¹⁰⁸ „Les Iurisconsultes n’ont pas voulu estre exempts de ces argumentations, car ils ont bien faict ces suyuant.” Tabourot, 62r.

¹⁰⁹ „Qui fut semblable à celuy donné par l’oracle d’Apollon au Roy Croesus qui auoit enuoyé demander s’il feroit la guerre à Cyrus Roy des Perses. Car l’oracle donne responce que s’il prenoit la guerre contre iceluy, vn

A nyüzsgő anekdota-tömegben alig-alig tűnik föl olyasmi, aminek valamilyen szorosabb kapcsolata volna az irodalommal. Mindenesetre föltűnik „a mi francia Sallustiusunk, Philippes de Commynes” neve (67r), Jean Bodiné (67r) és Erasmusé (67v). Valamint Vergilius eposza 4. énekének a kezdete okán Joachim du Bellay neve is. Tabourot beidézi az *Aeneis* két sorát abból a jelenetből, amikor Dido szerelme föllobban Aeneas iránt. Vergilius amfibologikus megfogalmazású sorát az Akkordok Ura szerint fordításában Joachim du Bellay egyszerűen átugrotta, s ezért Tabourot a saját fordításával áll elő, és védelmezi saját megoldását (66r-v). Már csak egyetlen utalást emelek ki Tabourot hosszú példatárából, Raminagrobis entend-trois-ját Rabelais-től. „Nemde Rabelet [!] kellemesen írja le Raminagrobis entend-trois-ját, aki ezekkel a szavakkal csábította a klienseit: Arany itt, barátom, hogy Tanácsra kérsz, Arany ott, olyan a te kérdésed, Arányoz engem, aranyosra értem, arany egy barátom, nem marad más, csak hogy tanácsoljam: arany itt, arany ott.”¹¹⁰ Itt három kétszótagos egység, az *or là*, az *or ça* és az *or bien* alkotja az entend-trois-t, a szándékolt félreérthetőséget.

Ilyen amfibológiára épül Holéczy Mihály *Álom, halál* című rövid költeménye is, amely kerülő úton ugyan, de ugyanazt adja, mint a neolaton nyelvekben az álm és a halál fonetikai közelsége („*L’amour est mort, souviens-t-en*”, írhatta Guillaume Apollinaire):

Halva meg alva, magyar két szónk nem sokba különböz;

Hirdeti melly köz van halva meg alva között.

Sőt vedd Róma szerént a’ H-át lehelésnek, az alva

’S halva közül minden közt kilehelni fogol.¹¹¹

10. §. *Des Antistrophes recontres ou contrepéties* (A szembenálló Ellenstrófákról vagy szembeszellentésekről, Tabourot, 84r)

Ami a definíciót illeti, igen fontos, hogy ezt a megkötetést Étienne Tabourot közelíti a megelőző fejezetek ekvivokális jelenségeihez, jelezve, hogy ezt az eddig bevett szemlélettel

grand Empire seroit subuerti: mais ce fut en fin celuy de ce Roy Croesus, & non de Cyrus, comme il’auoit mal pris. Auteur Herodote liure premier.” Tabourot, 63r.

¹¹⁰ „Rabelet n’a-il pas gentilement décrit l’entend-trois de Raminagrobis, il inuitoit ses Clientules par ces mots: Or ça, mon amy, que demandez vous au Conseil, Or ça vostre question est telle, Or ça, or ie l’entend bien, Or là mon amy, il ne reste plus que vous conseiller: Or là, or là”, Tabourot, *i.m.*, 69r.

¹¹¹ *Szép-literatúrai ajándék a’ Tudományos Gyűjteményhez*, 1824. Negyedik Esztendei Folyamat, 96. p. *Sebestyén Gábor*

szemben teszi. „Még senki sem vélte úgy, hogy ezek az Ellenstrófák ekvivokálisok lennének, oly nagy a különbség közöttük, ha mindkettejük meghatározását tekintjük: Mivel Ellenstrófa tulajdonképpen egy vagylagos szókifordítás, amit a latinok *verborum inversiones*nek neveztek”.¹¹² Ezt könyve egészének alapkonceptiója teszi a lehetővé számára: miután a legelső fejezetben a betűk hatalmas területét úgy mutatta be, mint amely lehetőséget ad betűk és ábrák játékára, betűáthelyezések és ezzel a jelentések megváltoztatásának játékára, a *felcserélt betűkkel felcserélt jelentések* valóban közel állnak a megelőző és a következő fejezetek sok jelenségéhez. Ám mielőtt a megkötés egyes példáira, majd használatának kiterjedtségére térne, két műfaji természetű félreértést kell tisztáznia. E tisztázásnak azonban ára van: e megkötést ő maga a példák között nem köti egyetlen költői alkotáshoz sem. Vagyis nem azt a megoldást választotta, amit Thomas Sébillet választott 1548-ban megjelent *Francia Ars Poética* című tankönyvében, melyet „a fiatal és a francia költészetben még kevésbé járatos tanulók számára írt”. Ebben, túl a költészetnyelv alapvető kérdésein, túl a legfontosabb költői műfajok definiálásán és jellemzésén, túl a rímfajták ismertetésén, az egész *poétika* legvégén, a könyv lezárása előtti legutolsó mondatban jön elő két jelenség, a *pikárd rébusz* és a *contrepetrie*. Vagyis e két jelenség a margón megjelenik ugyan ebben a poétikai traktátusban, de úgy jelenik meg, mintha ott sem lenne. A legutolsó Sébillet által tárgyalt rímfajta a *rime rétrograde*, amire már nem is ír példát bele a könyvbe, „Mivel ugyanolyan gyorsan meg fogod érteni te magad a retrográd rímet, miként a pikárd rébuszt és a röpke contrepétis-t is.”¹¹³ Sem Sébillet, sem Tabourot nem használta ki a *contrepéterie* szó szerinti jelentését, amit Timár György így magyarázott: ellenszellentés¹¹⁴ (annak mintájára, hogy a *sonnet* hangzatka, a *rondeau* köröcskéző, a *sestina* hatlapos, a *ballade* pedig tánczika).

Az *antistrophe* kifejezés a *Bigarrures* megjelenése idején ugyanaz a terminus, mint amely nem kis erővel tört be húsz évvel korábban a francia költői gyakorlatba és a poétikai értekezésekbe. 1548-ban, a francia poétika forrongás legelső évében kezdődött a vita egyebek mellett az *ode* műfaji természetéről és fajtáiról. Az óda-vita megindulása után, 1550-ben adta ki Pierre de Ronsard az *Ódák első négy könyvét*. Míg maga az *ode* terminus már 1488 óta használatos volt, miután 1511-ben már ott volt Jean Lemaire de Belges-nél és másoknál, a 16.

¹¹² „Encor qu’aucuns ayant estimé que ces Antistrophes soient aequiuoques, si est-ce qu’il y a grande difference si l’on considere la deffinition de l’un & de l’autre: Car Antistrophe est proprement vne alternatiue conuersion de mots, que les Latins ont appellé *verborum inuersiones*” (Tabourot, 84r).

¹¹³ „Car aussi tost auras-tu entendu de toymesme la ryme re’trograde, comme le Rebus de Picardie, & le Contreptis de court.” Thomas Sébillet: *Art Poétique François*, A Paris, 1548, 79 r.

¹¹⁴ Lukácsy András: *Kiment a ház az ablakon... Költészet és játék*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1981, 466. p.

század közepére számos antik formai mintája és szövegmintája imitáció tárgya lett. Az óda-vitáról írott kitűnő könyvében teljes joggal írhatta François Rouget: „[...] az óda lexikális lánc igen hosszú. Fontossági sorrendben a címek a következőket adják: *óda* (pásztori; dialógusos stb.), *vers lyriques*, *chants lyriques* (mértékre szabott; győzelmi), *chanson*, *odelette*, *himnusz*; aztán *epithalamium*, *canticum*, *palinódia*, *beszély*, *epicédium*, *jókívánság*, *panasz*, *epitáfium*, *elégia*, *hálaének*, stb. Az óda neve vagy neve gyakran cserélődik ki a címekben rokon formák neveivel.”¹¹⁵ Nos, ebben a helyzetben, valamint Jean Dorat aszklepiadészi, alkaikus, szapphikus latin nyelvű ódái, a francia Horatius-imitációk közegében Ronsard-nak e területen egyetlen nagyhatású leleménye volt: a pindarikus ódák bevezetése a francia költészetbe. Természetesen nem Pindarosz metrikáját honosította meg (ez már-már lehetetlen lett volna), hanem a költemények szerkezetét, amelyek nem egyszerűen versszakokból állnak, hanem három különféle strófa alkot egy *triadikus tömböt*, s a költeményen belül e triadikus tömb ismétlődik meg még egy vagy több alkalommal.¹¹⁶ Nálunk a pindaroszi óda ilyen triadikus szerkesztését egyik formaelemző tanulmányában Ungvárnémeti Tóth László mutatta be 1818-ban, magyar példát is mellékelve hozzá (*Óda Herminéhez /a' Pythiai Tizedik Hymnus mértékein/*).¹¹⁷ Ami a mi szempontunkból fontos: Pierre de Ronsard (és Ungvárnémeti Tóth László) ilyen antistrophe-jának, vagyis annak, amely egy strophe és egy épode között tűnik fel, az égadta világon semmi köze Étienne Tabourot (és Gabriel Peignot) antistrophe-jához. Az előbbi az európai költői formatörténethez tartozik, az utóbbi a megkötések európai tartományához.

Éppen ezért, azért, mert Étienne Tabourot nem kötötte hozzá e bigarrure vagy megkötés példáit költeményekhez, 1808-ban Gabriel Peignot így definiálhattott: „A Contrepetterie (e kifejezést egy régi szerző használta) abban áll, hogy két szó első betűjét áthelyezzük, ami gyakran előfordul azokkal, akiknek túl gyorsan pereg a nyelvük”. Majd példák következnek nála: 'A *Caire* se *Mouche* helyett le *Maire* se *Couche*. *Sot Pale* helyett *Pot Sale*, stb. De ahhoz, hogy ő 1808-ban már mint a költészethez tartozót mutassa föl a

¹¹⁵ François Rouget: *L'apothéose d'Orphée. L'esthétique de l'ode en France au XVIe siècle de Sébillet à Scaliger (1548-1561)*, Librairie Droz, Genève, 1994, 32. p.

¹¹⁶ A francia Pindarosz-követő ódáról összefoglalóan: Pierre Brunel: *L'ode pindarique au XVIe siècle et au XXe siècle*, *Revue de Littérature Comparée*, Cinquante-et-unième année, Tome LI, No 2, avril-juin 1977, 254-271. p., valamint Nathalie Dauvois: *Du temps de l'ode au temps de l'épigramme. Contribution à l'étude du temps lyrique dans l'oeuvre ronsardienne*, *Europe*, *Revue littéraire mensuelle*, 64e année, No 691-692, nov.-déc. 1986, 20-28. p.

¹¹⁷ Régi magyar költők tára XVIII. század IX., *Ungvárnémeti Tóth László művei*, sajtó alá rendezte Merényi Annamária, Tóth Sándor Attila, a görög szöveget gondozta Bolonyai Gábor, Universitas Kiadó, Budapest, 2008, 499-521. p.

Tabourot-nál még csak a megkötésekhez (és *csak* az élethez) tartozó jelenséget, ha már Peingot föltünteti, kötelezőnek érzi, hogy hozzákösse a költészethez. „Tartózkodnék attól, hogy e nevetséges és alacsony szójárásról beszéljek, amit ANTISTRÓFÁnak is neveznek, ha olykor nem használták volna föl költeményben is. Ám ebben az esetben nem a szavak első betűi cserélnek helyet, hanem maguk a szavak. Az ilyen contrepets rendszerint hat vagy nyolc soros rövid darabok, bennük három vagy négyszeres ismétlés található, amikor is három vagy négy szó mindannyiszor különböző sorrendben jön elő. Íme, néhány példa: Az elsővel a protestánsok szolgálnak, akik így írtak üldözőik, II. Henrik, II. Frenenc, Franciaország királyai, valamint Antal navarrai király előre nem láthatott haláláról:

Par l’oeil, l’oreille et l’épaule
Dieu fit mourir trois rois en Gaule.
Par l’épaule, l’oreille et l’oeil
Dieu a mis trois rois au cerceuil.
Par l’épaule, l’oeil et l’oreille
Dieu nous fit voir mainte merveille.

A második a protestások ellen készült.

Luther, Viret, Bèze et Calvin
Ont renvesé l’esprit divin.
Bèze, Calvin, Luther, Viret
Sont moins au Christ qu’à Mahomet.
Calvin, Luther, Viret et Bèze
Ont mis le mond mal à l’aise.
Viret, Bèze, Calvin, Luther
Et les leurs iront en enfer.”¹¹⁸

Vajon ki lehet az a „régí szerző”, aki a contrepetrie kifejezést használta? Ha megnézzük, hogy az ellenstrófák ókori hagyományából kiket tüntetett ki Étienne Tabourot, a következő névsort kapjuk: Platón, Varron, Festus „és a régi grammatikusok”, valamint Martalis. Sokkal fontosabb azonban az utalása François Rabelais-ra. „Az itt következő kettő két részlet a nagy Pantagruel igaz történetéből:

¹¹⁸ [Gabriel Peignot:] *Amusemens phologiques ou Variétés en tous genres /.../ par G. P. Philomnestre*, B. A. K., A Paris, 1808, 65-66. p. Figyelemre méltó, hogy ugyanezt a *Luther, Viret, Bèze et Calvin* kezdetű verset már Étienne Tabourot idézte, csak hogy nem a *contrepetrie*-ről szóló fejezetben, hanem a 132r oldalon, a *vers rapportez* példajaként. E vers mindkét illetén felfogását vitathatónak érzem, azt is, hogy *contrepetrie* lenne benne, és azt is, hogy *összefésűlt verssorokról* lenne szó.

Femme folle à la messe, est volontiers molle à la fesse.
 A beaumont le vicomte,
 A beau con le vi monte.”¹¹⁹ (Tabourot, 85v)

A megkötések szövegek gyakran lefordíthatatlanok, hiába bólintunk rá arra, hogy valóban jobb, ha egy ellágyult nő ül a seggén, mintha egy bolond nő a szentmisén. De ez a két idézetes kijelentés a francia *contrepetrie* etalonjának tekinthető, mindkettő mintadarab. Étienne Tabourot az értekezésében az olvasó elnézését kéri a trágár kifejezések miatt, de *Alcofrybas Nasier* megengedhette magának, hogy éljen velük. És e megkötés maga nem csak a francia 16. században vonzotta magához a szkatológia képzetköreit, de más nyelvekben is. Egy pillanatra visszatérve e szöveghelyekre Rabelais-nál. A *Pantagruel*ben a megkötést megnevező két kifejezéssel találkozunk: az egyik az *antistrophe* főnév, a másik az *équivoquer* ige, amely nem másra utal, mint az *antistrophe* vagy *contrepetrie* kitalálásának, elkészítésének a módjára. Rabelais megerősíti Tabourot-nak azt az elgondolását, amely szerint a *contrepetrie* az ekvivokálisokhoz közeli, ezekkel rokon megkötés.¹²⁰ Láttuk már, hogy az egyes bigarrure-ök más nyelvre többnyire lefordíthatatlanok, amennyiben nem csupán a megkötés szerkezetét fordítjuk, vagyis nem formai szempontból analóg magyar megkötést keresünk, hanem még az eredeti hely szójelentéseit is át akarjuk vinni a másik nyelvre. Figyeljük meg a *femme folle à la messe* és a *femme molle à la fesse* megoldásait a *Pantagruel* magyar átültetéseiben! Nyári-Kepős Bálint (*Süpek Ottó*) ezt a megoldást választotta (a kiemelés tőlem való, Sz. Cs.): „/.../ egy másikban két vagy három gyójtólencse vala, amivel is dühbe gurította az embereket és az asszonyokat, hogy még a templomban sem viselkedtek illedelmesen; erre meg azt mondta, hogy mindössze egy hangnyi különbség van a

¹¹⁹ „Ces deux suyants sont extraits d l’histoire veridique du grand Pantagruel.

Femme folle à la messe, est volontiers molle à fesse.
 A beaumont le vicomte,
 A beau con le vi monte.” (Tabourot, 85v)

¹²⁰ A két rabelais-i hely a következő, az előbbi a 12., az utóbbi a 14. fejezetben. 1. „En l’autre, deux ou trois mirouers ardans, dont il faisoit enrager aucunesfois les hommes et les femmes, et leur faisoit perdre contenance à l’église. Car il disoit qu’il n’y avoit que ung antistrophe entre *femme folle à la messe* et *femme molle à la fesse*.” 2. „-Mais (dist il), équivoquez sur »A Beaumont le Viconte«.

- Je ne sçauroys, dist elle.

- C’est (dist il), »A beau con le vit monte.«” François Rabelais: *Pantagruel*, Première publication

critique sur le texte original par V. L. Saulnier, nouvelle édition augmentée, Librairie Droz, Genève, 1965, 92-93. és 119. p.

rima és az *ima* között”.¹²¹ Fordításában Faludy György egyszerűen átugrotta a francia eredetinek ezt a helyét.¹²² Süpek Ottó pedig igen közel járt egy lehetséges magyar *contrepetrie*-hez! Mondjuk, valóban egy hang- vagy betűáthelyezésnyi különbség van aközött, hogy *rondeau* (van) az *imában*, és aközött, hogy *ondó* (van) a *rimában*. A Tabourot által idézett másik rabelais-i *contrepetrie* sem járt sokkal jobban. Mivel a magyar *contrepetrie*, úgy tűnik, nyelvi fantáziánknek nem oly régi megkötése, a jegyzetben idézett szöveghely fordítása így szól Süpek Ottónál:

„Jó, - mondta Panurge -, de előbb csináljon ezzel egy szójátékot: *Kéményedre veréb szállott.*»

- »Hogy tudnék?» - mondta a hölgy.
- »Hát akkor itt van, ni – mondta Panurge -: *Keményedve beléd állok.*»¹²³

Faludy György átvitte ugyan ezt a rabelais-i megkötést, de talán a *viconte* ~ *con le vit* *vicomte*-jától indítatva magyar családnevekre.

„Hallotta-e, asszonyom, miért nem akarta Csányi Borbála csatában elesett férje, Telepi Fülöp családi nevét lányneve előtt viselni?

- Nem tudom – sóhajtott az asszony.
- Mert akkor Telepicsányi Borbálának kellett volna aláírnia a nevét.»¹²⁴

A magyar *contrepetrie*-ről vajmi keveset tudunk, pedig eleven hagyománya rémlik általános

iskolai alsó tagozatos gyerekkoromból. Egyelőre Balázs Géza nyelvész gyűjtésére tudok hivatkozni, aki e megkötés magyar nyelvi leleményeit az »aszfaltköltészet« és az »internetfolklor« tartományában helyezi el. Az ő példáinak általános mondatszerkezete a 'nem mindegy, hogy'

tanya a Bakonyban, vagy banya a takonyban
vörös szalag, vagy szőrös valag
fal mellett szarni, vagy szar mellett falni
*cseréljük helyet, vagy heréljük csehet*¹²⁵

¹²¹ François Rabelais: *Pantagruel*, fordította Nyári-Kepüs Bálint, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 87. p.

¹²² François Rabelais: *Pantagruel I. kötet*, fordította Faludy György, JATE Kiadó, Szeged, 1989, 99. p.

¹²³ François Rabelais: *Pantagruel*, fordította Nyári-Kepüs Bálint, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 107. p.

¹²⁴ François Rabelais: *Pantagruel I. kötet*, fordította Faludy György, JATE Kiadó, Szeged, 1989, 125. p.

A létezett magyar szocializmus évtizedeiből való ez az ellenszellentéses vicc: Mi a különbség a békepapság és a KÖZÉRT között? A KÖZÉRT egy vegyes kereskedés, a békepapság egy kegyes vereskedés. Sokat várok a már egyre gyakrabban egyre gorombább hangra váltó 17. századi magyar nyelvű hitvitáink vizsgálatától, de e megkötés hazai megjelenései szinte bárhol, bármikor előjöhethetnek.

11. §. *Des Anagrammatismes ou Anagrammes* (Az Anagrammatizmusokról avagy az Anagrammákról, Tabourot, 91v)

Mint majdnem mindegyik §-t, Étienne Tabourot ezt is hozzákötötte a megelőző fejezetekhez, mert az egyes fejezeteket egyetlen egységes értekezésbe kívánta összeszőni. „Miután fentebb láttad már az ekvivokálisok, amfibológiák és antistrófák módját, ennél fogva ezektől könnyen átmehetünk az anagrammákhoz, amiket másként csereberélt neveknek mondunk”. Majd következik a definíció: „Mert ezek a betűk felforgatásai, oly módon átrakva őket, hogy semmi hozzátoldás, megismétlés vagy rövidítés ne essék bennük, csak ami megvan valamely személy vezeték- és keresztnévében, amiből jelmondatokat vagy teljes értelmű kifogástalan periódusokat csinálunk: és igen oda kell figyelniük, hogy az írásmódot betartsuk, már csak bárki kiválósága miatt is, s e szabály alól senki nem mentheti föl magát, miként Jacques Peletier tette szórakoztató könyvében, melyet Bonaventure des Periers neve alatt hozott napvilágra, Iean Gidoen névvel, akit ő Angin Doye-nak írt át.”¹²⁶ Tabourot meghatározása tökéletesen megfelel a mi anagramma-felfogásunknak. A Peletier által készített anagrammára tett utalása azért lényeges, mert ezek szerint vannak *technikailag* hibás vagy rossz anagrammák, s ezek csak azért létezhetnek, mert a készítőik nem az anagramma *szigorú* szabályához (*reigle*) tartják magukat. Mint majd látható lesz, a 17. századi magyar anagrammatikában a szigorú szabály érvényesítésének példája sokkal kevesebb, mint a

¹²⁵ Balázs Géza: *Miért jobb a sör a nőknél? Kocsmafilozófia, aszfaltköltészet, internetfolklor*, Fkete Sas Kiadó, Budapest, 2001, 90. p.

¹²⁶ „Tu as peu cy deuant voir, la façon des Aequivocques, amphibologies, & Antistrophes, desquelles consequemment nous viendrons aisement aux Anagrammes, qu'on dit autrement noms renuersez: Parce que ce sont inuersions de lettres tellement transposeez, que sans aucune adionction, repetition, ou deminution d'autres que celles qui au nom & surnom d'une personne, on en fait quelques deuses ou periode accomplie d'une sens parfaict: & faut bien aduiser que l'ortographe y sot bien observee, sic e n'est l'excellence de quelqu'un, on se puisse disoenser de ceste reigle, comme en celui rapporté par Jacques Pelletier, au liure plaisante de ses comptes qu'il a faict mettre en lumiere sous le nom de Bonaventure des Periers, d'un nommé Iean Gidoen, qui trouua, Angin Doye.” (Tabourot, 91v-92r)

fellazított anagrammáké. Az értékbeli megkülönböztetés lehetőségét a *szigorú* és a *fellazított* anagramma közti különbség alapozza meg: már a 17. század elején a mi költészetünkben is ezzel támadható a »rossz« (verses) anagramma, és ezzel védhető a »jó«. Az írásmód vagy ortográfia be nem tartása volt 1615-ben a visszatámadás alapja egy olyan verses anagrammacsatában, amely csak mellékütközete volt egy nagy harcos hitvitának. A *Kalauzról* folytatott és hosszú vita egyik leágazása abból indult ki, hogy Pázmány Péter *Az Igazságnak Gyeözedelme* című vitairatában gúnyverssel rontott Alvinczi Péter *nevének* is. Feleletül erre Zvonarch Imre csepregi evangélikus esperes és Nagy Benedek kőszegi evangélikus iskolamester a *Pazman Peter pironasagi* (Keresztúr, 1615) című kiadványban, válaszil a Pázmány-kötet, a *Cseprei Mesterseg* névgyalázó epi- és anagrammáira *Magyar Anagrammas Versekkel* válaszolnak. A verses csatát kiprovokáló Pázmány nem folytatta a költői vitát, amelybe idővel Langi Mihály is belesodródott. Hanem helyette Balásfy Tamás folytatta Pázmány Péter poétai védelmét és a támadást az őt bántó „iffiu Poëták”, Zvonarich Imre és Nagy Benedek ellen. A Balásfy Tamás írta *Epinicia Benedicto Nagi* (Pozsony, 1616) című nyomtatvány egyetlen, kissé csonka példányban maradt ránk, de azért megőrzött 9 darab, NAGI BENEDEK nevéből és nevére készített művet, *Az keoszegi iskola-por Soce nevebeol csinált kölcsönt fizető anagrammas versek-et*. Nem a saját, hanem az ellenfél verses anagrammái már ekkor, az előszóban *az versek csinálásában valo mesterkedések, kákombák gyermekség h tulaidona* mind. Mert írni Nagy Benedek „[...] csak egy ighaz Anagrammat sem tudott, az Pazmany Peter Vram neueből ki facsarni, mert hun így iria, Pasmani, hun így Pasmnij, hun így Paasmanij, igys: Pazmani: Az Z. betüt, S betüüé csinallya, az y à ki egy betü, asztis ket betüue ij: hunn fenn hadgya az Z., hun aszt ki lopuan belölle, más teszen helyeben, S hun csak egy .i. betüt vét, az N. vtann, hun kettöt ij.”¹²⁷ Mert azt nem érdemes vita tárgyává sem tenni, hogy Petrus Pazmanij valóban *Rusnia Pap*-é, vagy csak *Minapi Terpè*? Ha viszont az anagramma-kijelentések *technikailag* tökéletlenek, akkor szerzőjük egyrészt elmarasztalható a magyar és a latin nyelv igen tökéletlen ismeretében (s az eféle *korcsos es koszos Magyar ember, Deaktalan Domine*), másrészt az ő neve fölhasználásával kell megmutatni neki, milyen az *igaz anagramma* („Ha szeghet szegghel kell ütni, az Soce írta verseket, versekkel kellett száíában verni, hogy ne vály az nagy balgatagh Ember, maghát, tudósnak lenni”). Technikai szempontból Balásfy Tamás mind a 9 disztchonokban írott anagrammás verse korrekt (tehát „igaz”) anagrammákat foglal magában.

¹²⁷ Régi magyar költők Tára XVII. század 8., *Bethlen Gábor korának költészete*, sajtó alá rendezte Komlövski Tibor és Stoll Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 541. p.

Most visszatérünk Tabourot-hoz, aki az iméntiek után rátér az anagrammák görög eredetének dicséretére. Annál érdekesebb azonban az Artemidórosz kapcsán említett, de sajnos ki nem fejtett – freudi? lacani? – kapcsolata az anagrammatizmusok és az álomértelmezések között. Tehát: „Isaac Tzetzes Lycophront magyarázva tanúsítja, hogy a régi görögök törődtek ezzel. Hiszen elmondja, hogy Lycophront nem csupán költészetéért becsülték, hanem azért is, mert szerencsésen készített anagrammákat: mint amit például Egyiptom királyára, Ptolemaioszra talált ki.

Πτολομαιος *Απο μελιτος.*

Vagyis, Emmiellé.

És feleségére, Arsinoë királynőre,

Αρσινοή, *Ερας ιον*

Júnó violája.

Még inkább megmutatja, hogy e tudomány hajdan milyen megbecsült volt, hogy Artemidórosz az álmokat magyarázó könyvében ezt, s meg kell jegyezni, hogy az anagrammatizmusok jelentős lökést adtak az álmok megértéséhez.”¹²⁸ Ami az anagrammatika gyakorlásának jelen helyzetét illeti a 17. század második felében, ez a lelemény (*invention*) közkeletűvé (*commune*) vált. Pedig maga a megkötés jobb sorsra érdemes, és ekkor Tabourot számos példát idéz saját magától, latin és francia anagrammákat egyaránt. Egy anagramma vagy attól méltó a felidézésre, hogy uralkodóról vagy más kiemelkedő személyről készült (Tabourot-nál ilyen a Valois-k, François de Valois, Henry de Valois, Marguerite de Valois, Charles de Vallois, de ilyen Catherine de Medicis és Elisabeth d’Autriche is), vagy pedig attól, hogy jeles költő készítette, akár önmaga nevéből, akár más személyéből. Így emlegeti Pontus de Tiard, Joachim du Bellay mellett Jean d’Aurat (Jean Dorat, Johannes Auratus)

¹²⁸ „Isaac Tzetzes interprete de Lycophron, nous tesmoigne que les anciens Grecs en faisoient cas. Car il dit que non seulement Lycophron estoit en estime pour sa Poësie, mais aussi pource qu’il faisoit heureusement des Anagrammes: comme pour exemple il trouua sur Ptolemmee Roy d’Egypte.

Πτολομαιος *Απο μελιτος.*

Vagyis, Emmiellé.

Et sur la Royne Arsinoë sa femme,

Αρσινοή, *Ερας ιον*

Violette de Iunon.

Pour monstrier encor que ceste science estoit recommandee anciennement, Artemidore en son liure de l’interpretation des songes dit ses mots, il faut bien noter que les anagrammatismes donnent grande ouuerture à l’intelligence des songes.” (Tabourot, 92r-v)

anagrammáját a pindaroszi ódaforma francia meghonosítójának, Pierre de Ronsard-nak a nevére: *Rose de Pindare*. Az egyes anagrammák értéke nem egyforma: azok az anagrammák leleményesek, amelyeknek a jelentése egybevág a kiinduló név viselőjének a személyiségével vagy valamely alaptulajdonságával. Étienne Tabourot azokat az anagrammákat kedveli, amelyek a kiinduló név viselőjének az erényeit emelik ki. De kénytelen megállapítani, hogy „Manapság [...] rendszerint inkább a hitványságról készítünk anagrammákat, mintsem az erényről”, mint például a Marie Menedant nevére készült *Merde en ta main* (Szar a kezében) anagrammát, amely Tabourot szerint, bár technikailag hibátlan, vicces-mókás és aljas (*follastre & sale*). És Tabourot rögzítette azt is, hogy a *szennyes* anagramma bevonult a felekezetek közötti hőzöngés fegyvertárába, majd sietve közli három (névtelen) teológus közös anagrammáját Caluin nevére.

S mielőtt a hazai anyag futó és igen elnagyolt áttekintéséhez visszatérnénk, ide kívánczik két fontos megjegyzés. Az egyik az, hogy az anagrammatizmusnak mint megkötésnek *önmagában* semmi köze költeményhez, költészethez, talán még az irodalomhoz sem. Az iskolai retorikák Európa-szerte világosan tagolták a bejárando utat a kiválasztott névtől az anagrammatikus versig. Ami a hazai helyzetet illeti, a mi „bigarrure”-jeinknek vagy megkötéseinknek nem volt helyük az »elit« vagy a teoretizáló retorikákban, ám annál inkább ott vannak a 17-18. századi taktikai retorikákban, vagyis az iskolai és iskolás értekezésekben. Ez utóbbiakról, vagyis az iskolai versgyakorlatok felől rostálva meg a vizsgálandó anyagot, máig kitűnő képet ad Bán Imre könyvecskéje 1971-ből.¹²⁹ Az is kézenfekvő, hogy amikor Kilián István a modern »képvers« 17-18. századi előzményei fordult, és saját szempontjából áttekintette a hazai retorika kézikönyveket, Andreas Graff és Philippus Ludovicus Piscatortól Moesch Lukácsig és Lepsényi Istvánig igen sok ismerős névvel találkozunk. Ha pedig Kilián István tanulmányában áttekintjük a Moesch Lukács által tárgyalt 37 költeményszerűt, rendre előjönnek Étienne Tabourot megkötései: az akrosztichon, az anigma, az aequivocum, és persze az anagramma is.¹³⁰ Ezek az iskolai gyakorlatok a verses anagrammák készítését három szakaszra tagolják: a *programma* a kiválasztott név → a név betűinek cseréjével készül az egy vagy több (szigorú) *anagrammata* → ha ezeket verssorokba foglaljuk, jutunk el az *anagrammatismushoz*, vagyis a versbe foglalt, versben megjelenő anagrammához. De a a

¹²⁹ Bán Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

¹³⁰ Kilián István: *A régi magyar képvers elmélete és kritikája*, in: *Historia litteraria a XVIII. században*, szerkesztette Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Tüskés Gábor, munkatárs Vretz Annamária, Universitas Kiadó, Budapest, 2006, 233-235. p.

programmából elkészítjük az anagrammatát, akkor (a második »gyártási fázis« után) ugyanúgy befoglalhatjuk versbe, mint prózába.

Már utaltam az 1615-ben lezajlott katolikus-lutheránus verses anagramma-csatározásra. Íme, egy példa Balásfi Tamástól a kőszegi iskolamester ellen, az ő nevéből készítve. Elöl áll az ortográfiailag helyes névalak (a *programma*); ezt követi maga az *Anagramma*, s csak harmadik egységként járul hozzájuk a versbe (esetünkben disztichonokba) rekkentett költemény.

NAGI BENEDEK.

Anagramma.

BEN EGI DEKAN.

BEN DEKAN BENEDEK, S' egi dekan: KERDITEK HUN ben?

Kőszegben, DE KAN még mikor ot vagyonis.

No mint hogy Süldök között DEKAN lehet az KAN,

DEKAN is, DE KANis még lehet az BENEDEK.¹³¹

Hogy mennyire erős volt az iskolai gyakorlatban a verses anagramma készítésének e három szakaszra tagolása, a magyar anyagban a napnál világosabban látszik például Gyöngyössi Jánosnál, akinek a 18. század második felében készített „anagrammatismusi” 1802-ben jelentek meg nyomtatásban. Nála a három szakasz: *programma* → *anagramma* → *anagrammatismus*.

PROGRAMMA.

S Z A T H M Á R I S Á R A (*)

Anagrammata.

1.) ÍR AZ, 'S MÁSRA HAT.

1.) MÁR-IS TÁR-HÁZAS.

Anagrammatismus.

Ir az, 's Másra hat-eL IőVenDő hasznának

Erele, kIt VÉLnél CynthIa' társának:

Már-Is tár-házaz ez, kI párIa Sárának

'S a' tIszta erkőLtsel Dús LVCretIának.

Te Vagy ez, IeLes SzŰz! a' kIben Mérészen

¹³¹ Régi magyar költők tára XVII. század 8., *Bethlen Gábor korának költészete*, sajtó alá rendezte Komlós Tibor és Stoll Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 217. p.

tlisztaság, 's nyályasság kezet fognak készen,
egygyez a' kegyesség ezekkel egészen:
ezek áltaL Légyen sorsoD a' Iob részen.

Ezer Hét-száz Hatvan-ötödik Esztendőben. Sára napján.

(*) Az e' féle Parnassusi Játékok, és kivált az úgy nevezett *Chronostichonok*, (mikor valamely versben csak annyi Római Számot jelentő betűk találhatók, a' mennyi annak az esztendőnek kijelentésére elégséges, a' melyben a' Vers irattatik) nékem, Nagy Tiszteletű Tanítóim' példájok után, gyönyörűségeim voltanak tanuló Deák koromban; *Ruhnkenius*nak egy *Dissertatioja de Doctore Umbratico* kezembe kerülván, és azt meg-olvassván, az e' féle gyermek-játékokról csak nem örökösön le mondtam. Bátorkodtam e' Gyűjteményben bétenni ezen két példákat, melyek nyomtatásban voltak. Engedjen –meg nékem az Érdemes és ki-miveltt Magyar közönség. - - *Esopus*nak-is tetszett vagy egyszer a' gyermekek között Dióval jádzeni. Egy Harmadik Játékot-is ide ragasztok, mely már később idejű; de a' mely iránt még annál menttebb lehetek, minthogy azt a' Nevet akkor Örökösömmé jegyeztem vala.

PROGRAMMA.

K O L O ' S V Á R I S Á R A.

Anagramma.

V Á R O S I A L A K R Ó ' S A.

Anagrammatismus.

E V á r o s I a L a k r ó ' s a a n g y a L I k é p,
p l r o s s z I n n e L n y I L I k, t e L L y e s, l e L e s, é s é p:
I L L a t o z z é k a z é r t, ' s L é g y e n o L L y I g e n s z é p,
h o g y s z I n e L e h e s e n s z e M e t e L - f o g ó L é p.

Ezer Hét-száz Hatvan-ötödik Esztendőben. Sára napján.

PROGRAMMA.

A J T A I T S E R E P E S M Á R I A.

Anagramma.

I M É E S T E R ' S A J Á T P Á R J A.

Anagrammatizmus.

(Itt következik maga az *Eszter, a természet s kegyelem csudája...* kezdetű viszonylag terjedelmes mű.)¹³²

¹³² Gyöngyössi Jánosnak Magyar versei, melyeket külömb-külömbféle alkalmatosságokra készített, és végre egyben is szedett, Pesten, Találtatik Kilian Testvér. Könyv-Árosoknál, 1802, 211-213. p.

Gyöngyössi János anagrammatismusai esetében érdekes – és a 17-18. századi európai költészetben rendkívül gyakori – az, hogy nem egyetlen megkötést foglal versbe, hanem egyszerre kettőt: anagrammát és akrosztichont. Ha ezt leoninusokban tenné, már három tabourot-i megkötést kalászolna össze. Az áttekintő tanulmány végén fogok kitérni arra a jelenségre, amit a *contrainte*-ek dúszításának, halmozásának, a megkötések hipertrófiájának nevezek.

Előfordul versbe foglalt anagramma a költő saját nevére is. Egyik magyar nyelvű költeményének latin zárlatában a *Horváth Ádám* név anagrammája így jelent meg, a latin nyelven belül magyarul, világosan elkülönítve egymástól a programma (Horvát Ádám), az anagramma (mord avas hát) és a latin-magyar anagrammatizmus (a teljes költemény) három fázisát:

Lugubris quondam raptam Menelaus Helenam

At modo Tót Ilonam *mord avas hatu* canit

(Anag)¹³³

Mint a legtöbb megkötés esetében kijelenthető, a személynévből készített és verses anagrammatika története sem lezárt történet. Hogy a Mátyássy-Gyöngyössi-nemzedék után milyen szívóssággal élt tovább, minden poétikai és ízlésváltozás ellenére, azt jól példázza Sebestyén Gábor esete, aki a 19. század második felében is kitartóan ragaszkodott a századelő megkötéses írásának eszményéhez. Sebestyén az 1820-as években jelentkezett költőként, rendszeres szerzője volt a *Szép-literatúrai ajándéknak*. Amikor 1863-ban a *Vasárnapi Ujságban* az *Egyveleg* rovatban közzétették 20 soros verses névanagrammáját, Pákh Albert és Jókai Mór kötelezőnek érezte, hogy elébe rövid bevezetőt írjon: „– (Költészeti eszme-futtatás) Magyar versíróink nestorától, Sebestyén Gábor urtól ismét néhány legújabb művecske jutott köztudomásra, melyet érdekesnek találunk a közlésre. 1. Anagrammák, új évi üdvözlétül annak az általánosan tisztelt férfiúnak, kinek becses neve az alábbi versek mindegyik sorában, valamint egyik sor is a másikban benne foglaltatik”. Ezt követi egy Martialis-idézettel megfejeelve az anagrammatikus vers, melyből csak négy sort idézek:

SZELLEMI CSIN VAK ÉRTELEM:

A SZELLEMI TERV KINCS-ELEM.

ELVEM A SZELLEMI KINCSÉRT,

A SZELLEMI KINCS ELVEMÉRT.¹³⁴

¹³³ Horváth Ádám: *HOL-MI Külömb-külömb-féle dolgokról írt külömb-külömb-féle VERSEK* [...], Pesthenn, Lettner József betűivel, 1788, 74. p.

12. §. *Des vers retrogrades par lettres & mots* (A betűnként és szavanként visszafelé is olvasható sorokról, Tabourot, 100r)

A fejezet élén Etienne Tabourot visszautal az előző fejezetre, rámutatván az anagrammák és a *vers retrogrades* közti hasonlóságra, vagyis azonosságukra és különbözőségeikre. Mivel ebben az esetben a *retrograde* csak körülírással, keservesen adható vissza, a közkeletű és ismert latin elnevezést fogom használni: palindrom, palindromikus. Bár ezt a szakszót a 16-17. század nem használta, helyette így hívta: „*Versus reciproci, recurrentes*, amit mi vers retrogrades-nak nevezünk”, olvasható egy oldalszámozás nélküli tárgymutatóban.¹³⁵ Tabourot tehát így kezdi az erre vonatkozó fejezetet: „Az Anagrammatizmusok után a betűnként és szavanként Visszafelé is olvasható versekről fogunk beszélni: mert ahelyett, hogy az Anagrammákban a betűket bizonyos [meghatározott] rend nélkül kell áthelyezni, ezekben a betűnként Visszafelé is olvasható versekben rendet követve kell Anagrammatizálni, úgy véve a legutolsó betűt, hogy legelsőnek jöjjön elő.”¹³⁶ Ezt követi az első példa, amelynek szerzője – láttuk ezt már az összefésült verssorok kapcsán – az ördög. „Azt mondják, amikor az ördög Szent Antibe-ot a vállán vitte Rómába, szerezte ezt:

Signa te signa temere me tangis & angis

Roma tibi subito motibus ibit amor.

Fordíts vissza e disztichon betűit, ugyanazt a két sort olvasod!”¹³⁷ A fordíts meg! felszólítás annak általános, vagyis a mi magyar anyagunkban is meglévő jelzése (például későközépkori anyagunkban: „fordéjtsd Eva nevét”), hogy vegyük észre a palindromot: ez ennek a *contrainte*-nek a megjelölése a szövegekben, vagyis a palindrom megjelöltsége.

E fejezet alcímében a visszafelé is olvashatóság két alfajáról van szó: egyrészt arról, amikor a verssort alkotó szavakat *betűnként* kell visszafelé olvasni, másrészt arról, amikor csak *szavanként* kell. De tulajdonképpen nem két, hanem három alfajról van szó. Mert vannak

¹³⁴ Vasárnapi Ujság. X-dik évi folyam. Felelős szerkesztő Pákh Albert, Főmunkatárs Jókai Mór, nyomtatott Landerer és Heckenastnál, Pest, 1863, 1-ső szám, 11. p.

¹³⁵ Estienne Pasquier: *Les Recherches de la France*, avgmte'es en cette derniere Edition, A Paris, Chez Pierre Me'nard, M. DC. XXXIII. (első kiadása: 1596)

¹³⁶ „Après les Anagrammatismes nous parlerons des vers Retrogrades par lettres, & mots: parce qu'au lieu qu' és Anagrammes par lettres, il faut transporter les lettres sans ordre certain, en ces vers Retrogrades par lettres, il faut Anagrammatiser d'ordre, prenant la derniere lettre pour venir à la premiere.” Tabourot, *i.m.*, 100r.

¹³⁷ „L'on dict que le diable portant Sainct Antibe à Rome sur ses espauls, composa celuy-ci. *Signa te signa [...]* Retournez les lettres de ce distiche vous lisez les deux mesmes vers.” Tabourot, *i.m.*, 100r.

olyan verssorok, amelyek pusztán ráépülnek egy palindromikus szóra, és csak a disztichon elejére és végére helyezett szó működik visszafelé is olvashatóként, a kétsoros többi része sem betűnként, sem szavanként nem. A palindromikus szavak egyik »őstojása« a *Roma – amor* palindrom. Miután egy névtelen szerzőnek erre a palindromikus szóra szerzett két sorát beidézte, következik Scaliger. „Erre a szóra, Roma, Scaliger ezt a kedves disztichont szerezte:

*Roma quod inuerso delectaretur amore,
Nomen ab inuerso nomine cepit amor.*”¹³⁸

Ami a *Roma – amor* szavak elhelyezkedését illeti, ezt a megkötést mások *serpentinum*nak is nevezik. Itt ugyanarról van szó, mint az anagrammatizmusoknál, ahol a névből készített anagrammát kell befoglalni versbe. Meg kell találni a palindromikus szót, és ezt kell beilleszteni a versbe. Ettől jelentősen eltér a harmadik alosztály, a szavanként visszafelé is olvasandó verssorok alosztálya. A palindrom-szó, ha kitalálandó, verses rejtvény megfejtése is lehet. A következő három példa 1829-ből való:

Visszafutók, (*Palindromi.*)

1. Egy Múltság hátúlról,
Legfőbb szükségéről szól.

Bál-láb.

2. Egy nagy város, mondom íntve,
Partokat hol Duna ront;
Viszsa most reá tekintve,
Lebeg mint-egy nedves pont.

Pest-tsep.

3. Állítsd lábára fejére,
Régi Nemzet most is áll!
Része szabadságra ére,
Az igától már el-vál.
Fénylett szépen tudományban,
Fénylik most is hagyományban.

*Görög.*¹³⁹

A második példa után (*Si bene te tua laus taxat sua laute tenebis*) ismét Tabourot magánszférájába jutunk, hiszen több más hivatkozásából tudhatunk a közte és Jacques

¹³⁸ „Sur ce mot de Roma, Scaliger a fait ce gentil distiche: *Roma quod inuerso [...]*”, Tabourot, *i.m.*, 100v-101r.

¹³⁹ A szerző szignója: G-s M. *Felső Magyar-országi Minerva*, Kassán, 1829. Februariusz, 144. p.

Peletier közti barátságról. „Az igen tudós Orvos, Filozófus és Matematikus Jacques Peletier mondta el nekem, hogy Guillaume des Autels adott neki hat így írt darabot, de ő csak erre a legelsőre emlékszik”.¹⁴⁰ És akkor nézzük a harmadik alosztályt, a szavanként visszafelé visszafelé is olvasandó verssorok területét. Ennek tabourot-i és szokás szerint személyes bemutatásából az általa idézett két vergiliusi példát elhagyom. „Áttérve a szavanként visszafelé is olvasandó verssorokra, vannak köztük olyanok, melyeknek visszafelé is ugyanaz az értelme, mint előre; és vannak mások, amelyek egymással ellentétes értelműek. [...] Mint e két fentebbi példa, ilyen nem tudok francia szerzőtől megjelölni, és amikor erről váltottam szót a néhai kedves Bellau Költővel, mondván neki, hogy én úgy látom, a mi nyelvünkön ilyen készíteni lehetetlen, ami rendelkezne a latin nyelv nyitottságával, hogy ne lenne roppant mód erőltetett, ő a tudomra adta, hogy neki volt egy teljes ilyen szonettje, amelyik így kezdődik:

Trespas facheux & doux, doux & facheux trespas.

De csak kevésre emlékszik vissza belőle [...].¹⁴¹ Mindenesetre feltűnő a palindromikus költészet kapcsán fellépő gyakori amnézia a kortárs francia szerzőket, a poétikairó Jacques Peletiert és Rémy Belleau-t illetően. A Tabourot rendelkezésére álló antik példaanyag elégségesen gazdag, még a középkori is, de a 16. századi rendkívül gyér, ezért is olyan rövid a fejezet. Pedig más helyeken az Akkordok ura idéz olyan anyagot, amelyet ide is vonhatott volna. Ilyen a palindromikus ANNA névalak kettős (soreleji és sorvégi) akrosztichonja Clément Marotnál, amely az akrosztichonról szóló fejezetbe került. Vagy van egy ilyen és három ehhez közelítő sor a költői leírásokról szóló későbbi fejezetben, a *Bigarrures* 160v oldalán:

*Tu as, tort, tort tu as,
Vous auez tort, tort auez
Ils ont tort, tort ils ont
Ils aurent tort, tort ils aurent.*

¹⁴⁰ „Jacques Peletier tres-docte Medecin, Philosophe & Mathématicien, m’a dit que feu Guillaume des Autels luy en auoit donné six de ceste façon, mais il ne peut se ressouuenir sinon de se premier.” Tabourot, *i.m.*, 100v.

¹⁴¹ „Venant aux vers retrogrades par mots, il y en a qui ont mesme sens à l’endroit, qu’à l’envers: & d’autres qui ont sens contraires. [...] Le n’en az point remarqué de François que des deux-cy dessus mis, & comme i’en discourois auec feu ce gentil Poëte Belleau, luy disant que i’estimoit qu’il fut impossible d’en faire en nostre langue qui eussent la candeur du Latin, & sans estre extremement forcez, il me fit entendre qu’il en auoit vn sonnet entier, qui commençoit, *Trespas facheux & doux, doux & facheux trespas*. Mais il ne s’en peu ressouuenir [...]”, Tabourot, *i.m.*, 102r-v.

Mivel a Tabourot által tárgyalt »cifraságok« az európai közkinccs részei, természetes, hogy vannak ide vonható magyar anyagok. Ami Tabourot-nál a két mintapéldát illeti (*Signa te signa temere temere me tangis et angis* és *Roma tibi subito motibus ibit amor*) megtalálható Szenci Molnár Albert grammatikájában is.¹⁴² Ami a palindromikus szavakat illeti, a latinitásban létezik egy másik, a *Roma – amor* elterjedtségét talán felül is múló »őstojás«, az *Eva – ave*. Hivatkozott könyvében Étienne Pasquier a Hetedik könyv XIV. fejezetében úgy idézi, hogy egy *vers retrograde par lettres*-et, vagyis egy betűnként oda-vissza olvasandó verssort is ad, amelybe a névtelen szerzője a palindromikus szót beépítette, majd Pasquier rövid kommentárt is mellékel.

„*Robur aue tenet, & te tenet Eua rubor.*

Ami azt jelenti, hogy Eva volt a mi szerencsétlenségünk legelső gyalázata, és Ave a mi újraépülésünk legelső ereje. Ezt jelképezi Egyházunk e szép himnusszal, azt énekelve, hogy az Angyali üdvözlét vált meg minket, amikor ezt a baljós nevet, Eva, felváltja az Avével. E vers lelki meditáció lelkünk üdvösségéért [...].¹⁴³ Hozzánk is egy himnuszon keresztül érkezett el későközépkori költészetünkbe e kitüntetett palindrom, az *Ave maris stella* himnuszának második versszakán keresztül. Ezt a két sort, *Funda nos in pace, / Mutans nomen Evae*, a Chech-kódexben így olvashatjuk:

Erősejts minket békőségben

Változtatván Évának nevét.

A Festetich-kódexben pedig így:

Álass minket békében

Váltván Éva nevét.¹⁴⁴

Már láttunk példát olyan névre, amelyik visszafelé olvasva is ugyanazt adja. Gyöngyössi János *Mennyegzői mesék* című rövid ciklusa verses találós kérdéseket tett föl, és versben az Anna névről azt írta, hogy „Mind elől, mind hátul azon-egy ortzájú” szó, a megfejtés

¹⁴² Kilián Iatván: *A régi magyar képv. Old Hungarian Pattern Poetry*, Felsőmagyarország Kiadó – Magyar Műhely Kiadó, Miskolc – Budapest, 1998, 314. p.

¹⁴³ „*Robur aue tenet, & te tenet Eua rubor.* Qui est à dire que Eua auoit este la premiere honte de nostre malheur, & Aue la premiere force de nostre restablissement. Symbolizant en cecy avec ce bel hymne de nostre Eglise, chantant que la Salutation Angelique pour nous sauuer, changea ce fascheux nom d'Eua, en celuy d'Aue. Ce vers vn meditation spirituelle pour le salut de nos ames [...].” Estienne Pasquier: *Les Recherches de la France*, avgmente'es en cette derniere Edition, A Paris, Chez Pierre Me'nard, M. DC. XXXIII., 663. p.

¹⁴⁴ A szövegek kiadása XXXVI. és XXXVII. szám alatt: Régi Magyar Költők Tára, Első kötet, *Középkori magyar költői maradványok*, közléteszi Szilády Áron, A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest, 1877, 188. p.

közlésénél pedig hozzáfűzte: „ANNA, akár elől, akár vissza-felé egy formán olvastatik.”¹⁴⁵ Ugyanebben a tanulmányban, az akrosztichonokat tárgyaló 15. §-ban találkozni fogunk Clément Marot kettős akrosztichonjával, ahol a négysoros költemény a sorok elején és végén az ANNA nevet mint tökéletes palindromot használja föl. (Ennek megfelelő férfi keresztnév a magyarban a Lél és a Lehel.) A palindromikus szó, mint láttuk a scaligeri példán Tabourot-nál, beépíthető a legkülönbözőbb műfajú és versformájú szövegbe, így rejtvényversbe is, amint ezt „Hrvth.” tette 1833-ban „Döbrő-közzől”.

„V i s s z á s r e j t v é n y. (Palindrom)

Egy tag nevem, bár eszköz csak, nagy hasznú az életben

Kivált a’ mezei gazdák munkálkodó körében,

Bátor visszán forgatod,

Egyformán olvashatod.”¹⁴⁶

A megfejtése: eke.

13. §. *Des Allusion* (Az utalásokról, Tabourot, 103r)

Cink, a’ régi Magyaroknál annyit tett, mint a’ mostaniaknál a’ *Kocka*. Ugyan-azért: azokat a’ korhelyeket, kik egygyüvé szottak, és szünetlen kockáztak, *Cinkosoknak* nevezték. Még most is: emezt ama’ *cinkossának* mondgyuk. Mostani üdönkben az a’ régi *Cink* szó egészen ki-veszett. Helyette *Kocka* szóval élünk. Így történt az: hogy kiket ennek-előtte *Cinkosoknak* neveztenek édes Eleink, azokat Kockásnak mondgyák vígyázatlan Utóink. Itten tehát a’ Vadászoknak *Cinkot* vetniek kellett, melyek szerént a’ Les-helyeket el osztaniok kellett. *Gyulafinak cinkja* nem igen jó lehetett: mivel más helyekre vágyódott. Fiatal korára nézvén, olyat reméllhetett, melyben inkább ki-mutathatta volna vadászai tudományát.¹⁴⁷

14. §. *Des Paronoemes ou vers lettrizez* (A paronoemiákról vagy az azonos betűvel kezdődő

¹⁴⁵ Lásd Szigeti Csaba: *Magyar contrainte-ek és francia megkötések* (Első közlemény), in: *Doromb. Közköltészeti tanulmányok 3.* Szerkesztő Csörsz Rumen István, reciti, Budapest, 2014, 69. p.

¹⁴⁶ *Regélő*. 56. Pesten Vasárnap October 13kán 1833, 456. p.

¹⁴⁷ DugonicsAndrás: *Jolánka, Etelkának leánya, Első Könyv, Gyulafinak bújdosássai*, Pozsonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály’ költségével és bötüivel, 1803, 31-32. p.

szavakból álló verssorokról, Tabourot, 132v)

Ez a *Bigarrures* legrövidebb fejezete, a jelenség maga, miként a meghatározása is, igen világos és egyértelmű: „[...] mert minden egyes sor mindegyik szava ugyanazzal a betűvel kezdődik, mint az első szó. A görög és a latin grammatikusok ezeket Paronoemiáknak nevezték a παρά és ομοι-ból, *id est, iuxta similis*, vagyis a mellette és a hasonló szavakból, amiből nekem úgy tűnik, hogy ez az elnevezés túl általános [...].¹⁴⁸ Igen, túl általános, mert a megkötés pontos latin elnevezése: tautogramma. Ennek antik eredetéről Tabourot nem ír; ma sokan az alliteráció egyik fajtájának tekintik, ezért fogható fel a caesari „Veni vidi vici” tautogrammának. Az oulipói szövegkészítés ma is egyik kedvelt contrainte-je.

A definiálás után az Akkordok Ura mindössze három mintapéldát ad, melyek közül csupán a legelsőt idézem:

Machina Multa Minax Minitatur Maxima Muris.

At Tuba terribilis tonitru taratantara trusit.

E három mintakép után – miután kedveltsége és elterjedtsége miatt Tabourot-nak bőséges anyag állt a rendelkezésére – csak olyan példákat kapunk, amelyek a megkötésen túl megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. Az első ilyen példa a tárgya miatt feltűnő, no meg a tárggyal összefüggő költői álnév miatt. Étienne Tabourot iróniája nyilvánvaló: „A Petrus Porcius Poétának, vagy másként Petrus Placentiusnak nevezett német Költő készített egy rövid, a lehető legmunkásabb Költemény, melyben leírja a *pugna porcorum* [a disznók harcát] mintegy háromszázötven sorban, melyek mindegyike P-vel kezdődik, melyek közül én példaként, és hogy megelégtsem mindazokat, akik nem látták, ezt a XVI-ot gyűjtöttem ki.”¹⁴⁹ Ez igen fontos megjegyzés Tabourot tájékozódási irányai és forrásai szempontjából. Johannes Petrus Placentius dominikánus szerzetes és liège-i költő később igen sok újrakiadást megért munkája először 1530-ban jelent meg, feltehetően Augsburgban, feltehetően Heinrich Steiner nyomdájában, mert a címlap – egy mottón vagy jelmondaton kívül – csak ennyit tartalmaz: *Pugna porcorum, Per P. Porcium Poëtam MDXXX.*, nyomda és hely nélkül. A *Bigarrures*

¹⁴⁸ „[...] pource que tous les mots de chacun vers commence par la mesme lettre que le premier mot. Les Grecs & Grammariens Latins les ont appellez Paronoemes, de παρά & ομοι *id est, iuxta similis*, cest à dire aupres & semblable, encor qui me semble que ceste denomination est trop generale [...], Tabourot, *i.m.*, 132v.

¹⁴⁹ „Vn Allemand nommé Petrus Porcius Poëta, autrement Petrus Placentius a fait vn petit Poëme laborieux le possible, auquel il décrit *pugna porcorum* en trois cens cinquante vers ou enuiron, qui commence tous par P. dont i'az rapporté ces xvj. suyants pour exemple, & pour contenter ceux qui ne l'on pas veu.” Tabourot, *i.m.*, 133r.

első megjelenéséig két kiadásról tudok, az egyik 1546-ban látott napvilágot, a másik 1562-ben.

Étienne Tabourot másik hivatkozása is nevezetes munkára utal, és az utalás iróniáját világosan jelzi az, hogy a terjedelmes verses tautogrammát (ez a *vers lettrisés* latin elnevezése) »munkácskának« (opuscule) nevezi. „Nem sokkal később [a *Pugna porcorum* megjelenése után – Sz. Cs.] egy Christianus Pierius nevű német ember mintegy ezer vagy ezerkétszáz sorból készített egy munkácskát, amelynek a címe Christus crucifixus, amelyben minden szó C-vel kezdődik.”¹⁵⁰ A továbbiakban Étienne Tabourot saját példákat ad, amelyeket ő írt, latinul. Csak kommentárjait idézem, magukat a tautogramákat nem. „Amikor fiatal diák voltam Párizsban és a Bourgogne-i Kollégiumban laktam, készítettem ezt az ugyanazzal a betűvel kezdődő szavakból álló négysorost, amit bemutattam a néhai Viole úrnak, a fentebb mondott helység Püspökének, és könnyítést jelentett a V, amit kedvem szerint hol magán-, hol mássalhangzónak vettem. [...] Hogy lássunk francia nyelvűt is, ide hozom a következő darabot a magam írásából, amelyet csak 14 éves koromban készítettem, mert azóta nem próbálkoztam más ilyen darab készítésével, [...] és ez egy ugyanazon betűkkel kezdődő szavakból álló Akrosztichon,

Façois florir France
Royellement Regnera,
Amour Amiable Aura,
Ni n'aura nulle nuisance.
Conseil Constant conduira
Ordonnant obeissance,
Iustice il illustrera,
Sur ses subiect sans souffrance.”¹⁵¹

Ha már a FRANCOIS akrosztichon került elébünk, mint számos kortársa, François Villon is élt ezzel az eszközzel mintegy féltucat esetben (Michel Zink Budapesten az MTA központi épületében 2015. szeptember 15.-én tartott Villon-előadásában kitért az

¹⁵⁰ „Depuis peu de temps en ça vn Allemand nommé Christianus Pierius, a faict vn opusculé d'environ mille ou douze cens vers intitulé, Christus crucifixus, tous les mots duquel commencent par C.” Tabourot, *i.m.*, 133v.

¹⁵¹ „Estant vn ieune escholier à Paris, demeurant au College de Bourgongne, ie fis ce quatrain lettrisé que ie presentay au feu sieur Viole, lors Euesque dudit lieu assez aisé à cause de V, que i'az faict à ma volonté tantost voyelle, tantost consone. [...] Par faute d'en auoir veu en François, ie mettray ce suyuant de ma façon que ie fis aagé seulement de 14. ans, pource que depuis ie n'ay pas essayé d'en faire d'autre, [...] c'est vn Acrostiche de *François florir France...*” Tabourot, *i.m.*, 133v és 134 v.

akrosztichonokra is: APELLEace VILLON; VILLON; FRANCOIS; FRANCOIS, MARTHE). Az akrosztichonok felismerhetősége a vizualizáltság függvénye: ha a lejegyzésben ortográfiai vagy nyomdai eszközökkel az akrosztichont alkotó betűket kiemeltük, a megkötés egyértelműen elismerhető és kiolvasható. A kutatói tapasztalat azt mutatja, hogy ahol az akrosztichon elrejtőzött, ahol nem megjelölt, ott lelhetünk korábban még fel nem ismert megkötésünkre. Fontos ezt kiemelni, mert François Villon műveinek legelső nyomtatott kiadásában semmiféle nyomdai kiemelés nem tapasztalható.¹⁵²

Azt hiszem, mondani sem kell, hogy mivel megkötésről van szó, egyaránt beszélhetünk *vers lettrisé*-ről és *prose lettrisée*-ről, hiszen ez a contrainte is működtethető prózában. És legalább két „cifraság” kialakításáról: az akrosztichon és az azonos kezdőbetűjű szavakból álló verssorok megkötését.

15. §. *Des Acrostiches* (Az akrosztichonokról, Tabourot, 135r.)

Az akrosztichon jelensége a régi magyar költemények egyik legfeltűnőbb, szó szerint *szembeötlő* vonása. S amennyiben szembeszökő vagy szembeötlő, meg is különböztethetünk (érzékelhetősége felől nézve) kétféle akrosztichont: a megjelöltet és a megjelöletlent. Vagyis azokat az akrosztichonokat, amelyeknek egyes betűit (akár kéziratos, akár nyomtatott) forrásunk kiemelte; ezért olyan szembeötlőek az akrosztichonok. Holott Pap Balázs igen komoly érvekkel állt elő, hogy 16-17. századi költészetünkben helyes arányokat mutasson meg az akrosztichonok alkalmazása és nem alkalmazása dolgában. Az a gyanúm, optikai csalódás áldozatai vagyunk, amikor túlbecsüljük az akrosztichon gyakoriságát (nem a fontosságát!) a régi magyar költészetben.¹⁵³

Az akrosztichon szintén megkötés: ha nem is bármilyen műfajú vagy formájú költeményben, de sokféle megjelenhet. A Második Retorika egyik értekezése ugyan a három módon olvasható balladára ad példát (olyan ballada, amelyben olvasható „függőlegesen” az egyes sorok csak első félsora, vagy csak a második félsorok, végül egymás után a teljes sorok: a ’három az egyben’ költemény három különböző értelmet hordoz), de a költeménynek van még egy érdekessége. Ha az egyes sorok (vagyis az egyes elülső félsorok) kezdőbetűit összeolvassuk, a BIAUTÉ, CLARTÉ, HONNEUR, RICHESSES, PRIS szöveget adja ki. De,

¹⁵² *Les oeuvres de maître François Villon*, Imprime à Paris par Anthoine Bonnemere, M D. XXXII.

¹⁵³ Pap Balázs: *Históriák és énekek*, Pannónia Könyvek, Pécs, 2014, 131-149. p.

mint az értekezés kiadója, Ernest Langlois megjegyezte, „Az akrosztichon nincs kiemelve a kéziratban”.¹⁵⁴

Ha az akrosztichon elemei a forrásban megjelöltek, akkor igen jó az esélye arra, hogy ne kerülje el a modern szövegkiadók és filológusok tekintetét. Egyébként látszólag igen világos megkötéssel van dolgunk, Étienne Tabourot definíciójával ma is egyetérthetünk. „Az akrosztichonok tehát olyan verssorok, melyeknek legelső betűi valamilyen tulajdonnevet tartalmaznak, vagy valami más értelmes szót.”¹⁵⁵ Valljuk be, némi kivétellel ugyan, de a régi magyar versek filológusai az akrosztichonokat rendre a szerző vagy a címzett kilétének felfedezésére aknázták ki, alig fordítva figyelmet magának e megkötésnek a természetére: annyit mindenesetre régóta tudunk, hogy a név, a szó vagy a szöveg „kikalapálható” bármely költeményből, hogy más név, más szó vagy másfajta szöveg léphessen a helyére. Sokkal érdekesebb azonban, hogy mit olvashatunk a *Bigarrures* XV. fejezetében az akrosztichon régiségéről és eredetéről. Miközben a modern filológia már régóta tudja, hogy e megkötés a középkori egyházi költészet leleménye volt, Tabourot természetesen antik és igen korai előképeket emleget, így a Szibillákat, Enniust és Plautust. Bár 1808-ban Gabriel Peignot is hivatkozik a *Görög Antológia* egyes darabjaira, amikor bemutatja Plautus *Amphitryon*jának argumentumából az akrosztichont, megjegyzi, hogy ez „a grammatikus Priscianustól való, aki a VI. században élt”.¹⁵⁶ Az általam ismert legújabb magyar akrosztichonos vers is egy középkorizáló dráma prológusa. Az egyes sorok kezdőbetűi ezt adják ki: ZALÁN TIBOR MERŐ BÉLA PUKKASZT.¹⁵⁷ Ami a francia hagyományt illeti, a definíciónak megfelelő akrosztichonok az „egyszerűek”, és „ennek módja ma már közönséges”.¹⁵⁸ De vannak ennél finomabb, bonyolultabb változatok is, melyek megmutatásához Clément Marot-ra hivatkozik, e harminc-negyven évvel korábban oly híres és népszerű költőre, jóllehet a marotizmus divatját az 1548-ban kezdődő új költői divat a 16. század utolsó harmadára végképp elsöpörte. És ez a Marot-tól való példa végigvonul a poétikákon, ott van még Gabriel Peignot-nál is a 19. század első évtizedében. „Más, véleményem szerint szellemibb és fáradságosabb fajtákra

¹⁵⁴ Ernest Langlois: *Recueil d'Arts de scond Rhétorique*, Imprimerie Nationale, Paris, 1902, 100. p.

¹⁵⁵ „Acrostiches donc sont vers qui en leurs premieres lettres contiennent quelque nom propre, ou autre mot chose intelligible.” Tabourot, 135r.

¹⁵⁶ Gabriel Peignot: *Amusemens philologiques ou Variétés en tous genres*, par G. P. Philomneste, B. A. V., Chez A. A. Renouard et Allais, A Paris, 1808, 6.

¹⁵⁷ Zalán Tibor: *Patt Lenn. Vidéki farce két részben*, in u.ő: *Szín-játékok a békéscsabai Jókai Színházban*, Szerkesztette Fekete Péter és Elek Tibor, Békéscsabai Jókai Színház, Békéscsaba, 2014, 37. p.

¹⁵⁸ „/.../ le façon en est aujourdhuy triuiale /.../. (Tabourot, 136r.)

térek át, mint ez a francia négysoros, amely a végén és az elején is azt tartalmazza: ANNA”. Idézem a teljes quatrain-t, de figyeljük meg, hogy a *kettős akrosztichon*ba foglalt név egyben *palindromikus* név, megfordítva is ugyanazt az alahonos versalakot adja (mint a férfi keresztnevek között nálunk a Lehel vagy a Lél). Az ilyen megoldás, vagyis az akro- és a telesztichon francia terminusa: *acrostiche double*.

Amour au coeur le nom d'Anne imprim**A**,
 Nom tres-heureux d'une qu'i'ayme bie**N**,
 Ny de nous deux cest amoureux lie**N**,
 Autre que mort deffaire ne pourr**A**.

Az általam ismert legkorábbi kettős akrosztichon, vagyis akro- és telesztichon együttese, 1635-ből való, Szölösi István *Rövid história* című nyomtatványa, pontosabban az *Authoris dedicatoria*, melynek akrosztichonja: HARI MIHALI, telesztichonja: NAK AIANLIA.¹⁵⁹

A 17. század elejére a francia poétikai traktátusokban már megjelenik a fanyalgás bizonyos tradicionális megkötésekre. Verses ars poétikájában 1605-ben Vauquelin de la Fresnaye-nek már igen elítélő volt a véleménye. Összekapcsolta egymással az anagrammát és az akrosztichont, hiszen mindkettő döntően a tulajdonnevet építi át vagy be. A kitartó munkával készített anagramma ugyanúgy, mint az akrosztichon elvetélt gyümölcs (I. könyv, 380-382. sor):

A faire vn Anagramme, à faire vne Accrostiche
 D'vn trauail obstiné: ce sont fruits abortifs
 Dont la semence vient des pource apprentifs¹⁶⁰

16. §. *Des vers Leonins* (A leoninus versekről, Tabourot, 144r)

A leoninusokról szóló fejezet elején Étienne Tabourot kivételes módon nem ad meghatározást, hanem rögtön az antik eredettel, a homoioteleutonokkal kezdi. Érdemes felfigyelni arra, hogy e jelenség elítélését az Akkordok Ura az antikvitásnak tartja fenn. „Most

¹⁵⁹ Régi Magyar Költők Tára XVII. század 1. *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, sajtó alá rendezte Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos és Stoll Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959, 57. p.

¹⁶⁰ *L'art poétique* de Vauquelin de la Fresnaye ou l'on peut remarque la perfection et le défaut des ancienne et des moderne poesies, texte conforme à l'édition de 1605, par Georges Pellissier, Garnier frères, Paris, 1885, 22. p.

áttérünk a Leoninus versekre, amelyek esetlegesen előkerülnek néhány Hexameterekben vagy Pentameterekben írott Költeményben, miként Vergiliusnál, Horatiusnál, Tibullusnál, Catullusnál, Propertiusnál, Ovidiusnál és más régieknél. De ami különösen feltűnő, amikor előkerül, akkor melléknévként, vagy főnévként, amint váratlanul elem került a legelső sorban Vergilius 7. könyvének nyitányában:

Ecce autem Inachiis sese referebat ab Argis.

Ovid. 1. levél

Pingit & exiguo Pergama tota mero

Traditur huic digitis charta notata meis.

És egyébként igen ritkán kerül elő, úgyhogy több szörszálhasogató fogyatékoságnak ítéli és Kakofóniának nevezi, vagyis hibás hangnak a fülünkben, mint ezt itt az isteni Szónok és Költő Cicerótól, amint ezt Aratus Tüneményeinek fordítása tanúsítja:

O fortunatam natam me Consule Romam”.¹⁶¹

Mégis régi Atyáink három vagy négy század óta fontosnak látták, és kelleme miatt *Leoninus versus*nak nevezték, Oroszlán [Lyon] Versének nevezték, azon okból, mivel az Oroszlán a négylábúak Királya, e sorfajta is ez volt ítéletük szerint a többi között, és látható módon e

¹⁶¹ Mivel a költő Ciceróra és erre az elhíresült sorra, alább látni fogjuk, Aranka György is kitért 1806-ban, nem főleg a háttérre is kitérni. Gabriel Peignot a *Filológiai mulatságok* igen jelentősen bővített 1843-as kiadásába beiktatott egy *Cicero versei* című rövid egységet. Miután idézett egy költeményt – kezdősora *Sic Jovis altisoni subito pinnata satelles...* -, Peignot így írt: „E verssorok egy olyan költemény részét képezik, melyet Cicero szerzett földije, Marius dicséretére és veszésére, jelzi, hogy e szónok közelebbi viszonyban állt a költőszéssel, semhogy arra a neki tulajdonított sorra gondoljunk, amely mindig is nevetséges volt, és csakugyan az is:

O fortunatam natam me consule Romam!

Egyébként több más költeményt szerzett az *Aratus tüneményei* fordításán túl; és Plutarkhosz azt mondja, hogy kora legjobb költője volt; igaz, Horatius és Vergilius ekkor még nem tűnt föl. Látható, hogy Voltaire roppant szerencsésen fordította az általunk idézett sort. A londoni Királyi Irodalmi Társaságban Granville Penn úr 1826. január 18.-án felolvasott egy tudós Értekezést, melyben azzal állt elő, hogy megtorolja azt a nevetségességet, amit e Quintilianus és Juvenalis által idézett sor Ciceróra hozott. Véleménye szerint Cicerónak ezt kellett írnia:

O fortunatam nato me consule Romam...,

e sort, amely a másolók megszokott módján, vagyis az írásidő lerövidítése végett a következő szavakkal jelenítettek meg:

O fortunat. nat. me consule Romam...

Innen a tévedés. Az bizonyos, hogy a római néphez szólva Cicero azt mondja: *à parentibus, id quoque necesse est, parvus sum procreatus; à vobis natus sum consularis*. Ez egy retorikai alakzat, mely azután átment e sorba, a *consularis* egyszerűen *consullá* változtatva.” [Gabriel Peignot:] *Amusements philologiques, ou Variétés en tous genres* [...], par G. P. Philomneste, A. B., Victor Lagier libraire-éditeur, Dijon, M. D. CCC. XLIII., 187-188. p.

századok minden nagy Versszerzője [Carminificateur] kitüntetőleg állította szolgálatába.”¹⁶² De ugyanaz a jelenség, a leoninus-vers, ami Kazinczy Ferenc szerint a magyar költészetben a verselés egyik önálló neme,¹⁶³ Tabourot szerint miért egy megkötés csupán a többi között? Mert bár költészetspecifikus, de bármilyen műfajban megjelenhet. A *Bigarrures*-ben idéz leoninusokban írt „szép sűrverset”, vagy éppen „egy szép szitkot”.

Miután Étienne Tabourot mintakollekciót adott a középkori leoninusokra, még valamiféle osztályozással szolgál, vagyis ismereteiből osztályozza azokat a költeményeket is, amelyek nem csupán a rímes hexa- és pentameterekben fordulnak elő. Tanulságos összefoglalni. 1. „A Leoninusok közé számláljuk még azt is, amikor két sor a végén rímel *ex faceto*,

*Si secretarum seriem vis nescere rerum
Ebrius, insipiens pueri dicent tibi verum.”*

2. „Leoninus sornak mondjuk még azt is, amikor kettő összerímel a közepén, és kettő a végén, mint

*Rusticus est verè qui turpia de muliere
Dict, nam verè sumus omnes de muliere.”*

¹⁶² „Maintenant nous viendrons aux vers Leonins qui peuuent aduenir incidemment en quelque Poësie que ce soit és vers Hexametres ou Pentametres, comme dedans Virgile, Horace, Tibulle, Catulle, Properce, Ouide & autres anciens. Mais qui se donnera garde curieusement, on trouuera que quand cela aduient c’est de l’adjectif ou substantif, comme le premier vers où ie suis tombé à la fortuite ouuerture de Virgile lib. 7. [*Ecce autem...*] Ouid. epist. I. [*Pingit...*] Et autrement cela aduient fort rarement, de sorte que plusieurs de plus arguts l’on autrement estimé vice, & appelé Cacophonie, c’est à dire mauuais son à nostre oreille, comme cestuy-cy du diuin Orateur & excellent Poëte Ciceron, tesmoin la version des Phoenomenes d’Arat: *O fortunatam [...]*” Neantmoins nos anciens Peres depuis trois ou quatre cens ans en cà en ont faict grand cas & se void que tous les grands Carminificateurs de ces siecles là, ont basti leurs loeurs par excellence de ceste façon” Tabourot, *i.m.*, 144r-v.

¹⁶³ Kazinczy Ferenc konok leoninus-ellenessége ellenére a leoninust a magyar verselés négy neme egyikének nevezte. Verselésünk „*Negyedik nemét tesz a’ Leoninus versek, melyek a’ setét századoknak példája után nálunk is szokásba és kedvességbe hozattak azoknál, kik a’ poézis belső becsét nem értették. Soha nem olvasta ezeket, nem mondom gyönyörűséggel, de nem csak eltűrhetetlen bosszúság nélkül is, senki, a’ ki érzi, mi a’ szép, az az, a’ ki izlését a’ régi és új Classicusok studiuma által képzelte. Azon felül, hogy Leoninus Versfaragóinknak még eddig ismeretes munkájokban nincs egyéb intempestiva eruditionál, - ha t. i. az olyan eruditio érdemes a’ szép nevezetre! – semmi elmésség, semmi nemesebb, melegítő érzés; a’ római mértékű verseknek cadentziára szedése (ők így nevezik a’ rímet a’ homoeoteleüton)* olly nevetséges dolog, mintha valaki a’ Vaticanus Apolló szép státuáját testi színnel kenné-bé, a’ vakon-hagyott szemalmák helyébe üvegszemeket rakna, az Isten’ lobogó üstökét a’ márványról lefaragtatá, ’s helyébe egy undok parókát tenne.” Kazinczy Ferenc: *A’ magyar verselésnek négy nemeiről*, Erdélyi Múzeum, Második Füzet, 1815, 127. p.

3. Leoninus az is, „[...] amikor az egyes sorokon belül háromszor rímelünk”: *Vos estis, deus est testis, teterrima testis.*

4. Közöl olyan leoninusokat is, amelyekben az egyes sorok négy rímet is tartalmaznak. E költeményt 1578-ban kapta egy angoltól, holott megtalálható a rendkívül népszerű, rengeteg újrakiadással büszkélkedhető *Nugae venales* című nőellenes kötetben, amely ugyan kérdés-válasz szerkezetű próza, de igen sok verses betétet tartalmaz. Itt a címe: *Versus leoninus de amore.*

Post visum risum post risum venit in vsum,

Post risum tactum, post tactum venit in actum.

*Post actum factum, post factum poenitet actum.*¹⁶⁴

Tabourot leoninusoknak nevezte a kétnyelvű, francia-latin költeményeket is. Példáját a beaulne-i jakobiták refektóriumából, a rímeket dőlt betűkkel emelem ki:

Fratres bene veneritis

Bien las aux pieds & aux genoux

Sititis & esuritis,

C'est la maniere d'entre nous.

5. Végül a legfontosabb alosztály az, amely a nem hexa- és pentametekben írott leoninusokat tárgyalja. Mielőtt Tabourot a leoninusok terepét kiterjesztette volna, figyelmeztetett arra, hogy „[...] ezeket többen *versus ritmicus*nak, és nem *Leoninos*nak nevezik.” Itt arról a jelenségről van szó, amelyet a francia verstörténet és Ronsard kutatói régóta és oly jól ismernek. A kutatók a 16. századi francia költészetben belül beszélnek rímtelen, de megmértékelt verssorokból álló anyagról (*vers mesurés*) és rímelt megmértékelt verssorokból álló corpusról. Például ilyen Nicolas Rapin *De Henriette* című költeménye, amelyben, mint alcíme mondja, *Les vers sont Elegiaques leonines*. Jóval ismertebb példa Ronsard nevezetes sapphói strófája. Frédéric Deloffre így jellemzi: „Ronsard hirhedett, három sapphói / - v / - v / - // v v / - v / és egy adoniszi / - v v / - v / sorból álló »sapphói strófája« még a szótagokat, a cezúrákat és a rímeket is érvényesíti:

Pourquoi dans mon coeur as-tu fait ton séjour

Je languis la nuit, je soupire le jour;

Le sang tout gelé se ramasse à l'entour

De mon coeur transi.”¹⁶⁵

¹⁶⁴ *Nugae venales, sive Thesaurus ridendi & jocandi, ad Gravissimos Severissimosque Viros, Patres Melancholicum Conscriptos, Anno 1681. Prostant apud NEMINEM; sed tamen UBIQUE, 50. p.*

A megmértékelt, de rímes francia versek tabourot-i osztályozása és a leoninusok kiterjesztése a hexametereken és a disztichonok túlra igen tanulságos számunkra.¹⁶⁶ A rímes szapphói strófára a magyar költészetben is van számos példa. Így a Magyar Hirmondó 1781-ben „Mind-szent havának 17dik napján, Szerdám költ 80. leveléből” megtudjuk, hogy Szluha Demeter *Pásztori Játékbann le-ábrázolt Örvendetes Köszöntése* „Utólján egygy rövidetske Ének vagyon, mellyben annak Szerzője Sappho rendét akarta követni, de a Tattatoknak [a sorvégi szótagoknak – Sz. Cs.] mértékét nem vette számba, hanem a’ helyébe két-két rendnek végét egyeztette.”¹⁶⁷

A *Bigarrures* megjelenése után alig negyedszázaddal, 1596-ban adta ki Étienne Pasquier monumentális méretű Franciaország-enciklopédiáját, a *Recherches*-et, melynek Hetedik könyvében a II. fejezet címe ez: *A rímes latin versekről, amelyeket elődeink Leoninusoknak neveztek, és arról, hogy miért nevezték így*. E fejezetben nyoma sincs e megkötés általános elítélésének, sőt nyomatékkal hangsúlyozza az általa bemutatott példák kiváló stílusát, finomságát és szépségét.¹⁶⁸ Azonban a 19. század legelején már egyszerre ismerik el a későközépkori leoninusok *történeti értékét*, és utasítják el jelenbeli gyakorlatát. Gabriel Peignot, aki a bibliológia tudományának megalapítója is volt, a múltat illetően a leoninusokat tudós kutatás tárgyának tekintette 1802-ben. „A *leoninus* szónak nem ismerjük sem eredetét, sem etimológiáját; egyesek úgy hiszik, Leó pápától jön; mások az oroszlánból [lion] származtatják, mert ez illik a többenél emelkedettebb verssorokra; végül Pasquier-nak az a véleménye, hogy e szó a *Leoninusból* vagy *Leoniusból* ered, aki több latin rímes verset készített, sőt egy egyríműt is, melyet III. Sándor pápának ajánlott. [...] Campanella azt mondja, hogy a leoninus versek a szaracénoktól erednek. Egyébként e tárgyban utalhatunk arra a kitűnő értekezésre, amely (a *Miscella litteraria maximam partem Argentoratensia*, M. Oberlin, 1771, in-4 kötetben) ilyen cím alatt olvasható: *Rhythmologia leonina ex Godefridi Hagenoensis codice M S. biblioth. universit. Argentin. locpletior*. Itt megtaláljuk mindazt, amit a leoninus-költészetről, ennek különböző fajtáiról kívánhatunk, és főleg sok leoninust

¹⁶⁵ Frédéric Deloffre: *Le vers français*, 2e édition, revue et corrigée, Sedes, Paris, 1973, 104-105. p.

¹⁶⁶ A fentebbi idézetek az eredetiben: „Encor a l’on surnommé entre les Leonins, quand deux vers riment à la fin, comme *ex faceto*, *Si secretarum*...”, Tabourot, *i.m.*, 146v-147r; „[...] quand on rime trois fois en chasque vers [...]”, Tabourot, *i.m.*, 147v.

¹⁶⁷ *Magyar Hirmondó*, 1781, 930. p.

¹⁶⁸ Estienne Pasquier: *Les Recherches de la France*, avgmte’es en cette derniere Edition, A Paris, Chez Pierre Me’nard, M. DC. XXXII., 596-598. p.

Godefroi de Haguenau kéziratából, a Szűzanya hat ünnepének szentelt 4000 sorból. Ő a 13. században írt.” Ma, vagyis a 19. század legelején, a leoninus „[...] hiba, amit kerülni kell.”¹⁶⁹

Míg a leoninus-költészet megítélése Tabourot-tól Peignot-ig vagy egyértelműen pozitív volt, vagy korlátozottan és enyhén elmarasztaló, a magyar leoninusoknak és megítélésüknek egészen más sors jutott.

Sándor István nevezetes elítélő nyilatkozata 1799-ben egyszerre szólt a leoninusoknak és a verses kronosztichonoknak. A rímes-időmértékeléses költeményekről a következőket írta: „Ama közép-idei Verselésnek szegény Módja, az úgy nevezett *Leoninus Versus*, mely az kívánja, hogy közepén ’s végén egyféle hangja légyen, például: *More Leonino dicere Metra fino*, bizonyos *Leo* Versszerzőről vette a nevét, ki VII. Lajos Frantz Király idejében élt. Ezen igen szorító és szószaporító Verselés Móján már mindenütt ki adtak. A közép-idei Barátok gyönyörködtek benne leginkább. Esztergomban IV Bélának Sirjára, hova a Nejevel és Fiával együtt temettetett, a Tséri Barátok ezen Verseket helyhezítették:

Aspice rem charam, tres cingunt Virginis aram:

Rex, Dux, Regina, quibus adsint gaudia trina.

Már most csak némelly izetlen Hazánkfiak ez ilyen Verselést követik s nagyra bicskölnek.*) Nem tudálhatom eleget, miként találhatta kedvét ezen verselés nemében amaz egyébként igen szerentsés Erdélyi Versszerző Gyöngyösi János. De nekem úgy tetszik, hogy ebben nem annyira a maga Izét követte, mintsem a mások kedvét akarta tölteni. Ha már a mi Magyar Verseink, főképen a Négyesek, az Egyhangúság, *M o n o t o n i a* miatt sokaknak, kik jobb Izhez szoktak, nem igen tetszenek, hogy tetszhetnének ezek a lejtősök, melyeknek mindenik sorában már azon egy hang megkettőztetik, ’s melyeket lehetetlen Szótékozlás nélkül készíteni, amint ez kitetszik önnön magának a most említett Gyöngyösi Jánosnak Verseiből is, ’s amint ezt immár előttem észre vette ’s kimutatta a M. Museum is II. Köt. 92 lapján alól.”¹⁷⁰

A leoninus lebecsülésében igen sok követőre akadt. Közülük kiemelendő Aranka György vélekedése, aki szerint hexameterben és disztichonban azért tilos rímet alkalmazni, mert ezek a tudatlanok három osztályát célozzák meg, ráadásul úgy, hogy lépre is csalják őket. A szellemileg hátrányos helyzetben lévő embertársaink három osztálya: a gyermekek, a

¹⁶⁹ Gabriel Peignot: *Dictionnaire raisonné de Bibliologie*, A Paris, Chez Madame Villier, An XII. – 1804, 193. p.

¹⁷⁰ Sándor István: *A Leoninus és Chronostichon Versekről*, in: *Sokféle. Írá s egyben szedé Sándor István, 1799*, 49. p.

nők és az együgyűek. De, írta Aranka György 1806-ban, a leoninusok könnyű és olcsó népszerűséget biztosítanak e széles körben.¹⁷¹

*) Nem tsudálhatom eleget, miként találhatta kedvét ezen Verselés nemében amaz egyébként igen szerentsés Erdélyi Versszerző Gyöngyössi János. De nékem úgy tetszik, hogy ebben nem annyira a maga Izét követte, mintsem a mások kedvét akarta tölteni. Ha már a mi Magyar Verseink, főképen a Négyesek, az Egyhangúság, M o n o t o n i a miatt sokaknak, kik jobb Izhez szoktak, nem igen tetszenek, hogy hogy tetszhetnének ezek a lejtősök, mellyeknek mindenik sorában már azon egy Hang megkettőztetik, 's mellyeket lehetetlen Szótékozlás nélkül készíteni, amint ez kitetszik önnön magának a most említett Gyöngyösi Jánosnak Versei Verseiből is, 's mint ezt immár előttem észre vette 's kimutatta a M. Museum is II. köt. 92 lapján alól.¹⁷²

Pálóczi Horváth Ádám 1787-ben közölt a *Magyar Músa*-ban leoninusban írt költeményt, itt csak három és fél versszakot. A *Más a való, más a szín* című (kezdősora: *Más szépnek lenni, más szép szint képire kenni*) vers¹⁷³ igen érdekes problémát vet föl, ugyanis dallam is tartozik hozzá, vagyis – elvileg – énekelt költemény ez. A vershez tartozó zenei jegyzetben Domokos Mária így ír: „Nem tudtuk megoldani a dallam és a szöveg egyeztetését. Érdekes, hogy Tóth István gyűjteményében is fönnáll ugyanez a probléma, pedig ő kétszer írta fel a dallamot kétféle (a Horváthétól eltérő) szöveggel.” A nehézség alapja nyilvánvaló: a leoninus nem szótagszámláló sortípus.

Idéztem már Kazinczy Ferenc élesen leoninus-ellenes beállítódását 1815-ből. Ezt a véleményt osztotta Döbrentei Gábor is, aki az Erdélyi Muzéumnak ugyanabban a számában

¹⁷¹ „A' mely szép Elme ezzel a' két vers' nemével az Hexameterrel és Distichonnal magát, és nevét, kivált a' jövő nyom előtt, mely a' szemérmes Érdemeket csak a' munka érdeméből ítéli meg, esméretessé akarja tenni: írjon Kadentziás Hexametereket és Distichonokat; elérí czélját. Mint Emez Ékesenszóllás Attya, Juvenális szerént, ama' Versével:

O fortunatam natam me Consule Romam.

Ezekbenn az ugrós versekben a' Kadentzia nem szabad. Ha a' gyermekek, némely aszszonyok, és együgyű emberek kedvellik: ez annak bizonyosága, hogy megcsalattak. És őket megcsalni, rosszsz ízre vezetni 's szoktatni; annál vétkesebb dolog.” Aranka György *Elme játékjai*, Nagy-Váradonn, Nyomtat: Szigethy Mihály' betűivel, 1806-dik Esztendőben, VIII-IX. p.

¹⁷² *Sokféle*. Írá 's egybe szedé Sándor István. Hatodik darab. Győrött, Streibig Jó'sef' betűivel, 1799, 49-50. p.

¹⁷³ *Énekes poézis*, Válogatás Pálóczi Horváth Ádám ó és új mintegy ötödfélszáz énekek ki magam csinálmányja, ki másé című, 1813. évi kéziratos dalgyűjteményéből, válogatta Katona Tamás, szakmailag ellenőrizte, az utószót és a szövegre vonatkozó jegyzeteket írta Küllös Imola, a zenei részt gondozta és a dallamokra vonatkozó jegyzeteket írta Domokos Mária, Magyar Helikon, Budapest, 1979, 160. p. A jegyzetek a 401. oldalon olvashatók.

Versirási nevetségek címmel több más mellett a leoninus-költést is tárgyalta. Ő kitekint a német és az olasz költészettörténetre, vagyis nem az értékítéletében, de a közelítésében igaz van: összehasonlító leoninus-kutatásokra van szükség. Kiderül, hogy Döbrentei Gábor a német mintát tartja kívánatosnak a magyar költészetben is: ha már egyszer a leoninus-versek kedveltek voltak, ma úgy kell elítélni ezeket, ahogyan ők teszik.

„A’ Németek literaturájának hajnala hasadása előtt közöttök is voltak illyen gyermeki bubajátékok. Egy, *Fischart* nevű versben csevegőjök, furcsa hőskölteményét illyen rímelt hexameterekben firkálta:

*Fahr sittlich, halt ein mein wuthiges G’müthe
Lass dich versichern die kluge himmlische Güte
Dass du nie frefelich ohngefähr fachst auf hohen Sande
Und schaffest ohne Bedacht dein Wisart ewige Schande.*

Ugyan ő, ajánló levelét így kezdte.

*Dapfere meine Deutschen, redlich vom Gemüth und Geblüte
Nur ewrer Herrlichkeit Herrlichkeit ist dieses hier zubereit.
Mein Zuversicht jederzeit ist, hilft mir himmlische Güte
Zu preisen in Ewigkeit ewre Grossmüthigkeit.**

Más példa Gotsched német Grammatikájából, Cajus Jánostól, 1578.

*Lobe mit Zimbeln der ob allen Himmeln
Doch mit Heil zieret, beneidet, regieret
Noch gesund sparet, wider Angst bewahret
Lobe den Herrn.*

Így fogunk mi mostani Leonistájinkra valaha nézni, és igen sokan régtől fogva néztünk, mint a’ Németek ezen példákra. Nem fénylik soha is koszorú a Leonistának; becsület azon Tanító-intézeteknek, mellyek ezen izetlenséget irtják. [...]

E vélekedést igen illik *Gravinának* ezen szavaival béfejezni: Il numero e ’l metro erasi in un con la lingua latina smarrito, e cangiato nella rima del volgare, coll’ uso rozzo de’ versi Leonini. De’ quai versi chi vuole ad uno, o ad altro autore attribuir la sotta invenzione, producendo iniscena, or un tal Leonio Monaco Benedettino, or’ un tal Teodolo Prete a tempo del Imperador Zenone, parmi appunto, come se volesse ad uno, o ad un altro corpo infetto attribuire il contagio, generato da corruzione d’aria universale.**

*L. Briefe die neueste Literatur betreffend I. Th. Berlin 1767

** (A’ deák nyelvvel együtt, annak numerosa, mértéke is elrontatott, ’s a’ durva Leoninus versek szokásba jövén, e’ kettő, a’ köz nép beszédjében lévő rimekké változott. Akkár ennek,

akkár annak akarja valaki ezen versek ostoba feltalálását tulajdonítani, midőn kezdőjeknek vagy egy Benedek szerzeti barátot, Leot, vagy Zeno Császár idejébeli Teodolo papot említ, úgy tetszik nekem, mintha csak ez vagy amaz elnyavalyásodott testtől akarná azon pestist, melyet a' közönséges levegőnek megromlása okozott, származtatni.”¹⁷⁴

Nem kevés idő kellett hozzá, hogy az elítélt leoninus-vers feltételeken szabadlára kerüljön. Érdekes, hogy Arany János idős korában tért meg a leoninusokhoz, párhuzamosan azzal, hogy ekkor írt *Verses talány* címmel olyan logogriphe-et, amely tökéletesen belesimul fiatalságának, 1830-1840-es éveknek a szótagrejtvényei közé. Leoninust akkor használt, ha nagyon epés kívánt lenni: ilyen *Az orthologusokra II., VI., VII.*, a négysoros *A szigeten*, de ami kifejezetten a leoninus magyar hagyományára utal vissza, az 1880 körül írt *Gyöngyösiád*:

Fáradt elmével ne akarj futtatni gebével:

Mert gebe meg ha szakad, kitöri árva nyakad.¹⁷⁵

A megkötések, láttuk, szívósak. Olykor, mint Jules Verne-nél a Nautilus, alámerülnek, eltűnnek a kulturális felszínről, hogy később váratlanul újra felbukkanjanak. Emlékezzünk Babits Mihály 1911-ből való *Új leoninusok* című költeményére:

Kékek az alkonyi dombok, elülnek a szürke galambok,

Hallgat az esteli táj, ballag a kései nyáj.

De ugyanilyen szívós a leoninus-ellenesség hagyománya is. Emlékszünk arra, hogy a 19. század eleje sosem konkrét leoninus-költeményeket támadott, hanem magát a versformát, a versnemet vagy a megkötést, ahogy tetszik. És a Kazinczy-nemzedék nevezte „elegybelegynek”, „keveréknek”, amit Kazinczy, olvastuk, szobrászati hasonlítással érzékeltetett, az üvegszemű és parókás, színesre festett vatikáni Apollón képzetével. Pontosan kétszáz évvel később hasznos és tanulságos, a vers tanát versírási gyakorlatokon keresztül tanító könyvében Horváth Viktor kulináris hasonlítással ítéli el a leoninust, szőröstül-bőröstül, versformaként. Szerinte a megrímelt időmértékes sor végén „[...] ez így már kétszeres sorzárlat, kétszeres határjelölő, kétszeres megállítóhely: ritmikai + akusztikus zárlat. Ha valami önmagában elég erős, akkor abból kockázatos kettőt használni – lehet, hogy virtuóz megoldás, viszont olyasféle tüneteket okozhat, mint amikor két étel önmagában nagyon finom, de ha kombináljuk őket, gyomorrontást kapunk – mint az epertorta és a halászlé

¹⁷⁴ D. G. [Döbrentei Gábor]: *Magyar litteraturát illető jegyzések. Egy szépelméjű ifjú-barátomnak*, Erdélyi Muzéum, Második Füzet, 1815, 106-109. p.

¹⁷⁵ Arany János összes művei VI. kötet, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, sajtó alá rendezte Voinovich Géza, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952, 156., 157., 176. p.

szintézise.”¹⁷⁶ Én vallom, hogy egyetlen versforma, egyetlen alakzat, egyetlen rímfajta, egyetlen megkötés sem sújtható a kollektív bűnösség vádjával. Értéksemleges, de irodalomtörténeti és összehasonlító megközelítést tartok helyt- és időtállóknak.

17. §. *Des vers coupez* (A kettészelt verssorokról, Tabourot, 153r)

Mielőtt a »cifraság, a kettészelt verssorok defincióját megadta, Étienne Tabourot« e fejezet kezdetén is hozzákötötte jelenlegi tárgyát a megelőző fejezet tárgyához. „Miután beszéltünk az olyan Leoninus versekről, amelyek középen rímelnék, a kettészelt sorokról fogok beszélni, amelyek oly kellemesen készülnek, hogy a sor közepéig olvasva rövid négy vagy hat szótagból álló rövid francia verssorokat találsz, s ezek a sorok közepén összerímelnék, és a leggyakrabban az ellentétét tartalmazzák annak, amit a teljes sor kifejez. Ilyenből több botrányos és lázító darabot láttam [...]”.¹⁷⁷ Majd előbb személyes példák következnek: egy rövid kettészelt költemény a „bátortalan” Castor Amphiuie-től, egy „a nemes és erényes és fürge elméjű Charlotte nevű hölgytől”, és egy olyan, amelyet Tabourot egy fiatal ügyvédtől kapott. Ókori példákat itt az értekezés szerzője nem ad, Scaligerre és Cardanusra hivatkozik, és e megkötés példáit elviszi a képversek felé.

E megkötés esetében annál fontosabb most Gabriel Peignot *Filológiai mulatságaihoz* fordulni! Nála a megkötés elnevezése *vers brisé*, összetört (és nem kettészelt) verssorok, mert ő nem csupán kettémetszett, hanem apróra tört sorokról is beszél. Az összetört verssorok e megkötést elviszik a kombinatorikus megkötésű költemények irányába. Az összetört verssorok kombinatorikus lehetőségeiről az OuLiPo-tag Jacques Roubaud gy beszélt egy *Biológiák és prozodiák* tárgyú ülésen, a jelenséget 15. század végi példán szemlélítve: „Jean Meschinot-nak *A Szűz litániái avagy Nyolcszoros vagy tizenhatszoros Imádság* című műve, melyről Paul Zumthor beszélt, felvet egy apró kombinatorikai problémát. Íme, a szöveg a *Hercegek látcsöve* kiadás alapján (ez Meschinot opus magnuma), melyet legutóbb Christine Martineau-Genieys adott ki (Droz, Genève, 1972):

¹⁷⁶ Horváth Viktor: *A vers ellenforradalma. A versírás és versfordítás tanulása és tanítása*, Magvető, Budapest, 2014, 37-38. p.

¹⁷⁷ „Ayant parlé des vers Leonins, qui au milieu se riment, ir parleray des vers coupez qui se font si gentillement que ne lisant que la moitié du vers, vous trouvez de petits vers François, de quatre & six sillabes, qui se riment au milieu du vers, & le plus souvant contiennent le contraire de ce qui est exprimer au vers entier. L’en az veu plusieurs scandaleux & seditieux [...]”, Tabourot, *i.m.*, 153r.

D'onneur sentier. Confort seur et parfait
 Rubi chieris. Tres precieux
 Cueur doux et chier. Suport bon en tout fait
 Infinis Pris. Plaisir melodieux
 Esjouy Ris. Souvenir gracieux
 Dame Defens. Mere de dieu Tres nette
 Appuy Rassis. Desir humble joyeux
 Mame Defens. Tres chiere Pucelette.

Pigouchet kiadása (1495) megállapítja, hogy e költeményt »harminckét- vagy még többféleképp...« olvashatjuk. 1895-ös, Meschinot-ról írott tanulmányában La Borderie 254 lehetséges olvasatot talál. És csakugyan, e nyolcsoros mű tízszótagos sorainak a fől sorai, mivel szintaktikailag egymástól független mondatok, felcserélhetők, akkor is, ha tekintettel vagyunk a rímekre. Ha szerényen is, Meschinot Queneau előfutárja (*Száz ezer millió költemény*). Ugyanakkor valójában a lehetséges kombinációk száma, tehát azoknak az »értelmeknek« a száma, amelyek a szóban forgó költeményben implicite benne vannak, jóval nagyobb 32-nél vagy 254-nél. A költemény 8 tízszótagos sorból áll, a rímképlet *ababbcbc*; s mivel mindegyik tízszótagos sor két, egymástól független fől sorra oszlik (4 + 6), az első fől sorok rímelnak egymással (belső rímek) és ugyanezt a képletet követik (*a'b'a'b'b'c'b'c'*). Az első sor esetében tehát 4 *a* rímkiválasztási és 4 *a'* rímkiválasztási lehetőségünk van, teljesen függetlenül mindenről, tehát a lehetséges bármilyen első sor $4 \times 4 = 16$. Ezután könnyen belátható, hogy ugyanígy 16 második lehetséges verssor létezik. A harmadik verssor elő van írva, mivel csak két *a* rímünk van, és az egyiket már kiválasztottuk. A negyedik sor 9 választási lehetőséget ad, az ötödik 4-et és a hatodik újra 4-et (*a c* és *a c'* rím). (Nem számolunk azzal a ténnyel, hogy a *c* nőrim.) Tehát összesen 36 864 költeményünk van, ami nem is olyan rossz. De a költemény egyéb belső rímei is beszámíthatóak. Az első fől sorban a *Rubi* és az *Apuy* felcserélhető, ugyanúgy, ahogyan a *Dame* és a *Mame*, valamint az *infini* – *esjouy*. Ez 8 új választási lehetőséget ad. Éppígy a második fől sorokban a *confort* és a *support*, permutálható a *safir*, a *plaisir* és a *désir*, ami még 12 újabb választási lehetőséget ad. Az előző eredmény tehát 96-tal megszorozható, így Meschinot virtuálisan 3 548 944 költeményt komponált meg.¹⁷⁸ Az ilyen *proteuszi verssor* a nálunk használatos retorikákban is föllelhető, például 1693-ban Moesch Lukács *Vita poeticájában*.

¹⁷⁸ *Biologies et prosodies*, Dir. par Jean-Pierre Faye et Jacques Roubaud, 10/18, Union Générale d'Éditions, Paris, vol. I., 222-223. p.

Vagyis nem csak kettészelhető a verssor, hanem össze is törhető, ami megnyitja az utat a permutációs írás és olvasás lehetősége felé. Gabriel Peignot valószínűleg ennek a jelzése miatt egészítette ki a verssorok *couppés* jelzőjét a *brisés* jelzővel. Ám az némileg megtévesztő, hogy mind az Akkordok Ura, mind Philomneste úr a fejezet vagy szakasz címében *vers*-ekről, vagyis verssorokról vagy teljes versekről beszél, holott mindkettőjük emlegeti a *prose couppée*-t, illetve a *prose brisée*-t is, igaz, Tabourot csak igen érintőlegesen. Ez is a jelenség nem költészet- és műfajspecifikus, hanem megköötéses természetére mutat. Peignot példát is ad a kettészelt prózára, egy kisasszony és egy férfi egy-egy levelét, „melyek mindegyikének értelme diametrálisan szemben áll a másikkal”. A *Filológiai mulatságok* verses példái közül az első Octavien de Saint-Gelais-től való, kettő Étienne Tabourot *Bigarrures*-jéből, majd következik az a nevezetes példa, amely véletlenül éppen abban az évben érkezett be a magyar irodalomba, amikor az *Amusemens philologiques* első kiadása megjelent, vagyis 1808-ban. Gabriel Peignot gy fogalmazott: „Voltaire ZADIGja még egy példát ad nekünk az összetört sorokra, melyek fele ellenkező értelmű azzal, amit a négysoros teljes egésze kifejez. Íme:

Par les plus grands forfaits
Sur le trône affermi,
Dans la publique paix
C'est le seul ennemi.

A négysorosnak ez a fele sértő a királyra nézve; ha egyesítjük a másik felével, a sértés eltűnik.

Par les plus grands forfaits j'ai vu troubler la terre;
Sur le trône affermi le roi sait tout dompter.
Dans la publique paix l'amour seul fait la guerre:
C'est le seul ennemi qui soit à redouter.¹⁷⁹

Mint oly sok megköötést esetében, itt sem árt, ha a szerző felhívja az olvasó figyelmét, hogy itt ő egy bizonyos contrainte-et alkalmaz, s teheti ezt a címben vagy az alcímben, de a vers kettészakítását, ennek következményét, majd a költemény újraegyesítését történetbe is beágyazhatja. Visszatérve a kettészelt verssorokhoz, így járt el Voltaire is az 1747-ben megjelentetett *Zadigban*, amelynek alcíme: *Keleti történet*. A hosszú elbeszélés vagy rövid regény a fentebb franciául idézett *vers couppés* történetét az udvari inrika részévé váltan így ágyazza be a műbe:

¹⁷⁹ [Gabriel Peignot:] *Amusemens philologiques ou Variétés en tous genres*, par G. P. Philomneste, B. A. V., Chez A. A. Renouard – Allais, A Paris, M. D. CCC. VIII., 38-39. p.

Zadig „Elővette jegyzőkönyvecskéjét, rögtönözve négy verssort írt bele, s odaadta olvasni a szép hölgynek.

Barátai kérték, hogy mutassa nekik is, de szerénysége, vagy inkább a jó értelemben vett hiúsága meggátolta ebben. Tudva, hogy a rögtönzött vers csak annak jó, akinek kedvéért íródott, kettőbeszakította a jegyzőkönyvecskéjének azt a lapját, amelyikre írt, s a két foszlányt egy rózsabokorba hajította, ahol aztán hiába keresték. Futó eső kerekedett, bementek a házba. Az Irigy a kertben maradt, s addig kutatott, míg a lap egyik darabját meg nem találta. Az úgy szakadt el, hogy minden fűsornak magában is volt értelme, sőt teljes, bár rövidebb sornak látszott; de még furcsább véletlenségből ennek a rövidsoros versnek olyan értelme talált lenni, hogy a legszörnyűbb sértéseket tartalmazta a király ellen; így hangzott:

Gaztettet visz végbe
Trónján ülő fenség
A köz-békességbe’
Csak ő az ellenség

Az Irigy boldog volt, először életében. [...] Mialatt [az elítélt Zadig] a halálra készülődött, a király papagája elrepült az erkélyről s lecsapott Zadig kertjében egy rózsabokorra. A szomszédos fáról a szél egy őszibarackot s az ráesett egy kis lapra és odaragadt. A madár fölkapta a barackot lapostul s az uralkodó térdére tette. A fejedelem kíváncsiságból elolvasta: szavak voltak összefüggő értelem nélkül, mintha versvégződésnek lennének. Szerette a költészetet, s az olyan fejedelemben, aki szereti a verseket, mindig lehet reménykedni; papagájának kalandja gondolkodóba ejtette. A királynénak eszébe jutott, mi volt írva Zadig jegyzőkönyvecskéjének lapjára s odahozatta.

Egymás mellé rakták a két darabot, tökéletesen összeillettek, s akkor elolvasták Zadig versét úgy, ahogy megírta:

Gaztettet visz végbe sok gonosz, ki sarcol,
Trónján ülő fenség győztesen söpri el.
A köz-békességbe’ most szerelem harcol,
Csak ő az ellenség, akitől félni kell.”¹⁸⁰

Amikor 1808-ban magyarra fordította Voltaire *Zadig*-ját, jól látta, hogy a francia író az egzotikus keleti múltba, egy időben meghatározatlan múltba és egy térben pontosan nem rögzített országba írta bele történetét, és az *Etelka* ugyanígy járt el, csakhogy egy, a 19. század

¹⁸⁰ Voltaire: *Zadig avagy a fejedelem*, fordította Benedek Marcell, in: Voltaire: *Kisregények*, Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1955, 37-38. p.

derekán korszerűtlennek és helytelennek ítélte, régebbi fordításeszemély alapján. A *nosztrifikációs*, vagyis honosító fordítás eszménye Dugonics Andrással a *Zadig* cselekménymenetét a 10. század második felére helyezte, térben Magyarországra, ahol ekkor Taksony fejedelem uralkodott. A címszereplő neve is megváltozott: *Cserei, egy honvári herceg*. S mivel az eredetiben Zadignak nincs keresztnéve, a mi címszereplőnk is egyszerűen csak Cserei. E fordításeszemély miatt e regényt ma Dugonics András utolsó regényeként emlegeti az irodalom, s legfeljebb mellékesen jegyzi meg, hogy Voltaire *Zadigjának* fordítása. A translációnak az a módja, hogy nem szavakat fordítunk szavakra, hanem kultúrát kultúrára, úgy tűnik, mintha mostanság lassan visszatérne.

Nézzük meg kettészakított versünk magyar sorsát! Mint olvastuk, *Zadig* is költeményeket, ennél fogva Cserei is. Csakhogy Voltaire-nél *Zadig* költői oeuvre-jéből egyetlen quatraint olvashatunk, amely semmiképp nem epikus költemény, a mi Csereink a magyar epikus hősköltészet egyik szerzője.

„Az augusztai verekedésről beszéllöttek ekkoron, melyben Bulcsú, Lehel és Botond (három magyar vezérlők) a németektől fölakasztattak. Erről a történetről egynehány jó verseket írta Cserei, de (mivel magát dícsértetni éppen nem akarta azokkal) azokat készületleneknek lönni mondotta, el se akarta ezek előtt olvasni.

De hogy elolvassa (mivel virganc esztét jól ösmerték emezek), ugyancsak reávéhették. Teccött a gondolat, és nagyon kérték a szerzőt, hogy azt a budaiakkal közöllye. Azon vóltak ezzel, hogy a fejedelmi udvarba béhasson, és Takson előtt böcsületet vallyon. Ezek akarták ötöt a fejedelmi udvarba vinni, és ott ötöt mögerősíteni.

De ezt a kérést éppenséggel bé nem akarta tellyesíteni Cserei. Hogy esedezéseikkel ki ne facsarhassák tölle, egy kevés üdöre vendégeit elhagyá, félrement (tudniillik) egy bokor mellé, holott a verseket kettőszakasztotta, és a bokorba vetötte.

Hogy osztán vendégjeihez visszájött, noha ezek ismét azon vóltanak, hogy a verseket a leírásra engedgye; de azt ő már lehetetlennek lönni mondotta, mivel hatalmában nem vólnának immár.” [És az udvarban beindul az intrika, a Csereire irigy Darázs szimatolása, a kutakodás és kutakodtatás Cserei után, rágalomkoholása, majd a feljelentés a fejedelemnél.] „Midőn ezek a kertben sétáltak, azomban Darázs (minden alkalmatosságra ügyelvén, melyben Csereinek árthatna), a kerteleten kívül, szünet nélkül vigyázott. Megsajdítván a papirosnak kettőszakasztását (és abban valami nyomos dolgot lappangani gondolván), minekutánna amazok a kastélyba fölmentek, és (mivel ekkor már a szürkület is közel vólt) a papirosnak csak egy darabját látta, mellyel osztán hazamönt.

Csak alig várhatta, hogy az írást elolvashassa. Gyertyát gyújtatván, hogy azt hozzája vitte, ezeket olvasta a papiroson leírva:

*Átkozhattya Lehel
Takson fejedelmet
Hogy érötte veszött,
Ne adjon kegyelmet.*

Mi köllött több ennél Daráznak?”

Ezt követte a feljelentés. Csereit és négy vendégét Taksony elfogatta, és Sepel szigetére vitette őket. Nem sokkal később a fejedelem egy hollót lenyilazott, mert annak szájában látott valamit, amiről azt hitte, hogy a lánya elveszett gyémántos gyűrűje lehet. Lánya, Örkény hercegisasszony leszaladt a kertbe a lelőtt hollóhoz.

Ennek a „Szájába pedig nem a gyémántos gyűrűt, hanem egy írott papiroskát szemlélt. írva ezek valának:

*Átkozhattya Lehel végét csatájának;
Takson fejedelmet tévén bírójának.
Hogy érötte veszött, nem tartya kárának,
Ne adgyon kegyelmet Augusztá várának.”¹⁸¹*

Ha felmérjük azt a távolságot, ami Voltaire és Dugonics András versszövegének szoros jelentése között fennáll a nosztrifikációs fordítás eszményének és gyakorlatának köszönhetően, elmondhatjuk, hogy Cserei *magyar vers couppés*-t szerzett.

18. §. *Des Description Poetiques* (A költői leírásokról, Tabourot, 157r)

Meglepő, hogy a költői leírást a megkötések, a „cifraságok” között találjuk, de csak azért meglepő, mert Étienne Tabourot e terminust nem abban az értelemben használta, ahogyan a 20. században a nyelvi és irodalmi általános iskolai oktatásban előkerült, vagyis nem verses vagy prózai műfajról van nála szó, nem valamely *látvány* leírásáról, és nem a fogalmazás nagy tömbjéről az elbeszélés – leírás – értekezés hármasságán belül. Kételyeimet egy modern irodalmi mű oszlatta el, Georges Perec magisztrális és monumentális munkája. *Az Élet használati útmutató*, amely az alcíme szerint *Regények*, 1978-ban jelent meg, a szerző a művet *Raymond Queneau emlékezetének* ajánlotta. Nos, a vaskos mű egy Preambulummal

¹⁸¹ Dugonics András: *Cserei, honvári herceg*, sajtó alá rendezte Belia György, Magyar Helikon, Budapest, 1975, 40-43. p.

kezdődik és egy Epilógussal zárul (amit tartalomjegyzék, utóirat és különféle mutatók egészítenek ki). Maga a kereken 600 oldalas mű nem tartalmaz mást, mint *leírásokat*, ez ennek a könyvnek a megkötése.¹⁸²

A költői leírások »remekpéldáit« Étienne Tabourot Vergiliusnál találja meg, ráadásul úgy, hogy párizsi tanulmányai alatt nagy gyönyörűséggel gyűjtötte a vergiliusi vihar-leírás, Priamus és Pyrrhus vitája, a Laocoönt felfaló kígyók jelenete mellé az őt követő szerzőket, egymás mellé téve Poppea halálának descripcióját Lucanusnál, és Dido halálát Vergiliusnál. „Mai francia költőinket szerencsésen segítik e szép leírások, de soha nem tudnám mindet ide csatolni. Közülük csak kettőt vagy hármat hozok ide jó barátomtól, Jacques Pelletier-től, akinek az emlékezete igen tetsző a számomra.”¹⁸³ De természetes ezeket követik még egyéb más példák is. A *description poétique* azért is tűnhet fel Tabourot és követői szemében megkötésnek, mert műnemtől és műfajtól, versességtől és prózaformától függetlenül bármilyen írásfajtaban megjelenhet. És ez magyarázza azt is, hogy itt a *Bigarrures* szerzője személyes ízlésére hagyatkozik példái megválasztásakor. „Végtelen számú jó szonettet találhatnék neked a mi francia költőinknél, melyek teli vannak gazdag leírásokkal, de mert már ezeket kinyomtatták, inkább szeretném a magam módjára ezt az ötöt adni [...]”¹⁸⁴

Azért még ennek a „laza” megkötésnek is megvannak a maga követelményei. Egy olvasóhoz írott előszóban 1649-ben a költő így foglalta össze ezeket: „[...] a Költészet sok szabadságot ad a Leírásaiban; amikor megkötés [contrainte!] nélkülinek tűnik, és a maga szeszélyét követi, akkor sem mást, mint az anyagait; És amikor semmilyen szabályt nem fogad el, csak a Génuszát, anélkül, hogy gondot fordítana az illendőségre, amit megőriz az Epikus Költeményben vagy a Tragikusban, úgy véli, csak szórakoztat. Tulajdonképpen itt mutatkozik meg olyannak, amilyen, amikor természetes [naturelles] szépségei kendőzetlenül előtűnnek; amikor anélkül, hogy a mesterségesség megkötné [sans se contraindre par l’artifice], nincs törvénye, csak a szellemesség erőteljessége; a leírt dolgokban a Természetet követi, annyiban ad szavakat neki, amennyiben a Teremtmények Anyja ad különféle ékítményeket. Véleményem szerint ezt meg kell bocsátani nekem; Ha e Leírások kissé hosszúak, és ha olykor mentek az olyan gondolatoktól, melyekkel ma Költőink elbájolják a

¹⁸² Georges Perec: *La Vie mode d’emploi*, Romans, Hachette, Paris, 1978.

¹⁸³ „Nos Modern poëtes François, se sont heureusement aydez de ces belles descriptions, mais ce ne seroit iamaïs faict de les rapporter toutes icy. Je n’en veux donc mettre que ces deux ou trois de Iacques Pelletier, mon tres intime amy, la memoire duqu’el m’est agreable.” Tabourot, *i.m.*, 159r.

¹⁸⁴ „Je te pourrois trouuer infinis bons sonnets dans noz Poëtes François, esquels y a de riches descriptions, mais pource qu’ils sont ia imprimez, i’ayme mieux bailler ces cing de ma façon [...]”, Tabourot, *i.m.*, 160v.

Szellemeket: úgy vélem, hogy nem kell felhánytorgatni a Költemény hosszúságát, szemben azzal, amivel beéri, és ami teljesen kielégíti [a költeményt]”.¹⁸⁵

Egy pillanatra térjünk vissza a vergiliusi és lucanusi hagyományhoz! Műveik a 16-18. században úgy jelentek meg, hogy a lapszéleken különféle margináliák olvashatók, s ezek nem csak egy-egy rész összefoglalói, hanem tagolási eszközök is az egyes fejezeteken belül. Ahogyan ezt például Listius László is tette 1653-ban megjelent *Cladis Mohachianae* című eposzában. A szerzői margináliák gyakran tárgyi magyarázatok, forrásmegjelölések, de gyakran a leírás jelzései. Például „Descriptio Hungariae”, „Magyar országnak leírása.”¹⁸⁶

Ami a költői leírás későbbi, 18. század végi helyzetét illeti, még nem tudok semmit hozzátenni Szauder József *Sententia és pictura* tanulmányához, amelyben a jelenséget a szerző a horatiusi „ut pictura poesis” elvéhez kötötte, és követelményeit az 1787-es *Institutiones ad eloquentiam* retorikájából, valamint G. A. Szerdahelyi *Ars poetica generalis*-ából rögzítette. Ha visszagondolunk Jean de Boussières véleményére a *description poétique* adta szabadságról, Szauder József véleménye összhangzik vele: Csokonai Vitéz Mihálynak „A sententia-vers erősen megkötötte a kezét, a leíró vers, a pictura ezzel szemben szabaddá tette.”¹⁸⁷

19. §. *Des autres sortes de vers follaftement & ingenieusement pratiquez* (A tréfásan és leleményesen művelt egyéb versfajtákról, Tabourot, 164r)

¹⁸⁵ „[...] la Poësie prenant beaucoup de liberté dans ses Descriptions; où elle semble sans contrainte, & suivre son caprice, plus qu'en nulle autre que de ses matieres; Et où ne recevant aucune règle que de son Genie, sans se mettre en peine de la bien-seance qu'elle garde dans le Poëme Epique, où elle se montre telle qu'elle est, où ses beautés naturelles paroissent à nud; où sans se contraindre par l'artifice, elle n'a point de loix que la vigueur de sa boutade; imitant la Nature dans les choses qu'elle décrit, & leur donnant autant de paroles, que cette Mere des Creatures leur donne ornemens diuers. C'est à mon avis ce qui doit me faire pardonner; Sic es Description sont vn peu longues, & si elles paroissent vuides de quelques pensées, dont nos Poëtes rauissent aujourd'huy les Esprits: Certes il me semble qu'on ne doit point reprocher la longueur à la Poësie, à l'endroit où elle se contente, & où elle se satisfait pleinement [...]”. [Jean de Boussières:] *Les Descriptions poétiques de J. D. B.*, A Lyon, Chez Iean Bapt. Devenet, M. DC. XLIX., oldalszámozás nélkül.

¹⁸⁶ Régi Magyar Költők Tára XVII. század 12. *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, sajtó alá rendezte Varga Imre, Cs. Havas Ágnes, Stoll Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 293-294. p.

¹⁸⁷ Szauder József: *Sententia és pictura (A fiatal Csokonai verstípusairól)*, in u.ő: *Az estve és Az álom. Felvilágosodás és klasszicizmus*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1970, 159. p.

Lassan közeledünk Étienne Tabourot különös könyvének, legalábbis a *Bigarrures*-nek nevezett első kötetnek a végéhez. Ez a fejezet saláta-paragrafus, számos megkötés gyűjtőhelye. Ezzel az Akkordok Ura is tökéletesen tisztában van, ezért kezdi így: „Azért, hogy teljes joggal bele ne fáradj a következő versek sok-sok példájába, csináltam egy külön fejezetet *iuxta illud, lito longior est titulus*, ide gyűjtve össze mindazt, amit a legméltóbbnak találtam.”¹⁸⁸ Hogy e saláta-jelleget némileg oldjam, és hogy az ebben a §-ban tárgyalt jelenségek átláthatók legyenek, az egyes megkötéseket római számokkal különítem el egymástól.

I. Miként a legelső fejezetben, Tabourot itt is az ábécétől indul el, és olyan költeményeket mutat be, amelyek „[...] az Ábécé összes betűjét tartalmazzák.

Qui flamboyant guidoit Zephyre sur ces eaux.

Egy német ember Avignonban közölte velem, hogy látott egy ehhez hasonlót latinul.

Duc Zephyre exurgens curuum cum flatibus aequor.

És ez a másik Scaligertől való.

Vix Phlegeton Zephyri, quaeres modo flabra Micullo.”¹⁸⁹

Bár Tabourot nem nevezte a nevén, e megkötés a *pángramma*. Példái szerfölött ritkák, mert igen nehéz az ábécé összes betűjét egyetlen verssorba foglalni. A *pángramma* pozitíve azt írja elő szerzőjének, hogy minden egyes betű előforduljon a sorban. Ez magyarázza, hogy úgy az egy francia, mint a két latin nyelvű sorban ott van Zephyrus és Zephyre: a z mindkét nyelven igen ritka. Negatíve a *pángramma* azt írja elő szerzőjének, hogy legyen ökonomikus, és a *pángrammatikus* sorban mennél kevesebb legyen a betűismétlés. A három példából a francia a leggazdaságosabb e szempontból, a teljes ábécé valamennyi betűjét egy 37 betűkarakterből álló sorba foglalta,

II. Ha a *pángrammának minden* betűt magában kell foglalnia, akkor ennek ellentéte a *lipogramma*: itt - ahogy a Tabourot által szintén nem használt elnevezés mondja, amely a görög *leipo* (hiányozni) és a *gramma* (betű) szavak összetétele – a szövegből valamely betűnek hiányoznia kell. E megkötés kettős, görög és zsidó eredetét röviden jelzi, utalva Pindarosz egyik carmenjére és Hermoneusra, másrészt utal Dávid 7. zsoltárának egyik versére (fr. verset), amelyben nincsen *a* (*Nolite fieri sicut equus & nulus, quibus non est*

¹⁸⁸ „A cause que tu t’ennuyerois à bon droict, si pour pour chasque exemple des vers suyuns ie faisois vn chapire à part *iuxta illud, lito longior est titulus*, i’ay ramassé tout ce qui m’a semblé de plus digne.” Tabourot, *i.m.*, 164r.

¹⁸⁹ „*Qui flamboyant [...] Vn Allemand m’aduerit en Avignon qu’il en auoit veu vn semblable Latin. Duc Zephyre [...] Et cest autre de Scaliger. Vix Phlegeton [...].*” Tabourot, *i.m.*, 164r-v.

intellectus). Tabourot ehhez hozzáteszi, hogy „Márpedig találhatók szigmatgyűlöletek, alfagyűlöletek és lambdagyűlöletek, stb.”¹⁹⁰ Mivel saláta-fejezetről van szó, ezzel az Akkordok Ura le is zárta a lipogrammatika tárgyalását.

De nekünk meg kell állnunk, hogy eljuthassunk az OuLiPo lipogrammatikus írásgyakorlatához. És hogy ide eljuthassunk, figyelni kell arra, hogy 1808-ban Gabriel Peignot a *Filológiai mulatságok* kötetben mit mondott *A lipogrammatikus versről*. „Larandai Nestor, aki Severus császár idejében élt, szerzett egy lipogrammatikus Íliászt; az első ének A nélküli, a második B nélküli, a harmadik G nélküli, stb. Tryphiodorus ugyanilyen módon készítette Odüsszeiáját. Hermioni Laszosz, ez az igen régi költő Sz nélkül készített egy ódát és egy himnuszt. Pindaros szintén Sz nélkül írt egy ódát. Fabius Claudius Gordianus Fulgentius szerzett egy rövid művet latin prózában, felosztva a 23 betűnek megfelelően huszonhárom egységre, ahol az első A nélküli, a második B nélküli, stb. [...] De Court abbé *variétés ingénieuses*-ében közreadott öt levelet, melyekben csak négy magánhangzót használ, az A hiányzik az elsőben; az E a másodikban; az I a harmadikban, stb. Ugyanebben a gyűjteményben van még egy egyszótagos [monoszillabikus – Sz. Cs.] szavakkal megírt levél, ahhoz hasonló, amelyet Bouffler címzett ... hercegéhez (erről másutt fogunk beszélni).¹⁹¹ Lope de Vega öt prózában írott novellát tett közzé, az első A nélküli, a második E nélküli, stb. Leti a humorista akadémián Rómában előadott egy beszédet *A bandita R.* címmel. Ebben nem található R. Általánosságban elmondható, hogy az alkotások e neme oda tartozik, amit *nugae difficiles*nek nevezünk, és ezek csak egy bizonyos időben voltak szórakoztatók. Ezért bárki szerző elítélhető, ha saját korát szolgálja ki; ízlése és tehetsége rossz eszmeiségét adja. De olykor komoly foglalatosságokra serkenthet az ilyen nemű rövid darab.”¹⁹²

Azért kellett hosszabban idéznem Gabriel Peignot-t, aki ebben a cikkelyben is, a folytatásban erősen támaszkodott, hogy a lipogrammatikát elemeljem attól, amit a mi magyar verstörténetünk diktálhat, kivonnám egy olyan megítélés alól, amely azt mondja, itt is az érzékenység korát megelőző, barokk és későbarokk ízlés egyik eleméről van szó. És ekkor utánék röviden egy genealógiai sorra: Étienne Tabourot genuit Gabriel Peignot qui genuit

¹⁹⁰ „Or comme il s'est trouué de ces Misosigmes, Misoalphes & Misolambdes, &c.” Tabourot, *i.m.*, 164v.

¹⁹¹ Gabriel Peignot majd e különösen hosszú cikkely végén tér vissza erre a szövegre, és idéz belőle hosszan. Azért nem taglalta a cikkely elején, mert itt a lipogrammatikus *vers* áttekintéséről van szó, a cikkely végén viszont már a lipogrammatikus *próza* természetéről. Hogy a tárgyalt jelenség egyaránt működtethető versben és prózában, világosan mutatja a lipogrammatika megkötéses (contrainte-es) természetét.

¹⁹² [Gabriel Peignot:] *Amusemens philologiques ou Variétés en tous genre*, par G. P. Philomneste, B. A. V., Chez A. A. Renouard et Allais, A Paris, 1808, 92-93. p.

Raymond Queneau qui genuit Georges Perec. Már egy ízben említett előadásában, az OuLiPo hajnalán Queneau úgy emlegette a lipogrammatikát, mint a párizsi csoport írástörekvéseinek egyik irányát. Röviden vázolja a lipogrammatikus szövegek történetét is, megnevezve forrását, Gabriel Peignot *Filológiai mulatságait*. De két igen fontos dolgot tesz ezzel. Egyrészt elhagyta – vagyis nem vette át, helyesen – a fenti idézet utolsó három mondatának (elmarasztaló) értékítéletét, egyszerűen hallgatott az egyes lipogrammatikus szövegek esztétikai értékéről.¹⁹³ Másrészt ő maga is kipróbálta az írásnak ezt a megkötését. De igazán az a Georges Perec építette be saját írásgyakorlatába a lipogrammatikát, aki 1969-ben egy teljes regényt jelentetett meg, amelynek a szövegében nincsen *e*! Ezért a címét, *La disparition*, nem szabad így magyarázni: Az eltűnés, talán még a leghelyesebb A hiányzás lenne. Életveszélyes vállalkozás, hiszen a lipogrammatikus szöveg készítésének nehézségi skálája követi az egyes betűk gyakorisági skáláját: a legkönnyebb talán *x* nélkül, de a legnehezebb bizonyosan *e* nélkül, mert ez utóbbi, mint a magyarban is, a francia nyelvben is a leggyakoribb. Georges Perec nem használhatta például a létige jelenidejű egyes szám második és harmadik, és többes szám második személyét (*es, est, êtes*), nem használhatta a határozott névelő hímnemű alakját (*le*), nem írhatta egy nőről beszölvé, hogy ő (*elle*), mert csak a könyv borító- és belső címlapján szerepel *e*, így: *Georges Perec*. A regény így teszi hiányzóvá szerzőjét.

Georges Perec ennek a megkötésnek a fordítottjával is írt egy regényt, egy olyan, az imént utaltnál rövidebb regényt, amelyben csak egyetlen magánhangzó van. E megkötés megnevezése: *monovokalizmus*. E kötetének címe *Les revenents*, kissé pontatlanul csak *E szellemek* címmel fordítanám, mivel benne csak egyetlen magánhangzó található: az *e*. Tegyük hozzá, az OuLiPo történetének kezdetén Raymond Queneau írt nevezetes monovokális szöveget, angolul: *What a man!* Ami a francia nyelvben egy olyan problémát is fölvet, amit a maga részéről Perec egy esszében tisztázott. Ha lipogrammatikus és monovokális szöveget készít, ezt az *e*-t betűösszefoglalóként kell felfogni, azt kell mondani, hogy *e* az *é*, az *è*, az *ê* és az *ë* is. Mint tüstént látni fogjuk, *e* felfogás jegyében írtak magyar szerzőink monovokális verseket a 18. század végén és a 19. század elején. Ha viszont az *e*-t nem betűkarakterként fogjuk fel, ha nem úgy gondoljuk el, hogy az *e* fonéma, hang, akkor felhasználhatók olyan szavak is, melyekben például *ai* betűkapcsolat van. Ekkor viszont nem lipogrammatikáról, hanem lipofóniá kell beszélni, amely úgy teremti meg a

¹⁹³ Raymond Queneau: *Le L.I.P.O.*, in uő: *Bâtons, chiffres et lettres*, Paris, Gallimard, 1965, 322-323. p.

monovokalizmust, hogy nem egy, hanem négy magánhangzót zár ki az ötből, és csak egyet használ.

Ha e jelenségre egyáltalán kitérnek, a múlt évszázad irodalomtörténészei Édes Gergelyt szokták emlegetni, jó, ha az övé mellett szórványosan felbukkan egy-egy név. Nála az izovokalizmus ilyen eredménnyel járt:

V. ENYELGÉS.

Egy nekem mézzel kedveskedett személynek beszéde e béllyegenn, 1787-benn.

Egy nem rest sereg, egy tegezes nép; kész eledelre

Egy méznél édesebb Méhésznek mézet eresztett.

Mellynek eme' részét ez edénnyel, egész szeretettel

Egy lépes-méznél édesebb Édeshez eresztem,

Kérem végye jelét kedvessenn e' szeretetnek.¹⁹⁴

E megkötést két olyan verses szövegen mutatom be, amelyek régóta igen kevésbé ismertek. Az egyik *Az Újj Bétsi Magyar Múza* 1794-es szövegközlése, amelynek legfőbb érdeme, hogy a monovokális versek szerzőjét, Varjas József debreceni tanárt nevezi meg a magyar monovokalizmus feltalálójának, vagyis kezdeményezőjének.

Debreczenből 4 Febr. 1794.

Midőn 1775-benn Néhai Debretzeni Professor T. T. *Varjas János* Uram, nevezetes E-é-és verseit fel-találta, 's azokonn egygy Penitentiális Éneket írt, és kéz-írását egygy Predikátorral közölte volna; ez alkalmatosságot adott arra, hogy egy máshoz ezen Verseket küldöznék, melyek következnek.

Préd. E' nevetlen ember szerzette verseket

Szeretettel vettem; 's el néztem rendjeket,

Nemzeted elébe terjeszszed ezeket;

Mert velek el nyered emberek kedveket.

Kedves éh Léleknek ez efféle Ének,

Melyet mérges sebek egyszer meg-sértének,

Ezt Zengedezzétek Gyermek, és Vének,

S' Kérjete életet ennek Mesterének.

Felelek

Prof. Nem merem, mert félek érette meg-vernek,

¹⁹⁴ Édes Gergely' *Enyelgése. Avagy Időt töltő tréfás versei. Íródtak rész szerént még az Oskolába, rész szerént Hetenyenn, rész szerént Martosonn. A' Vers-Szerző költségénn. Pozsonbann, Wéber Simon Péter betüivel, 1793, 13. p.*

Sebbe nem: de lévbe, és névbe kevernek,
Mérge szemé, nyelve, epéje embernek
Nem kedvez se vérnek, sem szegény Mesternek.

Válasz.

Préd. Bãtrann add szàjába a' Magyar Hazának'
Hangját az általad már talált hársának,
Hát hajtaszsz szavára a' más ajakának?
Ám rágalmazzanak! ha mássát látának.
Ha van a' Várasbann: számtalan vad Szamár
'S Annak alkalmatlan: (*) hát arra hajtaszsz már
Van más, annak adjad, 's ha majdan áll a' nyár
Nála találsz pálmát 's az arany alma vár.

(*) *Asinus ad lyram.*

Szarmata, Frantz, Tatár, 's más abban láthatja,
Ha a' Magyar' szava másnak tsak a' fattya?
Anyaz: 's számtalan Ágaknak az attya,
Lássz más, ha szavát arra rá hajthatja!

A' Válasznak mássz.

Prof. Azt tartám tsak magam láttam Varjat 's szarkát,
Hát más ha akarja, bár lássad a' markát.
Papagályt tart, 's adhat sárgát akar tarkát,
Adassanak annak hamar pálma barkát.
Pallás adj Sas szárnyat alája párjával
Jártasd az aranyas Hajnalnak tárjával
Hadd tartsa a' Hazát balsamja szagával,
Az az: halhatatlan nagy Magyarságával.
Hajtsz ha hajthatja, hajszra, akar tsára
Más a' maga száját: halgathat magára,
Fáradhat, járkalhat apjára, papjára:
Ha találhat társat a' Magyar szavára

Sok jót mondok.

Préd. Holott homlokodonn sok gondot hordozol,
Olly sok jót óh bóldog Doktor hogy dolgozol?
Sorsomhoz sok, hogy oly koszorót fonsz 's hozol,

Oly módonn dolgomról, óh hogy gondolkozol!

És mivel az itt közölt költeményben nincsen *ö*-vel írott rész, ezt követi egy cím nélküli *ö*-vel írt versszak, majd „Más próba tétel 1778-bann a’ Jankai bőr szüreten, a szokványos és az ábécé rendjének megfelelően A-E-I-O-U sorozat, az egyes magánhangzókra két-két sorral.”¹⁹⁵

Ne higgyük, hogy itt holmi mesterkedésről vagy nyelvi bűvészkedésről van szó: benne a nyelvi nacionalizmus kap hangot. Lám, a magyar nyelv erre is mennyire alkalmas! Három évvel korábban saját mono- vagy izovokális Sándor István közzétette: nem egy egységes költeményt. Azért nem, mert ellentétben a fenti négysarkú felező tizenkettes versszakokkal, ő monovokális hexametereket írt. Ez is a monovokalizmus megkötéses természetére mutat: működtethető bármely verselési nem, és mint Georges Perec-nél láttuk, prózában. Ezek a hexameter-sorok egymástól függetlenek, sorrendjüket egyedül az A-E-I-O-U határozza meg. Az 1791-es *Sokféle* 67. cikkelyének teljes szövege a következő:

„67. Az egyféle magán hangzó betűbéli Magyar versekről.

Mennyire bővelkodik a’ mi nyelvünk a’ magán hangzókkal, ki-tetszik Varjas Uramnak Debretzenben nyomtatott Alagyájából, mellyben *e* betűnél egyéb magán hangzó nem található. Gáti Uramnak-is néhány ilyen Ritmusit vagy-is Ének verseit a Posonyi Magyar Hírmondó 1782-esztendei 48-dik levélen közlé Olvasóival. ’ mesterség abból áll, hogy egy egy versben egyféle magán hangzónál egyéb ne találkozzék. Magam-is a’ múlt télen idő töltés kedvéért szerzettem következő hat lábúakat:

A’ nadrág nyavalyát mátkája nyakára rakasztá.
Hányás ártalmas vala gyakran à nyavalyásnak.
Attyának tsatját ’s bátyának látta kalapját.
A’ maga vallását már abban hasztalan áldja.
Attya’ hatalmában nagy hasznát látta szavában.
Emberben leg-szebb rendes ’s mértékletes élet.
Elméjét ennek perselte-meg hegyke kevélység.
Egy szép gyermeknek rejtette kezét kebelébe.
Ezt el-végezván, eképen tette beszédjét:
Egyezz-meg vélem, és nekem légy feleségem.
Itt sírni nints minn, nyílik itt szív, s víg ki ki kint is.
Így hízik ’s iszik itt ki ki, hírit nyírik irígyi.
Illy kints víg ’s hív szív, kit imitt szinik ki ki bírni.

¹⁹⁵ Az Újj Bétsi Magyar Múza (VII.), 57-59. p.

Inni fris víz nints, ím piszkít itt-is irigy szív.
 Híj kit kit 's bízni víg szív int, ím viszik inni.
 Ó bort korsóstól, tsobolyó bor jó dolog otthon.
 Jó szó jó hordó, boszszontó szó kohol horgot.
 Jót okos orvos okoz, rossz orvos sok gonosz osztó.
 Jó kortyot borból, oszlok most bóldog honyomtól.
 Húsz tyúk 's lúd túl fut, nyúl húl, húr zúg, 's hurut ujjul¹⁹⁶

A megkötéses írás a nyelvben folytatott kutatás, ennek dicsőségére. Még 1847-ben is, amikor Petőfi Sándor a *természet fenségét festette*, monovokális sorral tette: *mely nyelv merne versenyezni véled?*

III. Ha visszatérünk Tabourot könyvéhez, az Akkordok Ura szerint nem csak egyes betűket lehet gyűlölni (lásd fentebb: szigmagyűlöletek, alfagyűlöletek, lambdagyűlöletek, stb.), hanem szavakat vagy betűkapcsolatokat is. Ezt a megkötést sem nevezte a nevén, csak bizonyos szótagoktól való irtózásról beszél („vannak, akik bizonyos szótagokat utálnak”), de az általa kiválasztott példában nem pusztán egyetlen szótag, hanem egyben egy jelentő szó az utálat: a *con*, nevezzük orvosi nevén, a vagina. Jelzi, hogy akik elutasítják ezt a „szótagot”, azok „Mizogámok”, a nővel történő párosodástól irtózó férfiak. Az egyetlen rövid példát azért idézem, mert lacani szempontból érdekes: a *con* utálata kiterjed minden olyan szóra (és ezek utaltjára), amelyben szerepel e szó, valóban csak szótagként.

Dieu garde la paignie
Je n'ose dire Con
Car tant que i'auray vie
Je hay Conte & Contesse
Et Vicomte par Con,
Je hay qu'on se Confesse
Pource qu'on y dict Con,
I'az tous oyseaux de proye
Pour l'amour du Faulcon,
Et tout les citez.
*Pour l'amour de Mascon, &c.*¹⁹⁷

E megkötésnek, vagyis valamely szó letiltásának elnevezése: *liponymia*.

¹⁹⁶ *Sokféle. Írá 's egybe szedé Sándor István.* Első darab. Győrött Streibig József betűivel, 1791, 154. p.

¹⁹⁷ Tabourot, *i.m.*, 165r.

IV. Ismét egyetlen példa szól arról a megkötésről, amely azt igényli, hogy a versegész minden egyes sora álljon ugyanannyi számú betűből. Az ilyen alkotások a *betűszámláló* költemények. Étienne Tabourot példájának az első két sor 32-32 betűből áll. „Íme egy újévi ajándék-vers [estreine, a mai fr. étrenne – Sz. Cs.], amelyet akkor adtam egy kedves barátomnak, amikor a Bourgogne-i Kollégiumban laktam 1564-ben. Benne azt leled föl, hogy a betűk pontosan ki vannak számolva és számítva:

Xeniolum simplex tibi do, do Xenia bina

Disticha si numeres, aut Epigramma lene.

Quod si litterulas, centum septémque viginti

Sine voluntatem tradimus innumera.”

Úgy látszik, ez a megkötés erősen összenőtt az újévi ajándék-vers műfajával. Az általam ismert egyetlen magyar példa is ilyen. Az egyszer már említett Sebestyén Gábor az 1863-as esztendőre *Újévi himnusz*t írt. E négysoros strófákból álló és az egyes versszakokon belül egyrímű vers minden egyes sora 18 betűből áll. Mert egy szerzői önkomentár kifejti, hogy ha az 1863 számsor egyes számait különválasztjuk, majd összeadjuk ezeket: $1 + 8 + 6 + 3 = 18$. Ami rámutat a megkötések java részénél egy percepciós problémára. A különböző tipográfiai eszközökkel kiemelt (szakzsargonban: megjelölt) akrosztichont azonnal *látjuk*; egy pikárd rébuszról azonnal látható, hogy pikárd rébusz...; de igen sok esetben vagy szerzői önkomentárral kell felhívni az olvasó figyelmét a működésbe léptetett megkötésre, vagy címben, esetleg alcímben, vagy az illető megkötés szabályát magában a szövegben el kell mondani. Ha Sebestyén Gábor nem fogalmazta volna meg az alkalmazott megkötést, ez gyakorlatilag észrevehetetlen maradt volna.

V. A következő megkötés Tabourot-nál alig, mert csak az indító Martialis-epigramma révén tartozik az irodalomhoz, és egyedi esetnek látszik. A martialisi szöveg is csak elbeszél egy olyan megkötést, amely a mindennapi életben érvényesíthető. Viszont e megkötés Martialis kapcsán ismét megmutatja a hermeneuta Tabourot-t. „Epigrammáiban Martialis rámutat a régiek egy kedves leleményére, akik annyi pohár bort ittak, amennyi betű volt barátnőjük nevében.

Naeuia sex cyathis, septem Justina bibatur,

Quinque lycas. Lide quator, Ida tribus.

Omnis ab infuso numeretur amica falerno

Et quia nulla venit, tu mihi somne veni.

Komentárjában Calderin se közéről, se távolról hozzá sem szagol hozzá az igazi értelmezéshez, amikor az Alvás [Somne] szóhoz jut, mondván, hogy a Költők szokása

álomért fohászkodni, ahogyan Ovidius és Papinius tette. De nekem úgy tűnik, hogy túlságosan közönyösen beszél: Mert miféle dolog alvásért fohászkodni Italozők között? Úgy látom, a Költő azt kívánja mondani, hogy mert nincs barátnője, ötször akar inni, ugyanannyi kupát, amennyi betű van a Somne szóban, ami közepes ivás, és ha valaki erőlteti a túllépést ezen, kijelenti, hogy ő jobban szeret aludni, mint tovább inni. De nekem úgy mondták, hogy vannak Hadnagyok a Marne partján, akik azt mondják, a Somne-t inkább alanyesetben akarnák, ami *Somnus*, tudniillik hatszor inni.”¹⁹⁸

VI. Étienne Tabourot egy francia és egy latin nyelvű példával illusztrálja azt, amit „A Régiek *Anadiplosis*nak neveztek, amikor is egy verssor vége megismétlődik egy másik elején; ezt a franciák Láncolatos rímnek nevezték el [...]”.¹⁹⁹ A *rimes enchainées*, a láncolatos vagy összeláncolt rímelés későközépkori lelemény, már tárgyalják a Második Retorika értekezései és Pierre Fabri retorikája is, gyakorlata elterjedtnek mondható. Egyetlen francia példája után Tabourot ad egy latint is Ausoniustól, de ennek egyik sajátossága átvezet egy újabb megkötéshez. A latin példa különlegessége az összeláncolt rímelés területén belül abban áll, hogy az előbb a sorvégen, majd a rákövetkező sor elején egyszótagú szó (monoszillaba) áll. „Nem láttam a végén egyszótagú francia verset, jóllehet végtelen számban és igen könnyen volna készíthető, látván, hogy az utánozhatatlan Rabelais-nek tulajdonított ötödik könyvben található Fredon barát prózája, aki csak egyszótagú szavakkal válaszol: e válaszokból néhányat versebe szedtem [...]”.²⁰⁰ Tabourot-nak azért kellett a rabelais-i prózát versebe áttennie, hogy az egyszótagú szavakból álló verssorok és az összeláncolt rímekhez, a versességhez visszatérhessen, pontosabban a versességen és a verselésen belül maradhasson.

¹⁹⁸ „Martial en ses Epigrammes nous denote vne gentil inuention des anciens, qui beuoyent autant de verre de vin, qu’il y auoit de lettres au nom de leurs amies. *Naequia sex cyathis* [...] Calderin en son Commentaire ne touche ni pres ni loing la vraye interpretation, quand il vient au mot Somne, car il dict que c’est la coustume des Poëtes d’inuocquer le sommeil comme ont fait Ouide & Papinie. Mais en cela il me semble qu’il parle fort froidement: Car quelle apparence y auoit il demander le dormir entre des Beueurs? L’estime donc que le Poëte vueille dire, que pource qu’il n’a point d’amie, il veut boire cinq fois, autant de coups, qu’il y a de lettres au mot Somne, qui est vn boire mediocre, & si quelqu’un le veut forcer de passer outre, il declare qu’il ayme mieux dormir que boire d’auantage. Mais on m’a dict qu’il y a des Lieutenans sur la riuere de Marne, qui dient qu’auant que dormir, ils voudroyent bien Somne au nominatif, qui a *Somnus*, sçauoir six bonnes fois.” Tabourot, *i.m.*, 165v-166r.

¹⁹⁹ „Les Anciens ont appellé *Anadiplosis* quand la fin d’un vers se repete au commencement de l’autre, les françois les ont surnommez Rimes enchainees [...]”, Tabourot, *i.m.*, 169v.

²⁰⁰ „Je n’az point veu de vers François monosyllabes à la fin, sic e n’est qu’on en pourroit faire infinis & fort aisément, veu qu’au cinquiesme liure attribué à l’inimitable Rabelais, il y a bien de proses de frere Fredon qui ne respondoit que par monosyllabes: de ces responses i’az mis en vers ce peu [...]”, Tabourot, *i.m.*, 170v.

Mert innen, a monoszillabáktól lép tovább az ún. növekvő sorokhoz, melyekben az első szó egyetlen, a második kettő, a harmadik három szótagú szóból áll. „Ilyen módon szerezte Ausonius vagy valaki ismeretlen szerző a következő verssorokat, melyeket Scaliger *Raponticas*nak nevezett.

Spes Deus aeternae stationis conciliator
Si castis precibus veniales inuigilamus”.²⁰¹

A növekvő verssoroknak („vers croissants”) van francia gyakorlata is, mint ahogy a fordítottjának is („vers décroissants”). Például:

Vectigalibus armamenta regere iubet Rex.

Az egy szótagból álló és rövid, valamint a mennél hosszabb szavakkal szerzett alkotások kérdése nem 16. századi poétika probléma: *vocabula pexa et hirsuta* címszó alatt már Dante Alighieri tárgyalta a 14. század legelején. Igaz, e munka több mint két évszázadon át ismeretlen maradt, amikor először nyomtatásban megjelent (Tolomeo Janicolo nyomdájából, Vicenza, 1529), akkor sem latinul, hanem Trissino olasz fordításában.

VII. Egy újabb megkötést úgy kell működtetni, hogy a verssorok minden egyes szava ugyanazzal a betűvel vagy hangzóval kezdődjék. Ennek szép, mert enyhén kombinatorikus és erősen parallelisztikus, latin nyelvű példáját a (bécsi) *Magyar Hirmondó*ból idézem, teljes terjedelmében. A bevezető cím ennyi: ’Következendő két rendbéli Versek érkeztek közelébb hozzánk *Debretzenből*’. Szerzője a *le Grand* álnevet használta.

F r a n c i s c o, Fortuna Favebit, Frangere Francos,
Funera Fractorum, Factio Foeda Fleat.
Foedi-fragos Fusus Foemina Fasca Fleat.
Fata Fugant Francos, Foex Francica, Felle, Fefellit,
Floreates Fratres, Foetida Flore Fuat (sit).
Factio Francorum, Ferrea Frustra Ferat
Fata Ferent Fientem Franciscum Fundere Francos,
Flumina Fusorum Flore, Fragore Fluant.
Flumina Fractorum Fragmine, Foece Fluant.
Fert Fateor Frustra Francis Fiducia Fulcra,
Foedi-fragos Fundent Foedera Fati-fera.
Foedi-fragos Fundent Foedera Flammi-fera.

²⁰¹ „Ausone de ceste façon, ou autre incertain auteur a composé ces uers suiuans que Scaliger appelle *Raponticas*. *Spes Deus aeternae* [...]”, Tabourot, i.m., 172r.

*Franciscus Florescens, Foedera Facta Facesset,
 Foedi-fragos Frangent Fati-feris Fragneis.
 Foedi-fragos Frangent Fragmina, Furca, Fames.
 Frangendos Francos, Frangendo Factio Franget,
 Foedi-fragos Frangenr, Fulmina Frangibula,²⁰²
 Furci-feros Feriant Fulmina Foedi-fragos!*

*Eveniant Francis F centum, quae cupit et cor:
 Solamen Regi, det Deus istud Amen.*

par le Grand.

VIII. A *Bigarrures* e fejezetének a végén két olyan „cifraságról” olvashatni, amelyik nem a megkötésekre, hanem tematikus műfajokra emlékeztető módon működik. Ezek egyike egy széles körben elterjedt középkori lelemény, ismert volt oc és oïl nyelvterületen egyaránt. A *szerelemi nyelvtan* Tabourot által idézett példájában csak az tér el némileg az általam ismert középkori daraboktól, hogy párbeszédes: „Sok ideje, hogy láttam egy nyelvésznek ezeket a régi sorait, aki grammatikailag udvarolt egy nyelvésznőnek, aki ugyanígy válaszolt neki [...]”.²⁰³

IX. „Tovább menve a Centonokhoz jutunk, amelyek összekutyult verssorok, érdekesen rakva halomba valamely kitűnő költőtől, mint főleg Vergiliustól, és e sorokat úgy hordják össze, hogy százból egyhez [de cent vn] gyűjtik azt, ami kapóra jön. Ausonius (bármit mondjanak is többen) fáradtságos és bámulatos kíváncsisággal szerzett egy Mennyegzői centót, amely így kezdődik.

Accipite haec animis, laetusque advertite mentes.
Ambo animis, ambo insignos praestantibus armis. Aen. 5.
Ambo florentes genus in superabile bello. Buc. 7. Aen. 4.
Tumque prior, nam te maioribus ire per altum. Aen. 6.
Auspiciis manifesta, &c. Aen. 2.”²⁰⁴

²⁰² *Magyar Hirmondó, Költ Bétben*, Kis-Asszony-Havának 10 dik napján, 1972, 222. p.

²⁰³ „Il y a long temps que i’az veu ces vieux vers d’vn grammairien qui faisoit l’amour grammaticalement à vne grammairienne, qui luy respond de mesme [...]”, Tabourot, *i.m.*, 174r.

²⁰⁴ „Passant outre, nous viendrons aux Centons qui sont vers pesle mesle, amassez avec curiosité d’vn certain excellent Poëte, comme de Virgile principalement, qui sont entassez, de sorte que combien qu’ils soyent colligez de cent vn, si viennent ils à propos. Ausone, la curiosité duquel (quoy que dient plusieurs) est laborieuse & admirable, a faict ainsi vn Centon nuptial qui commence. *Accipite haec animis [...]*”, Tabourot, *i.m.*, 175v-176r.

Ausonius mellett Tabourot másik példája „a kitűnő keresztény költő”, Proba Falconia munkája, aki a cento alapszövegeként az Ó- és Újtestamentumot használta.

Esterházy Pál számos költeményében olyan mennyiségű átvétel található Zrínyi Miklóstól, hogy joggal beszélhetünk a cento megkötésének alkalmazásáról.²⁰⁵ A Biblia különböző helyeiből írni költeményt, már a magyar 17. század gyakran megtette. Ilyen egy névtelen verses fordítása (a *Libanvson termő Cedrus-Fának Veleie*, 1671), roppant sok bibliai és pogány antik szerzőtől való résszel.²⁰⁶ És egy kései példa Gyöngyössi Jánostól (csak az 1. versszakot idézem):

Nagy Isten! Lelkeknek Attya! *Sid. 19:9.*

Seregeknek Királya! *Sólt. 84:4.*

Föld, tenger, és Ég' boltozatja

Tsudáidat számlálja:

Uralkodásod' Széke *Péld. 8: 15. 16.*

A' Birodalmoknak fénnye;

Hatalmad erőss féke *Esa. 37:29.*

A' Nemzetnek törvényre.²⁰⁷

X. „Lezárásként a verssorok e példáit Theokritosz görög költő kedves találmányával

²⁰⁵ 1893-ban Kanyaró Ferenc még történetileg érthető módon az eredetiség versus plágium kettőse felől ítélte meg a Liszti- és Zrínyi-átvételeket, holott ő maga regisztrálja számos helyen az alkotó szövegátemelést. Ugyanattól a szerzőtől kapunk részeket (miként Tabourot példájában Vergiliustól), de különféle helyekről. Amikor a következő leírást adja, Kanyaró Ferenc egy cento szerkezetét írta le: „A ki az Ujabb Nemz. Könyvtár kiadásából Zrínyi költeményeinek következő versszakait: Orpheus keserve 1. 2. Arianna sirása 3. 1. A vadász 15. 16. 17. 53. Violához: 26. 23. 30. ismét Orph. keserve 15. ismét Violához 12. Zrinyiász XII. 16. újból Orph. 8. A vad. 50. Viol. 9. Orph. 6. 7. Zrinyiász: X. 1. 2. és 5. Tityr. és Viola 1. Violához 27. 28. 29. A vad. 68. 69. Zrinyiász XII. 35. Viol. 28. (másodszor is!) Tityr 8. A vad. 68. Feszületre 1. Tityr 5. A vadász 70., sorban egymás után írja, az megkapja azt a jeles verset, melyet M. úr Esterházy Pál nádor tollából 2-ik közleményének élén *«Egy ártatlan ifjunak panasza Cupidóra»* cz. alatt öt hosszú lapon közöl.” Kanyaró Ferencz: *Zrínyi legújabb epigonja*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1893, 29. p. Esterházy Pál költeményének kritikai kiadása: Régi Magyar Költők Tára XVII. század 12., *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, sajtó alá rendezte Varga Imre, Cs. Havas Ágnes, Stoll Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1897, 567-570. p.

²⁰⁶ Régi Magyar Költők Tára XVII. század 10. *Az 1660-as évek költészete (1661-1671)*, Sajtó alá rendezte Varga Imre, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 420-554. p.

²⁰⁷ *Gyöngyössi Jánosnak Magyar versei. Mellyeket külömb-külobb-féle alkalmatosságokra készített, és végre egyben-is szedett.* Pesten, Találtatik Kilian Testvér. Könyv-Árosoknál, 1802, 324. p.

fejezem be, aki leleményesen olyan verseket csinált és készített, amelyek figurájukkal egy ívet, egy szárnyat és más figurát ábrázolnak, amiként emlékszem egy görög költő tojására is. Fiatal diák koromban, Párizsban, 1564-ben szereztem Költői Serleget, fazekat és egyebet.”²⁰⁸ A *carmina figurata* hazai története az egyik legjobban kidolgozott megkötetéstörténet, Kilián Istvánnak köszönhetően.²⁰⁹ És csak helyeseltethetjük a szerzőnek azt a szemléletét, hogy a régi magyar anyagot rányitja a 20. századi magyar képversek anyagára.²¹⁰

20. §. *Des notes* (A jegyekről, Tabourot, 174r)

Ebben a fejezetben, ellentétben a zenei (kottás) rébuszokkal, a „*notes*” nem hangjegyeket jelöl, amit szinonímái világosan mutatnak: a *marques* és a *chiffres*. Ezekre használok összefoglaló magyar elnevezésként a „jegyek” szót. „Most áttérek a Jegyekre, miután felfejtettem leleményes Verssorainkat, hiszen ebben a legutolsó Epitáfiumban három vagy régi régi jegyet tettem. Csakhogy ahhoz, hogy mindenki röviden értse, hogy mi a Jegy, tudni kell, hogy általános elnevezésében a Jegy egy megjelöltséget jelent.”²¹¹ Ezek a megkötések csak igen áttételesen kapcsolódnak irodalomhoz vagy költészethez, észjáráshoz és szövegkészítéshez annál inkább.

Az első nagy csoportot valamely szöveg rejtjelezése alkotja. „Azt olvassuk Suetoniusban 56. fejezetben, hogy Caesar olykor így írt, mivel ő mondja. Még ma is látható Ciceróhoz és a barátaihoz írott Leveleiben, hogy magántermészetű ügyeit érintve jegyekkel írt, tudniillik a betűket oly módon helyezte el, hogy egyetlen szó rendjét se lehessen helyreállítani. Mivel, mint mondják egy D-t A-val cserélt fel, és így a többit. Egyébként A. Gelius ezt megerősíti az Attikai éjszakáiban. Véleményem szerint ezt a módozatot még ma is

²⁰⁸ „Pour conclusion, ie finiray ces exemples de vers sur la gentille invention de Theocrite Poëte Grec, qui a faict & fabriqué des vers si ingenieusement, que par la figure ils representent vn Arc, vne aelle, & autres figures, comme aussi il me souvient d’auoir leu l’oeuf d’un Poëte Grec, estant ieune escolier à Paris 1564. i’az faict la Coupe Poëtique, la marmite, & autres.” Tabourot, *i.m.*, 176v-177r.

²⁰⁹²⁰⁹ Kilián István: *A régi magyar képvers. Old Hungarian Pattern Poetry*, Felsőmagyarország Kiadó – Magyar Műhely Kiadó, Miskolc – Budapest, 1998.

²¹⁰ Kilián István: *Válogatás a 20. századi vizuális költészetből. Selection from 20th Century Visual Poetry*, Felsőmagyarország Kiadó – Magyar Műhely Kiadó, Miskolc – Budapest, 1998.

²¹¹ „Je viendray maintenant aux Notes, apres auoir dechiffre nos ingénieux Vers, puisque en ce dernier Epitaphe i’ay mis des notes antiques trois ou quatre. Or à fin que chacun scache en bref que c’est que Note, il doit scauoir que par vne denomination generale, Note signifie vne marque”, Tabourot, *i.m.*, 178r.

gyakorolják”.²¹² Majd Tabourot az egyszerűtől a bonyolult felé haladva bemutat különböző rejtjelező módokat. Mint ismeretes, egyszerű betűfelcserélésekkel Balassi Bálint is rejtjelezett 1588 márciusában Kapuy Sándorhoz írott levelében. Nevezetes záradéka így szól: „Ha az Isten karácsonyig éltet, azt gondolom, hogy Bmsu if yqzqx [nagy úr leszek], ha egyébképpen nem is, rmxma ihmb [farkam után]. De ha én uram és igaz atyámfia vagy, bq zcqucb [ne szóljon] Kegyelmed gqbxubqx gqauh [senkinek semmit].”²¹³ A Kuun-kódex előzéklapján, az *Index folionum* tetején olvasható igen egyszerű elvű titkosírást Vadai István könnyűszerrel fejtette meg. Tőle tudom, hogy a két Rákóczi György levelezése is rengeteg rejtjelezett részt tartalmaz. Étienne Tabourot tisztában volt a sifírozás nehézségi fokának a problémájával: mint elmondja, ő maga is megfejtett egy rejtjel-kódexet egy fiatal özvegy nő számára. Létezik egy gyakorlati határ, amelyen túl, ha nincs a birtokunkban a rejtjelezés kódja, a szöveget nem tudjuk feltörni.

Majd a különböző rövidítések alosztályai következnek a fejezetben, a jogászi rövidítéseken kezdve, a pénzekben a pénzverő város nevének egyetlen betűvel jelzett megjelöltségén át az orvosok és a csillagászok jegyeiig. Mivel az elmúlt két évszázadban irodalminak nevezett szövegektől ez az anyag távol esik, a részletezésétől eltekintek. Csak azokat a példákat említem meg a *Bigarrures*-ből, amelyeknél a rövidítés feloldása nem egyértelmű, vagy amelyeknél újabb és újabb feloldások jelentek meg. Ilyen a „*D. M. sign. Dijs Manibus, Diue Memorie, Deo Maximo*. Olykor utána egy S-t tesznek, amely azt jelenti, *Sacrum*.”²¹⁴

Nálunk 1780-ban egy közismert római rövidítés versben így jelent meg:

„Menynyit veszekedett Róma szabadságért,

Négy betűből álló hívságos tzímerért a)

S. P. Q. R. bizony, anynyit soha nem ért,

Hogy száz ezer ember ontott érette vért.

²¹² „Nous lisons en Suetone chap. 56. que Cesar escriuoit ainsi quelquesfis, car il dict, L’on void encor aujourd’huy de ses Epitres à Ciceron & à ses affaires particulieres escriptes par notes, A scauoir les lettres estans rangees de telle façon qu’on ne pouuoit colliger d’ordre vn seul mot. Car il changeoit, comme vous diriez, vn D. en vn A. & ainsi des autres. Ce que confirme d’ailleurs A. Gellius en ses nuits Attiques. Ceste façon à mon aduis est celle qui est encor aujourd’huy pratiqueez”, Tabourot, *i.m.*, 178v.

²¹³ Balassi Bálint *Összes Művei I*, összeállította Eckhardt Sándor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951, 369. p. Az átkódolás olyan egyszerű, hogy a levelet közlő Dézsi Lajosnak (vagy Erdélyi Pálnak) sem okozott gondot kiolvasása. *Balassa Bálint minden munkái*, Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel kiadta Dr. Dézsi Lajos, Második kötet, Genius kiadás, h.n., é.n., 584. p.

²¹⁴ Tabourot, *i.m.*, 184v.

a) SENATVS POPVLVSQUE ROMANVS ROMAI TANÁTS ÉS NÉP.”²¹⁵

Nos, ezt Étienne Tabourot is természetesen tudta. „S. P. Q. R. Ami annyit jelent, *Senatus Populusque Romanus*.

A Szibillák így értelmezték Istentől

Serua populum quem redemisti.

Beda a gótusok kigúnyolására értette

Stultus populus quarit Romam

A franciák, *Si peu que rien.*

Egy Rómába bemenő olasz. *Sone poltroni questi Romani.*

A németországi protestánsok: *Sublato Papa quietum regnum.*

A katolikusok: *Salus Papa qui es regni.*

Valaki az újonnan megválasztott pápa szobájában megkérdezte:

Sancte pater quare ridens?

Amire a betűket megfordítva és visszafelé haladva hirtelenjében így válaszolt:

Rideo quia Papa sum.”²¹⁶

21. §. *Des epitaphes* (A sírversekről, Tabourot, 194r)

„Korábban láthattál több, az értekezésbe elegyített Epitáfiumot, néhányat a szám-elvű versekről, a leleményesen gyakorolt Rébuszversekről a Leoninus-versekről stb. szóló fejezetben. Most tehát itt láthatod a maradékát annak, ami feljegyzésre méltónak tetszett”²¹⁷ – kezdi Étienne Tabourot a *Bigarrures* legutolsó fejezetét. Mivel később szó lesz egyértelműen fiktív és a nyomtatásban vagy a szóbeliségben létezett sírfeliratokról, úgy tűnik, az antik (a kötetben e jelző nem mindig ókorit jelent, gyakran csak *régit*) feliratok prózai formájúak és valóságosak. Szögezzük le, hogy a fejezetben bemutatott szövegek jól rendeződnek binárisokba: vannak prózai és verses, régi és mai, fiktív és faktuális, latin és francia nyelvű, látott és olvasott, valamint komoly és tréfás feliratok.

²¹⁵ *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei.* A’ költeményes gyűjtemény öregbedésére a’ nagyságos szerzőknek egyező akaratjokból közre botsátotta Révai Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal’ betűivel, 1780, 13. p.

²¹⁶ Tabourot, *i.m.*, 186v-187r.

²¹⁷ „Tu as peu voir cy deuant plusieurs Epitaphes entremelez, les vns parmi les chapitres des vers numeraux, des vers ingenieusement pratiquez des Rebus, des vers Leonins, &c. Or maintenant je te vois donner le reste de ce qui m’a semblé le plus digne de estre à remarquer.” Tabourot, *i.m.*, 194r.

Ténylegesen létezőnek tekinthetők azok a feliratok, amelyek esetében az Akkordok Ura megadja a síremlék helyét (pl. „au Cimetiere Saint Estienne à Tholose”, 195r; „cestuy cy est à Paris au Cimetiere des Innocens”, 202r; „Au monastere de Saint Estienne de Dijon”, 199v; „autre qui est en l’Eglise de Sélongey”, 205v), vagy azt mondja, „láttam” „l’ay veu”, 200r), másutt viszont azt írja, hogy „olvastam” („l’ay leu”, 207v). Úgy tűnik, Tabourot gyűjtötte a sírfelirat-szövegeket, mert egy-egy szöveget úgy kapott: „Ce suyuant m’a esté enuoyé de Gafalase pres de Tholose”, ezt Gafalase-ból küldték nekem Toulouse mellől, 209v; „[...] que m’a donné vn mien intime amy de Bourgongne”, egy kedves bourgogne-i bizalmas barátom adta nekem, 195v), számos sírfelirat pedig a saját szerzeménye.

A binárisokba rendezett fenti szempontokat Tabourot úgy alkalmazta, hogy előbb latin nyelvű prózai, majd latin verses epitáfiumokat közölt, ezt követik a francia nyelvű példák. A többi szempont alkalmilag kapcsolódik egy-egy darabhoz. A fejezet végén, a sírfeliratok és – versek területének beláthatatlanságát egy képzelt szöveggyűjtemény tervével érzékeltette: „Ha azokból az Epitáfiumokból, amelyek tetszenek nekem, egy könyvhalmot akarnék csinálni, húsz vagy harminc papírárkust kellene készleteznem, hogy egy olyan nagy könyvbe gyűjtsem őket, mint egy Calepinus, és olyat kellene csinálni, mint Pontanus *libros Tumulorum*. Ha ezekből többet akarsz látni, mai Költőink közt ott van Marullus, Johannes Secundus, Politiano, le Vezeleyen, Flaminius, Nauagerius Molsa, Lampridius, Cota, Sadoletus: mely alkotások között vannak szép Epitáfiumok: melyekről elmondták nekem, hogy egy művelt fiatal személy három kötetet állított össze, ideértve a ki nem nyomtatottakat is, melyeket fel tudott kutatni. Az első könyv az antik monumentumoké, A második a verseké, És a harmadik a franciáké: De én azt tanácsolom neki, toldja meg egy negyedikkel a tréfás Epitáfiumokból”.²¹⁸

Ami a francia nyelvű sírverseket illeti, Tabourot felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy ennek a szövegosztálynak megvannak a maga bejáratott kliséi. Ilyen a *vándor*, *utas*, *utazó* (viator) megszólítása, aki a képzeletbeli vagy valóságos síremlék előtt elhalad.

²¹⁸ „Si ie vouloit faire vn amas de tons les Epitaphes que ie trouue beaux, il me faudroit faire prouison de vibgt ou trente cayers de papier, pour en recolliger vn liure gros comme vn Calepin, & faire comme Pontanus *libros Tumulorum*. Si tu en veux veoir plusieurs, tu as entre nos Poëtes modernes Marulle, Iean second, Politian, le Vezeleyen, Flaminius, Nauagerius Molsa, Lampridius, Cota, Sadoletus: parmy les oeuvres desquels y a, de beaux Epitaphes: De tous lesquels l’on m’a raporté qu’un ieune docte personnage en a colligé trois volume, y comprins les non imprimez qu’il a peu rechercher. Le premier liure est des antiques monumens, Le second des vers, Et le tiers des François: Mais ie luy conseille d’adiouster vn quatriesme des follastres Epitaphes.” Tabourot, *i.m.*, 212r-v.

Bourgogne-ban gyakran záró formulaként olvasható: *Dieu ait larme de ly*. A kezdet is gyakran sztereotip: „A mi régi franciáinknak szokása volt Cy gist-ket csinálni: amit még ma is gyakran tesznek: Mint, *Cy gist honorable homme. N. N. Bourgoie de Paris, qui mourut le 10, Octobre, 1560, Priez Dieu qu'il luy face mercy.*”²¹⁹ Ez ugyanaz, mint a magyar „Itt nyugszik” kezdő formula.

Miért nem műfaj a sírfelirat, miért megkötés? Egyrészt azért, mert prózaként ugyanúgy megjelenhet, mint versesen. Másrészt azért, mert a verses sírfelirat különböző műfajokban jelentkezhethet, elégia vagy epigramma formájában, legyen bár párvers vagy négysoros (*distique* vagy *qutrain*). „Más Epitáfiumok Elégia alakját öltik, miként Vergiliusnál *de obitu Moecenatis*, & és mindenféle sorfajtaét, ugyanúgy, ahogyan mások az Epigrammákét.”²²⁰ A *Bigarrures* 208v oldalán pedig ezt olvashatjuk egy Polyphilustól vett példáról: „Enigma formájú.” Sokkal fontosabb a fiktív verses sírfeliratok hangnem szerinti osztályozása: Tabourot azt mondja, hogy vannak komoly (*sérieux*), vannak kétértelmű (*ambigu*) és vannak tréfás (*gaillard*) verses epitáfiumok. Ezt a magyar anyag a 19. század elejétől teljességgel megerősíti.

Ilyen komoly fiktív sírfelirat olvasható attól az Aranka Györgytől, aki – mint később Weöres Sándor az (*Itt Nyugszik W. S.*) című alkotásban – megírta saját sírversét, egyes szám első személyben, *Mikor az Író a' Vóltak közzé fog számláztatni* címmel. Alábbi fiktív epitáfiuma – enyhe terjengőssége dacára - e contrainte igen szép megvalósítása a 19. század elején.

Egy koporsó-kőre való gondolat.

Ki e' Sírban fekszik, több sem kisebb nem vólt,
Csak Ember: született, ett, ivott, és meghólt.
Örökkévalóság múlt hosszú rendiben,
Míg űlt a' Valóval terhesült Semmiben:
Nem vágyott hajtani Valóság' partjára,
'S onnan lépni Világ' tágos piatzára.
Sem azonn nem búsult, mikor jöni kellett,
Honnan vegyen eszet, Kezet, Lábat, Fejet.

²¹⁹ „Nos anciens François ont accoustumé de faire des Cy gist: Ce qui se pratique encor fort aujourdhuy: Comme, *Cy gist honorable homme. N. N. Bourgoie de Paris, qui mourut le 10, Octobre, 1560, Priez Dieu qu'il luy face mercy.*” Tabourot, *i.m.*, 195r.

²²⁰ „Les autres Epitaphes se font par forme d'Elegies, comme tu en as en Virgile *de obitu Moecenatis*, & de tout autres sortes de vers, tout ainsi que se font les autres Epigrammes.” Tabourot, *i.m.*, 197r.

A' ki a' semmiből önként éléhozta;
 Az, mind azzal ingyen megajándékozta.
 E' Földet hogy kapta tele bolondokkal,
 Meg oly' tele hagyja éppen hasonlókkal.
 Bátor most számokat, mikor szállította
 Őtet a' Sors útra; egyel apasztotta.
 Haragudt, megbékélt, szeretett, és búsult,
 Ma élt, boldog órát hólnaptól nem kúdukt.
 Nem kívánta Éltit elé 's visszahúzni;
 Kész vólt mindenikre: maradni búcsúzni.
 A' mi igen kicsiny részt az Egektől vett:
 Mint az Illő hozta, vle kereskedett.
 Melyikét mi vé gre a' Szerző alkotta:
 Élt velek u'sora nélkül nem tartotta.
 Most mind visszaadja, egy kerek summába:
 Pára, Tűz, Víz, Föld, Só, tér minden honnyába.
 Hová sok üres Fő? bár rajta gyötrődik,
 Ő tudja; és azért semmit se tűnődik.
 Mert Angyalt, Ördögöt nem játszott, Ember vólt;
 Mint Ember élt, 's mint egy Ember, úgy meg is hólt.²²¹

Nézzük meg az ambik, kétértelmű sírverseket! Étienne Tabourot írja:

„Láttam egy gazdag és tehetős Úrnak ezt a kétértelmű Epitáfiumát:

Hic jacet vir amplessimus”²²²

Jó párdarabjának tűnik Sándor István verse *Egy fősvénynek koporsó-kövére* 1821-ből. Hozzá kell tenni, hogy a tréfás verses sírfeliratokat a 19. század első felében hazai folyóirataink java legitimálta a közléssel, és ebben a *Szép-literatúrai ajándék*, majd ennek folytatása, a *Koszorú* (mindkettő a *Tudományos Gyűjtemény* irodalmi melléklete volt) az élen járt: a magyar példákat innen veszem.

Itt fekszik egy Ember, a' ki semmit sem tett

²²¹ Aranka György: *Elme játékjai*, Nagy-Váradonn, Nyomtat: Szigethy Mihály' betűivel, 1806-dik Esztendőbenn, 92-93. p.

²²² „I'ay veu d'un riche & puissant Seigneur cest Epitaphe ambigu. *Hic jacet vir amplessimus*.” Tabourot, *i.m.*, 200r.

Ingyen életében, 's felettébb gazdag lett.

Még a' sírjában-is azonn van bánattya,

Hogy ezt az Útazó ingyen olvashattya.²²³

A »gaillard« vagy »follastre« jelző ugyan vicces-mókásat jelent, de nem idegen az ilyen versektől a véres kegyetlenség sem, mert a viccesség és a mókásság gyakran ilyen. Ezek a „tréfás” epitáfiumok, lett légyenek bár folklór darabok, *fiktívek*, vagyis tényleges síremlékeken nem találhatók, mondja a lehető leghatározottabban Voigt Vilmos. Ebből a szempontból érdekes Tabourot-nak ama állítása, amely szerint Párizsban az 1570-es években *van* egy tréfás epitáfium, prózában. „Hogy valami tréfásat vegyítsek bele, ez Párizsban van, az Ártatlanok temetőjében. *Itt nyugszik Iolland Bailly, aki 88 éves korában hunyt ezer 614-ben, özvegysege 42. évében, amit látott vagy láthatott elhunyt előtt a feleségétől való kétszáz kilencven és négy gyermeke.*”²²⁴

Nem kevés alkalommal a sírvers pontosan megnevezett és még élő embernek szól. „A nagy Erasmus egyik ellensége mérgében készítette ezt a verset [...]”,

Nam nos Britones non curamus

Quantitates syllabarum.

Hic jacet Erasmus qui quondam bonus erat mus.

Rodere qui solitus Roditur à vermibus.

De sokkal gyakoribb a kitalált névre (személyre) írott fiktív sírvers. Igen gyakran még név sincs, csak embertípus: a részeges, a kurva, a fösvény, a szenteskedő, a gyermek és család nélkül elholt öreglány stb. típusa. Ezeket vegyesen, Tabourot néhány példájával és az általam gyűjtött magyar példákkal mutatom be. Epitáfium, „[...] egy jó borisszáé: *Hic iacet Amphora vini.*”²²⁵ 1821-ből Gödör Lajos *Egy részeg sírköve* című versét idézem:

Vándor! ki e' sírhalomhoz

Valaha el vetődöl

'S kinek sírja légyen ez itt,

Magadban tán tünődöl! –

Itt nyugosznak hűlt porai

E' hant fedi tetemét

²²³ *Szép-literatúrai ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez.* 1821, Első Esztendei Folyamat, 58. p.

²²⁴ „Pour entremesler quelque chose de gaillard cestuy cy est à Paris au Cimetiere des Innocens. *Cy gist Iolland Bailly, qui trepassa mil v.c. x.iiij. l'an lxxxviiij. de son aage, le xlij. de son vefuage, laquelle a veu po peu veoir deuant son trespas deux cents quantre vingts & quinze enfans yssus d'elle.*” Tabourot, *i. m.*, 201r.

²²⁵ „[...] Et d'vn bon biberon *Hic iacet Amphora vini.*” Tabourot, *i. m.*, 200r.

A' jámbornak, ki a' bornak
Esmérte csak érdemét.
Meg halt! ah, legszebb halált halt
Nem érezte fájdalmát
Mert részeg volt. Nosza útas
Nézd meg – 's hagyd itt sírhalmát.²²⁶

Benczúr József költeménye, az *Egy nagy ivó' testamentoma* 1826-ból sokkal gazdaságosabb, mert rövidebb:

Sír-kövemre ezt kell metszeni annyszor,
Valahányszor lefér arra e' rövid sor:
Bor Bor Bor Bor
Bor Bor Bor Bor²²⁷

Kifejezetten durvának mondható Tabourot-nál az a sírvers, amelyet előbb latinul ad, majd franciául. Az Akkordok Ura ezt azzal menti, hogy Vergilius-imitáció. Egy gyakran „fingó öreglányról, aki fingás közben halt meg, készült ez a vers:

*Vous qui passez priez Dieu pour ceste dame
Qui en petant par le cul rendit l'ame.*

[Te, aki itt jársz, fohászkodj Istenhez ezért a hölgyért, / Aki fingva a lelkét a fenekén át lehelte ki.] Ez Vergilius követése, aki azt mondta, *Purpuream vomit ille animam*. Mint aki Caquesangne-ban halt meg, és azt mondták róla:

*Purpuream cacat ille animam.*²²⁸

Topikus és klisészerű a feleségétől megszabadult férj verses hála-sírverse. Álljon itt példaként Szeder Fábián *Epitaphiuma*:

E' sir földi kedves Feleségem,
Itt nyugszik meg oszlékony hamva.
Óh utazó! ne szánd özvegységem,
Meg vagyok már én is nyugodva.²²⁹

Hogy mitől jó, közepes vagy silány egy fiktív sírvers, arról Étienne Tabourot adott egy »mikropoétikát«. „Léon Baptiste Albert megjegyzi, hogy az Epitáfiumok szépsége abban áll,

²²⁶ *Szép-literatúrai ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez*. 1821, Első Esztendei Folyamat, 192. p.

²²⁷ *Szép-literatúrai ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez*, 1826, Hatodik Esztendei Folyamat, 110. p.

²²⁸ „D'vne vieille peteuse, qui mourut en petant, fut fait ce vers: *Vous qui passez [...]* C'est vne imitation de Virgile qui dit ainsi, *Purpuream cacat ille animam*.” Tabourot, *i.m.*, 200r-v.

²²⁹ *Szép-literatúrai ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez*, 1823, Harmadik Esztendei Folyamat, 96. p.

hogy rövidek és érthetőek legyenek, sőt maga Platón nem akarta, hogy négy sornál többet tartalmazzon, ezt követően felhossa Ovidius helyesen fordított vesszorait is.

*Grauez moy sur vne colonne
Briefs qui mes fais puisse tenir,
Si qu'en courant tout personne
Les puisse lire et retenir.*²³⁰

Arany János is szerzett „komoly” epitáfiumokat, de kapcsolatban állt Szilágyi Márton szerint közköltészeti gyökerű „vicces-mókás” sírversekkel is, három szöveg tanúbizonysága szerint.²³¹

Ha innen nézzük, Weöres Sándor *Ócska sírversek* című kisciklusa mindent tud, amit a fiktív sírversek alkatáról tudni lehet. Mivel ezek a költemények közismertek és könnyen hozzáférhetők, álljon itt csak a gyors és rossz partnerváltásban és „bujakórban” elholt nőszemély fiktív sírverse:

„Sütő Borcsa valék, nem szégyen, nem titok,
Nagy veszély a kórság, csak annyit mondhatok,
Hétfőn még fehérre meszeltem a házat,
Keddi kakasszóra elvitt a gyalázat.”²³²

Ezzel a *Bigarrures* kötet végére értünk. És már korábban Étienne Tabourot két ízben emlegetett egy következő kötetet (az együttes kiadások később *Les Bigarrures et les Touches* címmel jelentek meg), itt, a befejezésben pedig így: *Hic fin du premier liure*, Itt az első könyv

²³⁰ „Leon Baptiste Albert remarque que la beauté des Epitaphes consiste à estre briefs & intelligibles, & mesmes Platon ne vouloit pas qu'ils continssent plus de quatre lignes, suyuant quoy il allegue aussi les vers d'Ouide ainsi bien traduicts. *Grauez moy sur vne colonne [...]*.” Tabourot, *i. m.*, 209r.

²³¹ „Ezen [a *Cigány-búcsúztatón*] kívül két olyan, folklórműfajokhoz köthető Arany-szöveget ismerünk (bár mindkét esetben valószínűleg nem Arany saját művéről van szó, hanem csupán tőle följegyzett rigmusokról), amely valamiképpen közköltészeti gyökerű. Arany maga jegyezte le ugyanis egy olyan népdalnak a dallamát, amely egy bizonyos Víg András temetéséről szólna, s amelyet Szendrey Zsigmond az 1920-as években mint tréfás sírfeliratot gyűjtött föl Nagyszalontán; Arany ehhez a dalhoz öregkorában rejtvénytyszerű, tréfás rajzot is készített. Hasonló ehhez a [*Tyúk András sírverse*], amelynek datálásához nincsenek fogódzóink; a négysoros szöveg egyébként is a tréfás sírversekhez (más terminológiával: a nevető fejfákhoz) látszik közelíteni a költeményt.” Szilágyi Márton: *Arany János és a sírversek*, in: *Mindenek gyűjtemény. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*, szerkesztette Csörsz Rumen István, ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, I. kötet, 170-171. p.

²³² Weöres Sándor: *Egybegyűjtött írások*, Versek, kisebb prózai írások 2., Argumentum Kiadó- Weöres Sándor örököse, Budapest, 2003, 560. p.

vége (213r). Mivel a későbbiekben már – természetesen fiktív szerzővel, álnévvel – csak Tabourot rövid értekezései és költeményei olvashatók, ez a befejezés a teljes *Bigarrures*-t a tabourot-i életmű prolegomenonjává teszi. A teljes tabourot-i oeuvre kulcsává.

Összegzés:

E tanulmány viszonylag nagy terjedelmét az magyarázza, hogy egyszerre kellett anyagbemutatásnak és értelmezésnek lennie. Valamint az, hogy „a megkötéses írás” európai – és benne a magyar ill. magyarországi – gyakorlata hatalmas kulturális tartomány. Láttuk, hogy a későközépkortól kezdve az egyes megkötéseket hol a poétikákhoz, hol a retorikákhoz csatolták (miközben e két területet évszázadokon át dominanciaviták kísérték), és a legkritikábban foglaltak el központi helyet az értekezésekben. A szemlélet a megkötéses írások helyét szinte mindig a periférián jelölte ki. Ezzel szemben a következő állítást védelmeztem: a retorikák és a poétikák által rögzített szövegelőállítási gyakorlat önálló, sem *par excellence* a retorikához, sem *en particulier* a poétikához nem tartozó, hanem autonóm harmadik terület. Ha nem ismerjük fel e terület függetlenségét, akkor eltévedünk egy tartományban.

A Tabourot jellemezte és egyszersmind itt bemutatott *contrainte*-ek az európai művelődéstörténeten belül a Nautilus módjára viselkednek: egy-egy megkötés sokáig a szöveges (és vizuális) kultúra felszínén halad, majd alámerül, hogy kiszámíthatatlan időtartalon keresztül – láthatatlanul – a felszín alatt húzza meg magát. Ezért az egyes megkötések külön-külön történetének legfontosabb, ha úgy tetszik, legláthatóbb jelentkezéseit egyszerre kell minden mástól elkülönítetten vizsgálni, és – mivel gyakran ugyanabban az alkotásban több *contrainte* egyszerre jelenik meg – egymásmellettiességük és összeláncolódnak összefüggésében. Az említett Nautilus-természet, mint láttuk, azzal jár, hogy vannak időszakok, amelyek kitüntetetten kedvelik a megkötéses írást, vannak, amelyekben ez az írásmód csak marginálisan jelenik meg, és vannak kifejezetten megkötésellenes periódusok. Például ilyen kitüntetett időszakot jelentett a 15-16. század fordulóján az ún. Nagy Retorikusok költészetszínaló gyakorlata, amelynek előfeltevéseit, eljárásmodjait a »második retorika« értekezései (a Langlois-anyag) rögzítették. A 19. század eleji francia irodalomtörténetírás gyakorlatilag eltemette ezt az egész hagyományt, az érzékenység kora szentimentális és romantikus személyiségfelfogása és irodalomszemlélete jegyében. Az elmúlt fél évszázadban e későközépkori, javarészt megkötéses irodalomfelfogás rehabilitálásában a szakfilológia komoly szerepet játszott: köszönhetően például az oly kitűnő

Paul Zumthornak, illetve antológiájának,²³³ amely a nagy retorikusok verses gyakorlatát beemelte a felsőoktatásba, és szaktanulmányainak (főként *A maszk és a fény* kötetnek)²³⁴, nemzetközi konferenciának, és mindezzel párhuzamosan 1960-tól fogva az OuLiPo megkötetéses írásgyakorlatának. Nálunk is kétségtelenül ennek az írásfelfogásnak a legkitüntetettebb időszaka a 18. század volt, a legerősebb megkötetésellenes időszak mintegy viszdzahatásként az 1810-es évektől jelentkezett, és nálunk is az érzékenység kora szentimentális és romantikus személyiségfelfogása és irodalomszemlélete jegyében. Jelentős rehabilitációról Kilián István könyvének kívül – amely a szövegtörténeti feltárást összeköti a 20. századi magyar képversek felvonultatásával és a párizsi Magyar Műhely gyakorlatának bemutatásával – nincs tudomásom. Erős jelekről persze tudhatni: a weöres sándorok költészetéről. De akár az elítélés motivációit és időszakait, akár a rehabilitáció motivációit és időszakait ma a művelődéstörténetnek, szerintem, *történeti-poétikai nézőpontból* kell, nem megítélni, hanem megközelíteni. Hogy a szakma a magyar megkötetéses irodalmat és ennek rákövetkező megítélését „elemeljem” a 18. századtól és a 19. század első felétől, jeleztem Tabourot mindazon megjegyzéseit, amelyek az egyes contrainte-eket ókori görög-latin eredetre vezették vissza (láttuk, ritka az olyan megkötetés, mint a pikárd rébusz vagy az ellenszellentés, ahol az Akkordok Ura jeles antik előzményeket nem mutatott fel). És természetesen a kifejezetten megkötetéses írásmódnak létezik mai, modern és igen értékes gyakorlata, amelyet a legtudatosabban számomra az OuLiPo testesít meg.

Így a megkötetéses irodalomnak Európában mindeközéig mintegy két és félezer éves hagyománya van, a fentebb említett Nautilus-természettel együtt. Mivel az anyag keletkezése hatalmas időtávlatra nyílik rá, nem csodálkozhatni, hogy a contrainte-ek időnkénti kultusza, időnkénti árapálya és időnkénti szigorú elítélése, ez a hullámmozgás csak egy-egy diszkrét (minden mástól elkülönült) ponton, vagyis csak adott költemény- vagy verscsoport esetében ragadható meg a művelődésszociológiai eszközeivel. A találós kérdés a 19. század első felében (és később is) ott van a folklór anyagban, és ott van Vörösmartynál, Kölcseynél, és megjelenhet bárhol, akár a közköltészetben is.

Ennek az áttekintő tanulmánynak a talán túlzott ambíciója a szemlélet és a szemléleten belüli értékítélet valamelyes átformálása volt (és természetesen a figyelem ráirányítása arra a Bigarrures-re, amelynek az elmúlt évtizedekben nem egy nemzetközi konferenciát szenteltek, és ismeretének hazai nyomát nem találtam). A megkötetéses irodalom *cruxa* mindig is a

²³³ *Anthologie des grands rétoriqueurs*, éd. Paul Zumthor, 10/18, Union générale d'édition, Paris, 1994.

²³⁴ Paul Zumthor: *Le masque et la lumière (La poétique des Grands Rhétoriciens)*, Éditions du Seuil, Paris, 1996.

contrainte-es jelenségek megítélése volt, ma is az: a számos OuLiPo-hívő mellett fél évszázada ott vannak ellenzői is, nagyjából ugyanazokkal az „érvekkel”, mint amelyekkel a Kazinczy-Döbrentei nemzedék rontott neki a megkötések irodalmának a leoninustól kezdve a képverseken át az anagrammatizmusig. Mintegy második összegzés és befejezés gyanánt szeretném függelékben adni Kis János írását 1817-ből. Okosan és jó tollal megírt esszé ez, pontosabban az időszak egyik népszerű belletrista műfajának, az allegóriának, ráadásul a kettős allegóriának a műfajában. A tárgyat természetesen a megkötések írásmódja és ennek értékelése adja. A mű az „elmésség”, vagyis az észhasználat kétféle módjának megkülönböztetésével indul, ami azért figyelemre méltó, mert Kis János szerintem (és szerintem is) az egyes megkötések nem műfajok, sem műfogások, hanem észjárások. Majd kettős álommal ábrázolja a megkötések irodalom kétféle állapotát: az egyik álom a Megkötések Békéjét allegorizálja, a másik álom a Megkötések elleni Háború állapotát. Álom és allegória összekapcsolása lehetővé tette számára, hogy a megkötésellenesség egyoldalúságát elkerülendő és a szenvedély vezette viszonyulást felszámolandó *megértse* a problémakomplexumot.

Függelék:

Kis János: *Az elmésségről*, in: Erdélyi Múzeum, Hetedik Füzet, 1817, 140-150. p.

Scribendi recte sapere est in principium et fons

Horat.

A'ki jól akar írni, annak érteni kell a' dologhoz és
tudománnyal kell bírnia

Semmi sem bizonyosabb mint az, hogy minden Író szeretne elmésnek tartatni, ha lehetne; mind a' mellett még is vagynak sok magokat mély gondolkodásúaknak tartó Pedántok, kik az elmés Írók munkáját üres szóból állóknak mondják lenni jóllehet magok is mindent elkövetnek, hogy olyanok lehessenek, millyenek azok, kiket ócsárolnak. Ugyan azért úgy találjuk, hogy sokszor fárasztják magokat az elme' és képzelődés' munkáival, mellyeknek készítése nékik kimondhatatlan vesződséget okoz. Ha az elmésség' becsét az illyenek szerint kellene meghatározni, jobb volna gálya-húzó rab, mint elmés Író lenni. De az

elmésség egészen másban áll, mint abban, a' mit az ilyen nagy szorgalmu és tudományu, de tompa elméjü tudósok' esze szülni szokott.

Az igaz elmésség, a' különböző gondolatok között találató hasonlatosságoknak hamar és váratlanul észre vevésében, 's helyesen kifejezésében áll. Az igen szembe-tűnő hasonlatosságnak észrevételét nem lehet tulajdonképen elmésségnek mondani. Ha példának okáért valamely Költő azt mondja, hogy Szeretőjének mejje olly fejér mint a' hó, az még nem elmésség; de ha sóhajtva azt teszi hozzá, hogy olly fejér 's egyszersmind olly hideg is, mint a hó, azt már elmés mondásnak lehet tartani.

Valamint az igaz elmésséghez, a' gondolatok' hasonlatossága kívántatik: úgy a' fattyú elmésséghez elegendő, ha vagy csak egyes betűk, mint p. 0. az Anagrammákban, 1) Chronogrammákban, 2) Lipogrammákban, és Akrostichonokban, vagy a Szillabák, mint az echoban, és a' cifra rímekben; vagy egész mondások és versnemek, mint az ollyan versekben, - mellyek tojásoknak, fejszéknek, oltároknak formáját viselik, egymáshoz hasonlítanak.

Valaminthogy az említett példák szerint az igaz elmésség a' gondolatoknak, a' fattyú elmésség pedig a' csupa szóknak hasonlatosságában áll úgy az elmésségnek még egy harmadik neme is vagyon, mellyben részént a' gondolatok, részént a' szók hasonlítanak egymáshoz; 's ezen nemet, megkülönböztetés okáért, elegyes elmésségnek lehet nevezni, melly abban a mértékben tökéletesebb, vagy hijánosabb, a' mellyben vagy a' gondolatoknak, vagy a' szóknak van benne több hasonlatossága. Az elmésségnek ezen neme igasság szerint csak az Epigrammákban, vagy az Epigramákkal rokon apró versekben érdemel helyet. Ha a' régi Írókat vizsgáljuk, nem is találjuk azt a' Görögöknél másutt, hanem csak az Epigrammákban, a' Rómaiaknál is Virgilben, Lucretzben, Catullban semmit sem, Horatzban igen keveset találunk belőle; de Ovidban igen sokat, és Martzialban csak-nem semmit sem egyebet mint ezt.

A' legjobb Kritikusok megbizonyították, hogy egy gondolat sem lehet szép, ha csak egyszersmind nem igaz is, és a' dolgok természetén nem fundáltatik; hogy az elmésség semmit sem ér, ha csak valóságra és józan okosságra építés szüli ezt a' szép egyszerűséget és természeti módot az írásban, mellyet a' régiek' munkáiban olly igen csudálunk, 's a' mellytől csak az ollyan írók szoktak eltávozni, kiknek lelke nem bír elegendő erővel a' gondolatokat tulajdon természeti szépségekben tündököltetni. Az ollyan Költők, kik lelkek' erőtlensége miatt a' természetnek azt a' felséges egyszerűségét, mellyet a' régiek' írásaiban csudálunk, adni nem tudják, kéntelenek egészen idegen szépségeket hajhászni, 's az elmésségnek minden nemei után, akár igazak, akár fattyuk legyenek, kapkodnak. Az ilyeneket Gothusoknak lehet

a' Költők közt tartani; mert valamint a' Gothusok az építés' mesterségében, a' Görögök' és Rómaiak' egyszerűségét elérni nem tudván, azt elbódult képzelődésnek mindenféle kicsapongásai által igyekeztek kipótolni: hasonlóképen cselekesznek ezek is a' Poézisben. Az ilyen Írókat ismerik, és okos emberekkel társalkodnak, nem olvashatják bizonyos csömörlés nélkül.

Az elmésségről még azt is meg kell jegyezni, hogy jóllehet annak a' gondolatok hasonlatossága, a' legtermékenyebb, de nem egyetlen-egy forrása; mert a gondolatoknak különbözőzése, és egymással ellenkezése is szülhet elmés mondásokat a' millyenek p. o. az elmés antithesisek, vagy ellenmondások.

A l l e g o r i a a z e l m é s s é g n e k k ü l ö m b f é l e N e m e i r ő l .

Humano capiti cervicem Pictor equinam
Jungere si velit et varias inducere plumas
Undique collatis membris, ut turpiter atrum
Desinat in piscem mulier formosa superne.
Spectatum admissi risum teneatis amici?
Credite, Pisones, isti tabulae fore librum
Persimilem, cujus, velut aegri somnia, vanae
Fingentur species; út nec spes, necc aput uni
Reddatur formae. - - - -

Horat. A' Poe. v. 1-9

Ha ki emberfőhez lónyakat festene
Mindenütt más tagot rakna mint kellene
'S tollakkal keverné, 's rút hal formájával
Azt a' mit fennt kezdett szép leány orszával.
Nem nevetnétek, Barátim, művére
Midőn kérkedéssel hívna nézédére.

Elhigyjétek, Pizók, hív mássa e' képnek
A' vers, mellyben olyan zavart tárgyak lépnek
Előnkbe mint beteg' álmodozásai
Hol a' fő 's a' lábok, nem egy test tagjai.

Az emberi elme igen nehezen tud az olyan gondolatoktól egészen megválni, mellyekkel sokáig foglalatoskodott. Önként és magok szerént jönnek vissza azok ottan, ha nem hívjuk is őket; valamint a' tenger habjai még azután is egynéhány órákig mozgásban vagynak, minekutánna a' szél már lecsendesedett.

Ennek tulajdonítom azt az álmat, melly a' mult éjszaka az E l m é s s é g n e k külömb-külföféle nemeit, mellyekről az olvasókkal már ez előtt némelly jegyzéseket közlöttem, egy öszvefüggő allegóriába foglalta.

.Álmamban egy olyan országba ragadtattam-el, melly tele volt mindenféle csudákkal és varázslatokkal, 's mellyben a' H a z u g s á g i s t e n n é j e uralkodott. Ez a tartomány a' f a t t y u e l m é s s é g országának tartatott. Ebben semmi erdők, mezők, folyóvizek nem voltak az ő természeti formájokban. Némelly fák arany virágokkal kérkedtek; némellyek ezüst rojtokat, mások drága-köveket termettek. A' források mesterséges operai énekek' notájára csergedeztek; a' folyó-vizekben Szarvasok, Medvék, Vad-Disznók uszkáltak, partokon és réteken ellenben Delfinek, és máféle Halak sétáltak 's ugrándoztak. A' madarak nagy részének arany orra és emberi szava volt. A' virágok, tömjénnek, ambrának, és más drága fűszerszámoknak illatjával töltötték-bé a' levegőt, 's úgy öszve voltak egymással fonódva, hogy mesterséges hímvarázssokhoz hasonlítottak. A' Szelek távol levő szeretők' sohajtásiból állottak. A' mint ezen bűbájos sivatagban ide 's tova járkáltam, nem állhattam-meg, hogy ezen külföféle csudákról magammal fennszóval ne beszéltem volna. Úgy találtam nagy bámulásomra, hogy minden bokorban egy viszhang volt, melly az általam mondott szóknak némellyikét utánnam mondván, majd erősítette állításomat, majd ismét annak ellene szóllott. Az illy láthatatlan társaimmal tartott beszélgetés közben, egy igen setét erdőnek közepette észre-vettem egy Goth-ízlésű, és a' tudatlan századok' tarka barka találmányaival ékeskedő roppant épületet. Egyenesen feléje mentem, 's láttam, hogy az egy, ostobaságnak szentelt pogány templom volt. Belépén a' templomba, ott találtam ezen Istennét, a' ki hosszú czifra köntösbe lévén öltözve, egyik kezében egy könyvet, a' másokban egy csörgettyüt tartott. Jobbja felől a' szorgsлом ült, és égő lámpás volt előtte; bal felől pedig a' vak kéj, mellynek vállás egy majom látszott. Lábai előtt egy csúfos készületűoltár emelkedett-fel; de a' melly, mint utóbb megtudtam, azért volt így készítve, hogy magát a felülíráshoz alkalmaztathassa, melly körülötte volt. Az oltáron áldozatok helyett és gyanánt fejszék, szának, tojások voltak, mellyeket papirosból faragtak-ki, és versekkel béírtak. A' templom tele volt Szerzetesekkel, kik külföféle időtöltéseket választottak, a' szerént, a' mint kit kit közülök kéje vezetett. Egy részében a' templomnak egy regiment anagrammát

láttam, mellyek szüntelen mozogtak, majd jobb majd bal felé fordultak, helyeiket változtatták, és mindenféle csudálatos formákban, ábrázatokban szüntelen ide 's tova jártak.

Nem messze ezektől egy sereg Akrostchonok voltak, a' kik igen különböző emberekből állottak, 's ezen hadi rend három sorban állíttatott, a' Tisztek mindenik sorban bal kéz felől az első helxet foglalták-el, 's legalább hat lábnyi magasságúak; a' köz katonák ellenben, mellyek a' tisztek után foglaltak helyet olly törpék voltak, hogy alig lehetett őket nevetés nélkül látni. Az Akrostichonok megett két vagy három sorban Chronogrammák voltak, mellyek az Akrostchonoktól csak abban különböztek, hogy az ő Tisztjeik egyik kezekben üveg órát, a' másik kezekben egy sarlót fogtak, mint az idő szokott lerajzoltatni, és helyeiket azon köz emberek között, mellyeket vezéreltek, majd elől, majd középen, majd hátul foglalták-el.

A' templom közepén, épen az Istenné szemei előtt Tryphiodorusnak, a' Lipogrammatistának árnyéka tánczolt huszon négy személyekkel, kik egymás után sorjában ketgették őket, egy paraszt tánczban, a' nélkül. hogy utól érték volna.

Midőn a' templom napnyúgoti részén nagy foglalatosságot sejdítettem; végére kívántam jární, mit csinálnak; úgy találtam, hogy a' templom ezen osztályában a' képpel-írások' tágas tárháza volt. Külömbféle, 's igen különböző természetű dolgok voltak itt csomóba kötve, 's egy halomba hányva. Lehetett itt vasmacskát, keszkenyőt, kalapot, ekét, 's más külömbféle dolgokat egy nyalábba összeveszínálva látni. Midőn egy azok közül, kik e'féléket csináltak, látta, hogy csudálkozom: azt mondotta; ezen nyalábokban igen sok elmésség van elrejtve, a' mit meg is akart hosszason magyarázni; de én szívességét megköszönvén, mentettem magamat, hogy nincs időm meghallgatni. Midőn a' templomból kifelé mentem rgy másik szegletben férjfiakat és asszonyokat láttam együtt, a' kik rímekkel mulatták magokat, 's igen jó ízűen nevettek, 's legjobb izűn akkor, ha valaki czifra, vagy kettős rímet mondott.

Nem messze ezekhez, egy más víg sereg azzal mulatta magát, hogyan lehet egyik egyik személyt a' másik gyanánt nézni, e' végre páronként voltak mindnyájon elosztva, mindenik pár tetétől talpig egyforma ruhában volt öltözve, jóllehet ábrázatjaik egymástól egészen különböztek. Ezen egyforma öltözet azt cselekedte, hogy néha az öreg emberek gyermekeknek, az asszonyok férjfiaknak, Szerecsenek, Európabélieknek tartattak, a' mi valahányszor történt, mind annyiszor nagy nevetés lett. Reájok ismertem csak hamar, hogy ezek meg annyi Szójátékok voltak.

De minthogy ezen bűvös-bájos erdőből, melly fejemet már csak nem megzavarta, igen kívántam kimenni: itt hagytam a' Templomot, 's a' mellette lévő mezőn, olly sebesen

keresztül futottam, valamint tudtam. Még nem messze értem, midőn trombita-harsogást, 's egy olyan lármát hallottam, mely valami ellenséges seregnek jövetelét látszott jelenteni; a' mint hogy nem is volt különben e dolog. Egy tágas térségen nem sokára nagy világosság terjedett-el, mely egy felséges tekintetű személy vett körül, a' kinek neve V a l ó s á g volt. Jobb keze felől ennek egy Isten ment, ez vállán tegzet viselt, 's kezében nyílakat tartott, mely E l m é s s é g n e k nevezetett. Ezen két ellenségnek közelítése a' hamis elmésségnek egész országát nagy félelemmel és rettegéssel töltötte-el, úgy hogy ezen tartománynak Istennéje személye szerint megjelent az ország' szélein lévő várakban azon seregekkel együtt, melyeket elébb a' Templomban láttam, 's ezen seregeket hadi rendbe állította az ellenséggel léendő szembe-szállás végett. Minthogy az ellenség igen lassan jött előre, azon lakosoknak, kik a' hazugság' tartományaival határosok voltak, elegendő idejek volt egy egész hadi sereget összevgyűjteni a' végre, hogy Neutralisok lévén, magokra vigyázzanak és az ütközet kimenetelére várakozzanak.

Meg kell jegyeznem, hogy az eddig leírtt bűvös-bájos tartománynak széleit az elegyes elmésségnek külömbféle nemei lakták, melyeknek igen csúfos tekintetek volt, midőn hadi seregbe állottak. Voltak közöttük olyan férfiak, kiknek testek teljedes tele volt nyilakkal, 's olyan asszonyok, kiknek szemeik gyújtó üvegek látszottak lenni; voltak továbbá lángszínű férfiak, és hómejjű asszonyok is. Lehetetlen volna minden csuda-képeket leírni, melyekből ez a' hadi sereg állott, 's melyek egymás ellen kardra keltek, és két részre oszlottak. Az egyik rész a' Valóság zászlójához állott, másik pedig a' hamisság zászlójánál maradt.

A' hazugság' Istennéje Óriás nagyságu volt 's egynehány lépésnyire előre ment hadi serege előtt. De midőn az a' tiszta fényű világosság, mely a' Valóságból kisúgárgzott, reá szolgálni kezdett, észrevehetetlenül enyészett, annyira, hogy kevés idő múlva, csupa árnyéknak látszott. Utóbb, midőn a' Valóság hozzá ért, úgy elenyészett annak fényétől, hogy semmi nyoma se maradt. Valamint a' nap' keltekor a' csillagok halaványulnak, és egymás után egészen elenyésznek: úgy járt ezen Istenné is, kevés idő alatt mindnyájon semmivé lettek. Hasonlóképen lett a' dolog egyéb varázslatokkal is: a' templom elsüllyedett, a' halak a' vizekbe, a' vad állatok a' mezőkbe, erdőkbe mentek; a' források csergedezéseket, a' madarak természeti hangjokat, az élőfák leveleiket, a' virágok illatjokat, 's az egész természet igaz és saját ábrázatját visszanyerték. Jóllehet még ekkor is mindég aludtam, még is úgy tetszett, mintha új álomból ébredtem volna-fel, midőn a' csuda varázslatokkal teljes tartományt erdőkké, mezőkké, halmokká, és völgyekké láttam változni.

Mihelyt ezen csúfos csudák, melyek képzelődésemet igen megzavarták eltűntek, megláttam egész mivoltában az elmésséget és valóságot, még pedig mind kettejüket

egyszerre, mert egyiket a' másik nélkül lehetetlen volt látni. Hátok megett egykülömbféle figurákból álló nagy sereg látszott. A' vitézi Költemény' Geniusza borostyán-koszorús fővel, 's fegyveres kézzel jelent-meg. A' Szomoru-játék Cyprus koszorút, és vérbe mártott köntöst viselt. A' Szatírának ábrázatján mosolygás látszott, 's ruházatja alatt tör volt elrejtve. Az ékesszóllást a' kezében tartott mennykőről, 's a' víg játékot álarczájáról lehetett megismerni. Az Epigramma ezen és más figurák után jött a' leghátulsó csoportban, a' hová azért állíttatott, hogy az ellenséghez által ne szükhessék, mert olyan gyanú volt fölöle, hogy szívében ahhoz hajlik. Az Elmésség Istenének látására igen örültem, de egyszersmind meg is ijedtem; olly nyájos tekintetű, de egyszersmind olly éles és általjáró szeműis volt, hogy nehéz megmondanom, a' szeretet volt é bennem nagyobb, mellyel hozzá vonattattam, vagy a' félelem, mellyet okozott. Midőn soká néztem vizsgáló lélekkel, levett válláról egy nyílakkal teljes tegzet, 's kimondhatatlan örömemre megakart vele ajándékozni. De a' mint ezen becses ajándéknak elvételére kezemet kinyújtottam, megütöttem azt egy székbe, 's hirtelen felébredtem.

2. fejezet

Tabourot és az Oulipo között

1. Étienne Pasquier a megkötésekről

Étienne Pasquier-től a hatástörténetét tekintve minden bizonnyal legjelentősebb munkája, Franciaország felkutatása először 1596-ban jelent meg, vagyis nem jelentős időbeli távolságra Tabourot *Bigarrures*-jétől. Pasquier monumentális mennyiségű és enciklopédikus jellegű műve a benne foglalt tíz könyvből a 7. könyvet szentelte a francia költészet tárgyalásának. Csekélyebb volumenű értekezést várhatnánk tehát, és a két könyv elkészültének időbeli közelsége alapján rengeteg átfedést. Valóban, átfedések szép számban vannak Tabourot és

Pasquier értekezései között, de ez a poétikai traktátusok természetes velejárója: a példaanyagnak hosszabb-rövidebb időn keresztül megvan egy bizonyos tömbje, amely kézikönyvről kézikönyvre átöröklődik: így válnak a görög-latin és a népnyelvű kitüntetett citátumok közismert példákká. Ám mégis igen érdemes foglalkozni Pasquier elgondolásával, mert bár az anyag és a vizsgált terület ugyanaz, Tabourot és Pasquier szemlélete, gondolkodásmódja, észjárása egészen más. Bár Étienne Pasquier is művelte a versírást – az irodalomtörténetek a Pléiade költőinek harmadvonalában tartják számon költészetét – és olykor hivatkozik saját gyakorlatára, ezt nem az Akkordok Ura áradó szenvedélyével teszi, hanem a tudós minőségében. Roppant vállalkozásába idős korában fogott bele, ami azért is értékes a számunkra, mert a Pléiade nagy időszakát, az 1560-as és '70-es évtizedet a *félmúlt* távolságából, de a résztvevő közelségéből tárgyalja, s így pontos képet rajzolhat föl a Pléiade és a megkötéses költészet kapcsolatáról.

Étienne Tabourot esetében – láttuk – szemléletmódját egy későközépkori jellegű műveltség alapozta meg: a „Champs Fleury” és Clément Marot. A megkötéseket kívül látja a retorikákon és a poétikákon. Bár teljes képet ad a francia költészet középkori történetéről is, Pasquier mintegy vissza- vagy beköti a poétikákhoz és a költők gyakorlatába (nála a megkötések nem látszanak működni a társas érintkezésekben vagy bizonyos kisközösségi szokásokban). Egyébként a vonatkozó másodlagos irodalom Pasquier-t teljes joggal tartja számon a francia történetírók sorában, nem meglepő tehát, hogy a költészettel foglalkozó 7. könyv ügyesen szövi egybe a francia költészettörténet áttekintését a műfajközpontú poétikai értekezéssel. E könyv 14 fejezetből áll. Hogy a megkötések helyét és beszövését lássuk, csak a fejezetcímeken keresztül tekintsük át a pasquier-i könyv (a 7. könyv) egészét!) *A mi francia költészetünk eredetéről; 2) A latin rímes versekről, melyeket őseink leoninusok hívtak, és arról, hogy miért nevezték így; 3) Francia költészetünk régisége és kifejlődése; 4) A provanszál költészetről; 5) A királyi énekekről [chants Royaux], a balladákról és a rondókról; 6) A költők nagy hullámáról, mely II. Henri király uralkodása alatt jelentkezett, és a francia költészet őj formájáról, 7) Néhány megállapítás a francia költészetről; 8) Hogy az itáliai költészetnek van némi előny a franciával szemben; 9) Arról, hogy a mi francia nyelvünk nem kevésbé képes a latinnál szép költői gondolatokra; 10) Hogy a latinokat követő francia költőink gyakran felérnek velük és olykor felülhaladják őket; 11) Hogy nyelvünk képes a mértékes versekre, miként a görögök és a rómaiak; 12) Néhány latin és francia költői játékról; 13) A visszafelé is olvasható latin versekről, és arról, hogy korunk franciái miként szereztek előnyt a régiekkel szemben; 14) Mind a visszafelé is olvasható, mind az összefésült francia vers.*

Mint látható, megkötéseink egy 16. század végi, általános történeti keretbe illesztett poétika részeként tűnnek föl, természetesen marginális helyzetben, az utolsó két fejezetben. A második fejezet azért fontos számunkra, mert Étienne tabourot a leoninusokat bigarrure-ként tárgyalta. Ami a többi megkötést illeti, Pasquier mindössze két fejezetbe osztotta be őket. A 12.-ben néhány latin és francia nyelvű „költői játékot” tárgyal, a rákövetkezőben egyetlen fejezeten belül mutatott be számos megkötést az egyszótagú szavakból álló költeménytől az anagrammatizmusig. Végül a legutolsó fejezet a 16. századi költészet nagy leleményeként az összefésült verssorok technikájának dicséretét adja.

Kezdjük tehát a leoninusokkal! „Mivel ez a Poerím oly kedvesnek találtatott, hogy akik latinul költöttek, nem ismervén a régi elgondolásokat, úgy vélték, hogy költeményeiket méltóképp ajánlja, ha rímesek lesznek. És ők e verseket Lyon nevéből leoninusoknak nevezték, egyesek véleménye szerint kevélyen: Ami engem illet (amikor e régiség után kutatok, inkább kíváncsiságból, mint haszonért), én úgy találom, hogy hetedik Lajos uralkodása alatt. ezerszázötvennégy táján volt egy derék költőnk Párizsban, kézíratos műveiben olykor Leonins-nak, olykor Leoniusnak nevezte magát szent Benedek kanonokságának kezdetétől, és a Szent Viktori Szerzetes óta. Ő tizenkét könyvet szerzett hősi sorokban a Bibliáról, elkezdve a világteremtéssel, egészen Ruth könyvéig”.²³⁵ A továbbiakban Pasquier számos leoninusban írott költeményt idéz be meglehetősen hosszán, de – mivel a rendelkezésre álló anyag bősége megengedi – olyan példákkal áll elő, amelyekben a leoninus-jelleget még egy másik megkötés is fölerősíti. Az egyik megkötés például olyasmit eredményez a leoninusokban írt költeményben, mint az ófrancia *laisse*: a versszerző hosszabb, összefüggő blokkon keresztül csak egyetlen rímet használ (-oris: *pudoris, valoris, oris, honoris, noris, honoris, favoris, timoris...*, vagy -etur: *veretur, sequetur, patietur, feretur, evacuetur*).

Amegkötésekkel csokorban foglalkozó fejezet a *Néhány latin és francia költői játékról* címet viseli. Összefoglaló bevezetése éles világossággal mutatja meg a lényegi különbséget

²³⁵ „Or fut trouué cette Poërimée si agreable, que ceux qui poëtisient en Latin, negligfeans les traces anciennes, eussent pensé leurs Poësies n'estre dignes de recommandation si elles eussent esté rimée. Et furent ces vers par eux appelez Leonins, du nom de Lyon, comme plus hautains, selon l'opinion de quelques vns: De moy (encores qu'en la recherche de cette ancienneté, il y ait plus de curiosité, que de profit) ie trouue que sous le regne de Louys septiesme vers l'an mil cens cinquante quatre bous eusmes vne braue Poëte dans Paris, lequel en ses oeuvres manuscrits, est tantost nommé Leonins, tantost Leonius, qui fut du commencement Chanoine de saint Benoist, & depuis Religieux de Saint Victor. Cestuy composa douze liures en vers heroïques sur la Bible, commençant depuis la creation du monde, iusques au liure de Ruth”. Étienne Pasquier: *Les recherches...*, 596. p.

Tabourot és Pasquier szemlélete között. „Azt szeretném, ha ez a Fejezet csak bohóckodás lenne számomra. Hiszen miért vágynánk különféle Játékokra a francia Költészetben, ha a rómaiak maguk olykor vonakodtak tőlük? Felismertem, hogy amíg a Latin Költészet Catullus, Vergilius, Horatius, Ovidius, Tibullus és Propertius alatt virágzott, ilyen szórakozások nem voltak szokásban; de az utódok, nem tudván fölértékelni mintaképeikhez, Költői játékokkal (én így kívánom elnevezni őket) akartak visszavágni, ezekkel kívántak bámulatot kelteni.”²³⁶ Fölmerül a kérdés, hogy ha Pasquier a megköltéses írást bohóckodásnak [bouffonnerie] tartotta, akkor miért tárgyalta alaposan a *teljes* francia költészet bemutatásán belül? Úgy tűnik, erre legalább négy alapos oka volt. 1) Amikor idős korában a *Recherches...*-ben visszatért pályakezdése időszakához és a Pléiade nagy korszakához, saját költői gyakorlatában Thomas Sébillet poétikája helyett Joachim du Bellay értekezésére tette le a voksát. Arra az értekezésre, amelynek a fő célja a francia népnyelv egyenrangúsítása a latinnal, a francia költészet emancipálása a latinnal és a vulgáris nyelv dicsérete annak bemutatásán keresztül, hogy mi mindenre képes a nyelv, akár a latin, vagy annál többre. Tabourot-nál egy-egy megköltés antik eredete, a régisége ennek becsét hivatott megalapozni; Pasquier-nél arra szolgál, hogy a francia nyelv képes ugyanazokra a megköltésekre, sőt olykor még többre is. 2) Be kívánta mutatni, hogy még a Pléiade nagyjai is – így Joachim du Bellay – éltek a „költői játékok” eszközeivel, ami legitimizálja ezt a költői gyakorlatot. 3) A fentebb idézett bekezdésben azért jegyezte meg, hogy a „költői játékok” az ő saját szóhasználata, mert fiatal korában ő maga is írt *A bolha* címmel *jeux poétique*-et, egy egész könyvre valót.²³⁷ 4) Egy később elemzendő, hosszú levelet írt Étienne Tabourot-nak, számos és részletes kommentárral.

A költői játékok bemutatását Ausoniustól vett példával kezdte, „elsőként azokkal a sorokkal, amelyek Egyszótagosokkal kezdődnek és végződnek, és amelyben a rákövetkező sor kezdete a megelőző végéről való.

*Res hominum fragiles, agit, & regit, & perimit Sors,
Sors dubia, aeternumque labans, quam blanda fouet Spes,*

²³⁶ „Je veux que tout ce Chapitre ne soit qu’une bouffonnerie: Car pouequoy enuierons nous a nostre Poësie Française diuers Jeux, si les Romains s’en dispenserent quelques fois? Je recognoistray que tant que la Poësie latine fut en sa plein fleur sous Catule, Virgile, Horace, Ovide, Tibulle & Properce, telle plaisanteries n’estoient en vsage? mais les suruiuans ne pouuans atteindre à leur parangons, s’en voulurent reuanger par des jeux Poëtiques (ainsi les veux-je appeller) ausquels ils se rendirent admirables.” Étienne Pasquier: *Les recherches...*, 656. p.

²³⁷ Étienne Pasquier: *La Puce ou Ieuvs Poétiques François, & Latin. Composez svr la Puce aux Grands Iours de Poictiers l’an M. D. LXXXIX. dont Pasquier feut le premier motif*, Chez Jean Petit-pas, A Paris, M. DC. X.

*Spes nullo finita aeuo, cui terminus est Mors,
Mors auida, inferna mergit caligine, quam Nox.*²³⁸

Tabourot a monoszillabikus vers alapformáját olyan költeményben látta, amelyben az egyes verssorok minden egyes szava egyetlen szótagból áll, Pasquer beérte annyival is, ha a sorvégi szavak egyszótagúak. Vagy öt szótagból állnak, de akkor következetesen. A továbbiakban egy olyan példát választ a költői megkötésekre, amely Tabourot-nál is megtalálható. Pasquier szerint „[...] ő /t.i. Ausonius – Sz. Cs./ készített egy másikat Hexameteres sorokban, melyek öt szótagú szavakkal fejeződnek be:

*Spes Deus aeterna stationis conciliator,
Si castis precibus veniales inuigilantes,
His pater oratis placabilis adstipulare,
Da Christe specimen cognoscere inreprehendum,
Rex bone cultorum famulorum viuificatur.*²³⁹

Ezzel szemben amikor ugyanezt a szöveget idézi (csak az első három sorát), Étienne Tabourot a verssorokon belül a szótagszámszaporítás megkötéseként idézi a szavakban (a szemjelek tőlem valók – Sz. Cs.): „E módon Ausonius, vagy valamely más bizonytalan szerző készítette a következő sorokat, amiket Scaliger *Raponticos*nak nevez.

1	2	3	4	5
<i>Spes Deus aeterna stationis conciliator,</i>				
1	2	3	4	5
<i>Si castis precibus veniales inuigilantes,</i>				
1	2	3	4	5
<i>His pater oratis placibilis adstipulare.</i> ²⁴⁰				

Ha tovább haladunk a fejezetben, egyre nyilvánvalóbb lesz a tárgyalt anyag azonossága és a két szerző szemléletének mély különbözősége. Pasquer a monoszillabikus versekről röviden és gyorsan áttér az ekhós versekre, kijelentvén, hogy „E latin Költői Játékokhoz az utókor

²³⁸ „[...] premierement en ces vers qui commençoient, & finissoient par Monosyllabes, & dont le commencement du suiuant estoit emprunté de la precedent. *Res hominum fragiles* [...]”, Étienne Pasquier: *Les recherches...*, 656. p.

²³⁹ „[...] il en fait vn autre en vers Hexametres, qui finissent tout par des mots de cinq syllabes. *Spes deus aeterna* [...]”, Étienne Pasquier: *Les recherches...*, 656. p.

²⁴⁰ Étienne Tabourot: *Bigarrures*, 172r.

hozzákötötte az Echót, amelynek, úgy vélem, Johannes Secundus volt az első feltalálója a Lugasban, egy Dialógusban, amelyben felléptet egy Vándort és a közbeszóló Echót”.²⁴¹

²⁴¹ Étienne Pasquier: *Les Recherches*, 657. p.